

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України

Олена Семеног, Людмила Насіленко

**ПРОФЕСІЙНА КОМУНІКАТИВНА ПІДГОТОВКА
МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Суми
Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка
2015

УДК 378-056.87:347.96

ББК 74.58:67

С-30

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
(протокол №12 від 23.11.2015 р.)

Рецензенти:

М. М. Солдатенко – доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу педагогічної майстерності (Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України);

Г. Х. Яворська – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри загальногуманітарних дисциплін Міжнародного гуманітарного університету.

Семеног О. М.

С 30 Професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів : теорія і практика : [монографія] / О. М. Семеног, Л. А. Насієнко – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – 324 с.

ISBN 978-966-698-206-6

У монографії на основі аналізу теорії та вивчення емпіричного досвіду теоретично обґрунтовано комунікативні засади професійної діяльності майбутніх юристів. З урахуванням положень системного, особистісно-діяльнісного, компетентнісного, культурологічного, текстоцентричного, аксіологічного підходів розроблено і обґрунтовано модель і педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів, зокрема у процесі вивчення мовних, спеціальних дисциплін, самостійної роботи, виробничої практики в умовах вищого навчального закладу.

Для науковців, викладачів, студентів, магістрантів вищих навчальних закладів юридичного профілю, аспірантів.

In a monograph on the basis of analysis of theory and study of empiric experience is substantiated in a theory the communicative principles of the future lawyers' professional activity.

Taking into account the positions of system, personality and activity, competency, cultural, text and centric, axiology approaches it is worked out and reasonable the model and the pedagogical conditions of forming of the future lawyers' communicative competence, in particular in the process of study of the language, the special disciplines, the self work, the productive practice in the conditions of higher educational establishment.

ISBN 978-966-698-206-6

УДК 378-056.87:347.96

ББК 74.58:67

© О. М. Семеног, Л. А. Насієнко, 2015

© Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ	13
1.1. Комунікативні засади професійної діяльності майбутніх юристів.....	13
1.2. Професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів у вимірах педагогічної дії.....	32
1.3. Зміст і компоненти комунікативної компетентності майбутніх юристів.....	50
1.4. Наукові підходи до формування комунікативної компетентності майбутніх юристів	69
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ	82
2.1. Стан професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів	82
2.2. Педагогічні умови професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів крізь призму педагогічної дії.....	107
2.2.1. Вивчення мовних і юридичних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції.....	107
2.2.2. Діалогова взаємодія учасників комунікативної діяльності у процесі інтерактивного навчання.....	117
2.2.3. Моделювання професійних умов спілкування під час юридичної клініки і виробничої практики	124
2.3. Модель професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів	130

РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ	149
3.1. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення мовних і спеціальних дисциплін (мотиваційний етап)	149
3.2. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення юридичних дисциплін та юридичної клініки (практично-дієвий етап)	170
3.3. Спеціальні дисципліни і виробнича практика – невід’ємний складник формування комунікативної компетентності майбутніх юристів (рефлексивно-оцінний етап)	181
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
ДОДАТКИ.....	231
РЕЗЮМЕ.....	236

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION	7
CHAPTER 1. THEORETICAL BASES OF THE PROFESSIONAL COMMUNICATIVE PREPARATION OF THE FUTURE LAWYERS	13
1.1. The communicative principles of the professional activity of the future lawyers.....	13
1.2. The professional communicative preparation of the future lawyers in measuring of pedagogical action.....	32
1.3. The contents and the components of the communicative competence of the future lawyers.....	50
1.4. The scientific approaches to the forming of the communicative competence of the future lawyers.....	69
CHAPTER 2. THE METHODOICAL BASES OF THE PROFESSIONAL COMMUNICATIVE PREPARATION OF THE FUTURE LAWYERS THROUGH THE PRISM OF THE PEDAGOGICAL ACTION	82
2.1. The state of the professional communicative preparation of the future lawyers	82
2.2. The pedagogical terms of the professional communicative preparation of the future lawyers through the prism of the pedagogical action.....	107
2.2.1. The study of the language and legal disciplines on the principles of the intersubject integration.....	107
2.2.2. The dialogue cooperation of the participants of the communicative activity in the process of interactive studies	117
2.2.3. The modeling of the professional terms of communication during the legal clinic and productive practice	124
2.3. The model of the professional communicative preparation of the future lawyers	130

CHAPTER 3. THE IMPLEMENTATION MODEL OF THE PROFESSIONAL COMMUNICATIVE PREPARATION OF THE FUTURE LAWYERS THROUGH THE PRISM OF THE PEDAGOGICAL ACTION	149
3.1. The forming of the communicative competence of the future lawyers in the learning process of language and special disciplines (the motivational stage).....	149
3.2. The forming of the communicative competence of the future lawyers in the learning process of legal disciplines and legal clinic (the practically-effective stage).....	170
3.3. The special disciplines and the productive practice are an essential component of forming of the communicative competence of future lawyers (the reflexive-assesed stage).....	181
CONCLUSIONS	198
REFERENCES.....	202
ADDITIONS	231
RESUME	236

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Інтеграція України у світову та європейську правову спільноту, активний розвиток української державності, утвердження в суспільстві верховенства права зумовили гостру потребу в оновленні вищої юридичної освіти, мета якої – підготовка фахівця, котрий володіє ґрунтовними фаховими знаннями і вміннями, здійснює професійну діяльність, глибоко усвідомлюючи професійний обов'язок і соціальну відповідальність. Значною мірою успішне вирішення фахових завдань залежить від рівня володіння юристом культурою професійного мовлення, комунікативної поведінки, що дозволяє більш ефективно аргументувати і приймати важливі рішення, долати комунікативні бар'єри, здійснювати морально-правову комунікативну взаємодію, яка відповідає принципам демократії і гуманізму. У зв'язку з цим важливо здійснити науковий пошук педагогічних умов, змісту, форм і методів формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Актуальність проблеми професійної підготовки фахівців, у тому числі юридичного напрямку, окреслена в Національній доктрині розвитку освіти в Україні (2002), у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, в Законі України «Про вищу освіту» (2014), Національній програмі правової освіти населення (2001), «Концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні» (2009), у спеціальному законодавстві (закони «Про нотаріат» (1993), «Про прокуратуру» (2014), «Про судоустрій і статус суддів» (2010), «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012)), деонтологічних кодексах, що регламентують діяльність юристів.

Фундаментальною основою дослідження є наукові праці, в яких:

– обґрунтовано сутність мовленнєвої комунікації, у тому числі юридичної крізь призму філософії, соціології, теорії комунікації,

юридичної психології, юридичної педагогіки, риторики (Г. Андреева, В. Біблер, О. Олійник, В. Романов, І. Юсупов, О. Яшенкова та ін.), висвітлено філософські погляди на якість професійної підготовки фахівців в умовах неперервної освіти (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Ільїн та ін.), окреслено концептуальні засади компетентнісного підходу (І. Бех, Л. Лук'янова, Н. Ничкало та ін.);

– проаналізовано феномен комунікативної компетентності (М. Заброцький, Н. Кузьміна, Л. Савенкова, Л. Петровська та ін.), особливості формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів (К. Касярум), соціальних працівників (Д. Годлевська), перекладачів (В. Підручна), фахівців морського флоту (С. Козак), журналістів (І. Чемерис), менеджерів (В. Лівенцова), керівників державної прикордонної служби (В. Назаренко), економістів (І. Ганніченко), інженерів (Т. Бутенко), пілотів цивільної авіації (Г. Пухальська), документознавців (Н. Назаренко).

Ученими досліджено морально-етичні, деонтологічні, психологічні, педагогічні аспекти юридичної освіти (О. Бандурка, С. Гусарєв, О. Скакун, С. Сливка, В. Тацій, Г. Яворська та ін.), окремі аспекти формування комунікативної компетентності юристів у процесі професійної підготовки (С. Вишневська, О. Желнова, Г. Храмцова та ін.), на основі застосування інтегративного підходу (О. Косянова), засобами проектних технологій (О. Калита). Водночас у вітчизняній педагогіці відсутні комплексні дослідження проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Теоретичний аналіз наукових джерел, вивчення практичного досвіду викладачів юридичних ВНЗ щодо професійної підготовки студентів дали змогу виявити низку суперечностей, зокрема між: потребами суспільства в комунікативно компетентних фахівцях та реальним станом сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів як невід'ємного складника готовності до професійної діяльності; необхідністю цілеспрямованого формування

комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін і недостатнім теоретичним обґрунтуванням цього процесу; потенційними можливостями і важливістю побудови змісту спеціальних дисциплін з урахуванням динамічних змін у правознавстві, теорії комунікації, психології, педагогіці та недостатньою міжпредметною інтеграцією їхнього змісту для формування комунікативної компетентності; важливістю виробничої практики, юридичної клініки у формуванні комунікативної компетентності майбутніх юристів та недостатньою адаптацією змісту програм практик і юридичної клініки для досягнення цієї мети.

Отже, актуальність проблеми, теоретичне і практичне значення, необхідність подолання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження, мета якого полягає в обґрунтуванні педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

В основу дослідження покладено положення щодо пріоритету гуманістичної філософії права, випереджувального підходу до спеціальної підготовки фахівця правової сфери, який покликаний захищати права і свободи людини в державі, соціального запиту на юристів як високоморальних і комунікативно компетентних особистостей, котрі вміють інтерпретувати різні юридичні тексти (закони, інструкції, витяги, дані допитів), надають кваліфіковані юридичні консультації, конструктивно вирішують конфлікти, здійснюють юридичні дії у точній відповідності із законом (обвинувальна, захисна промова, судові дебати, допит), здатні до неперервного професійного розвитку, саморозвитку.

Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін важливо здійснювати з урахуванням особистісно-діяльнісного, системного, компетентнісного, аксіологічного підходів, що забезпечують наукове підґрунтя авторської моделі. Урахування особистісно-діяльнісного підходу дозволяє тлумачити формування комунікативної компетентності як

процес залучення учасників комунікативної діяльності до діалогової взаємодії на основі суб'єкт-суб'єктних відносин. Системний підхід дає змогу розглядати цей процес у єдності методологічно-цільового, змістово-функціонального, результативного блоків. Відповідно до компетентнісного підходу формування мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності розглянуто у процесі вивчення спеціальних дисциплін, під час виробничої практики і юридичної клініки. З урахуванням аксіологічного підходу відбувається виховання загальнолюдських і культурних цінностей особистості. Результатом поетапної реалізації моделі є сформована комунікативна компетентність, готовність майбутніх юристів здійснювати різнобічну професійну комунікацію.

Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів відбуватиметься більш ефективно, якщо розробити і поетапно впровадити у процесі вивчення спеціальних дисциплін модель формування комунікативної компетентності, яка інтегрує цілі, форми, методи, засоби навчання і забезпечує реалізацію науково обґрунтованих педагогічних умов: вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції; інтерактивне навчання, що активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян.

Для досягнення мети у межах **дослідження** обґрунтуємо комунікативні засади професійної діяльності майбутніх юристів, проаналізуємо стан формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін; обґрунтуємо педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Методологічну основу дослідження становлять положення теорії наукового пізнання, гуманістичної філософії, педагогічної, психологічної науки про людину як найвищу суспільну цінність; про єдність діяльності і спілкування; особистісно-діяльнісний, системний, компетентнісний, аксіологічний підходи до професійної підготовки майбутніх юристів; гуманістичні принципи освіти, принцип зв'язку теорії і практики.

Теоретичну основу дослідження становлять положення теорії комунікації (Н. Волкова, В. Кан-Калик, Ю. Хабермас та ін.); концептуальні ідеї щодо спілкування та його ролі у формуванні особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, О. Леонтьєв, Г. Костюк, Е. Помиткін, С. Рубінштейн, Ю. Трофімов та ін.); положення сучасної філософії і теорії освіти, гуманізації та гуманітаризації вищої освіти (С. Гончаренко, О. Дубасенюк, В. Кремень, А. Кузьмінський, Л. Лук'янова, О. Матвієнко, Н. Ничкало, Л. Онищук та ін.); положення особистісно-діялісного, системного, компетентнісного, аксіологічного підходів до професійної підготовки фахівців (Є. Андрос, Ю. Бабанський, М. Бахтін, І. Зимня, М. Каган, В. Краєвський, О. Отич, Л. Пуховська, В. Рибалка, В. Садовський, В. Сластьонін, Е. Стоунс, Л. Хомич, Т. Усатенко та ін.); положення педагогічної майстерності фахівців (І. Зязюн, О. Лавріненко, О. Огієнко, О. Семенов, М. Солдатенко, А. Кучерявий та ін.); положення щодо професійної підготовки, комунікативної компетентності, комунікативної культури юристів, методики вивчення спеціальних дисциплін (А. Агеева, Н. Артикуца, В. Василенко, І. Луцький, Л. Мороз, Л. Станкевич, А. Токарська, О. Усманова та ін.).

Для розв'язання визначених завдань використано комплекс **методів:** *теоретичні:* аналіз, систематизація, узагальнення філософських, педагогічних, психологічних, юридичних, лінгвістичних джерел, законодавчих і нормативних документів, що дало змогу обґрунтувати комунікативні засади професійної діяльності майбутніх юристів, уточнити зміст поняття «комунікативна компетентність»,

виявити і обґрунтувати педагогічні умови формування комунікативної компетентності; моделювання – для розробки моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів; *емпіричні*: педагогічне спостереження за навчально-виховним процесом; анкетування, бесіди, виконання творчих завдань, аналіз результатів навчальної, виховної роботи, виробничих практик, юридичної клініки студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство»; аналіз і узагальнення педагогічного досвіду, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний) для перевірки ефективності моделі, педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін; *статистичні*: кількісний та якісний аналіз, обробка та систематизація експериментальних даних.

Автори висловлюють щиру вдячність рецензентам: докторам педагогічних наук, професорам Г. Х. Яворській, М. М. Солдатенку, за слушні зауваження і побажання.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ

МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

У розділі здійснено теоретичний аналіз комунікативних засад професійної діяльності юристів; уточнено сутність і компоненти комунікативної компетентності майбутніх юристів; обґрунтовано положення методологічних підходів щодо формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

1.1. Комунікативні засади професійної діяльності юристів

Динамічне, суперечливе, складне і багатогранне ХХІ століття є століттям комунікації. Глобалізаційні процеси, що супроводжуються зростанням інтенсивності обсягів інформаційних потоків, актуалізували роль комунікації і комунікаційних аспектів як стратегічного ресурсу та системоутворювального фактору в розвитку національної правової системи, ефективного механізму взаємодії і конструктивного діалогу держави і громадськості. Під впливом трансформацій культурних комунікацій в умовах розвитку національної правової системи підвищується роль комунікативної компетентності юриста як невід'ємної, центральної складової готовності до професійної діяльності. Гостру потребу в компетентних юристах, у тому числі адвокатах, суддях, прокурорах, юрисконсультах, нотаріусах відчуває кожна галузь народного господарства, апарат державного управління, місцевого самоврядування, законодавча влада, органи внутрішніх справ, приватні структури [297].

Унікальність професії юриста полягає в органічному поєднанні високого професіоналізму і юридичної культури, що пронизані глибоким усвідомленням громадянського і професійного обов'язку, соціальною відповідальністю, честю, гідністю, гуманним ставленням і повагою до людини, готовністю часто в екстремальних умовах надати компетентну допомогу, здійснювати морально-правову комунікативну взаємодію, що відповідає принципам демократії і гуманізму. Такі професійно важливі якості завжди цінувалися в юристові, а на сьогодні саме від правомірних дій цих інтегрованих фахівців значною мірою залежить захист прав і свобод людини, правопорядок, громадська безпека, здоров'я, добробут і навіть життя громадян; помилки в роботі юриста обумовлюють пряму загрозу суспільним інтересам [68, с. 41]. Отже, суспільні вимоги до комунікативно цінних знань, умінь, навичок, здібностей адвокатів, суддів, прокурорів, юрисконсультів, нотаріусів є досить високими.

Світові динамічні процеси й інтеграційні тенденції, які відбуваються в юридичній освіті, правовій науці, практичній юриспруденції, педагогіці, психології, теорії комунікації, заактуалізують необхідність будувати систему якісної неперервної професійної освіти майбутніх юристів як фахівців «інноваційного типу мислення та культури». Про це зазначається і в державних документах. Зокрема, в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року наголошується на підготовці фахівців «з урахуванням інноваційного розвитку освіти, запитів особистості, потреб суспільства і держави. Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства, консолідації усіх його інституцій, гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості» [211]. Про важливість формування висококваліфікованих фахівців, здатних адаптуватися до мінливих ситуацій у сфері праці, з одного боку, і продовження професійного зростання та освіти – з іншого акцентується увага в Національній рамці кваліфікацій [252].

У межах параграфу окреслимо специфіку професії, професійної діяльності юристів, комунікативні засади професійної діяльності майбутніх юристів. Джерельною базою є законодавчо-нормативні документи [130; 131; 211], довідникові [217], вітчизняні [22; 25; 33; 41–42; 297; 344], зарубіжні наукові джерела [30; 356].

Для характеристики специфіки професії важливе значення має аналіз ключого слова «право». Це поняття «право» в наукових джерелах характеризують як продукт людської цивілізації, її надбання; як галузь знань, напрям підготовки, спеціальності, професії [31]. За Конституцією України Україна є суверенною, незалежною, демократичною, правовою державою, основоположними принципами якої об'єктивно мають бути верховенство права, першочергова соціальна цінність прав і свобод людини. Забезпечення прав людини і основних свобод в економічному, соціальному, культурному, суспільному й політичному житті вимагає, щоб усі громадяни мали рівні можливості користуватися юридичною допомогою фахівців.

Для назви фахівця з права в нормативних документах використовують терміни *юрист*, *правознавець*, *правник*. У тлумачних словниках ці терміни подають як синоніми [217], однак доцільно розрізняти терміни і визначати *юриста* (від латинського слова «*jus*» – право, латинського «*jurist*» – юрист) – як фахівця, котрий займається науково або практично юридичними питаннями, а *правознавця* – як законника, правознавця, законодавця [320]. Терміни «правник» і «юрист» уживаємо як тотожні за змістом і обсягом.

У Концепції розвитку вищої юридичної освіти в Україні (проект) (2009) [131] відповідно до основних принципів ООН щодо суспільної ролі фахівця визначено, що юрист – це відкрита і доступна для клієнта особа, яка на засадах набутої кваліфікації, дотримання високих стандартів моральності і професійної етики здійснює діяльність, спрямовану на захист прав та законних інтересів клієнта з урахуванням публічного порядку держави. Юристом називають також суб'єкта

юридичної діяльності [83, с. 28]; фахівця, який володіє професійними правовими знаннями і вміє застосовувати їх у практичній діяльності [318, с. 61]; отримав повний набір юридичних знань, вмінь і навичок відповідно до навчальних планів спеціальності, має право займати певні посади у сфері юридичної практики [293, с. 38].

Обґрунтованою вважаємо характеристику Г. Яворської юриста як професіонала і як особистості, котра володіє нормами професії як у мотиваційному, так і в інструментальному планах, самостійно будує сценарій професійного життя, розвиває свою індивідуальність засобами професії, протистоїть зовнішнім перешкодам, сприяє підвищенню авторитету професії в суспільстві [344]. Професійна майстерність юриста визначається передусім високим рівнем теоретичної підготовленості, високими моральними якостями, розвиненими соціальними почуттями. Критеріями професіоналізму є вироблення власного почерку юридичної діяльності, постійна потреба продуктивно працювати, виховання необхідних навичок і звичок [297].

На жаль, суспільна оцінка юридичної професії сьогодні критична: ідеться про якість юридичних послуг адвоката, судді, нотаріуса чи юридичного консультанта; наявні проблеми у фаховій підготовці юристів. Водночас, коли надто складними між людьми, усередині громади і суспільства залишаються питання розуміння і взаєморозуміння, цінності любові, милосердя, громадяни України все більше відчують потребу в юридичній допомозі та захисті. Згідно з дослідженнями Є. Климова [120, с. 38], професія юриста входить до складу професій «Людина – Людина». До професійних дій юриста науковці [86, с. 4; 87, с. 115; 297] відносять здійснення правотворчої, правозастосовної діяльності, тлумачення правових норм, розв'язання різноманітних конфліктів і суспільних проблем.

Таким чином, як показує аналіз наукових джерел, юрист – це фахівець у галузі юриспруденції, головне в якій – ведення юридичних справ (цивільних спорів, конфліктів, розкриття злочинів та інших

випадків, що потребують оцінки, розгляду і рішення згідно з нормами права). Юридичний фах, слушно наголошує Г. Яворська [344], визначає сферу професійної діяльності з її чітко визначеними повноваженнями, що потребує конкретних правових знань, умінь і навичок, розвиненого рівня професійно-правового мислення і здатності діяти у відповідних умовах. З-поміж юридичних професій у класифікаторах виділяють, зокрема, такі: слідчий, прокурор, адвокат, суддя, юрисконсульт, нотаріус, інспектор карного розшуку, інспектор митниці, дільничний інспектор, інспектор ДАІ, інспектор ВБОЗ та ін. Усі вони тією чи іншою мірою стосуються правоохоронної, правозахисної, правозастосовної діяльності [42]. Отже, професійна діяльність юристів – це багатогранний і багатоплановий процес, спрямований на особистість з її фізичними і психосоціальними проблемами.

Зазначимо, що поняття *діяльність* у тлумачному словнику української мови характеризують як застосування праці, дії людей у якій-небудь галузі; вияв сили, енергії [47, с. 228]. Психологічні довідникові і наукові джерела дають можливість визначати діяльність як динамічну систему взаємодії суб'єкта зі світом [258]; як практичну і теоретичну діяльність людини, що пов'язана з мисленням [271, с. 32-33]; людську діяльність, що існує у формі дії або ланцюга дій [158, с. 235]. Одна і та ж дія, переконливо доводить видатний психолог О. Леонт'єв, «може здійснювати різні діяльності, може переходити з однієї діяльності в іншу, виявляючи таким чином свою відносну самостійність» [158, с. 235]. Свідома діяльність людини, за видатним психологом К. Платоновим, є результатом зовнішніх умов, опосередкованих внутрішніми умовами, які є особистістю. Єдність діяльності й особистості найбільш чітко знаходить вияв у трьох групах психічних явищ – в уміннях, навичках і вчинках [242, с. 153].

Означені характеристики відображені у понятті «юридична діяльність», яку С. Гусарев характеризує як різновид правової діяльності, що здійснюється у формах практичної, освітньої та

наукової юристами на професійній основі, з метою отримання відповідного правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів [68, с. 15]. Професійна діяльність юриста є складовою юридичної і характеризується особливостями відповідного фаху, спеціалізації юриста. Основу професійної діяльності юриста становлять такі базові поняття: людина як суб'єкт соціокультурного життя, її право на життя [68]. Згідно із статтею 27 Конституції України (1996), ніхто не може бути примусово позбавлений життя; кожний має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [130]. Відмий юрист С.Сливка доводить: професійну діяльність юриста вирізняють професійне самоутвердження, професійна майстерність, талант, соціальні почуття, професіоналізм.

У професійній діяльності юрист керується міжнародними стандартами, які визначені в «Основних положеннях про роль юристів» (1990) [226], у рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи урядам держав-учасниць Ради Європи стосовно професії юриста (2004) [265], «Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх» («Пекінські правила») (1985) [180], у «Стандартах незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів» (1990) [179, с. 13]; деклараціями про права людини, деонтологічними кодексами («Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку» (1979); «Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства» (1988) [70]; «Основні принципи, що стосуються незалежності судових органів» (1985) [227]; «Основні положення про роль адвокатів», прийняті на VIII конгресі ООН (1990) [228, с. 19]); Конституцією і законодавством України, в яких окреслено вагомість моральних цінностей, принципів і норм права.

Серед найбільш важливих міжнародних вимог до професійної діяльності юриста виокремлюємо незалежність юридичної професії як

гарантії справедливого правосуддя, здійснення захисту прав людини і надання правової допомоги [157, с. 97-103]. Юрист має дотримуватися найвищого рівня чесності і порядності щодо тих, з ким контактує, ставитися до інтересів своїх клієнтів як до першочергових. Від таких фахівців очікують умінь на відповідному кваліфікаційному рівні встановлювати і підтримувати психологічний контакт, «умінь проникати у внутрішній світ людини» [41, с. 116].

За напрямом підготовки 6.030401 «Правознавство» майбутній юрист має бути підготовлений до таких видів професійної діяльності, як правотворча, правозастосовна, правоохоронна, правозахисна, експертно-консультаційна, педагогічна. Специфічними рисами професійної діяльності юристів фахівці [68; 81; 270] вважають нормативність поведінки, її регламентованість різними нормативно-правовими актами, суворе дотримання правових і етичних норм, владний, зобов'язуючий характер професійних повноважень, процесуальну самотійність, високий рівень відповідальності перед суспільством, екстремальний характер дій.

Узагальнення наукових джерел дозволяє виділити у змісті професійної діяльності юристів такі компоненти, як *дiзнавальний (гностичний), конструктивний, організаторський* [339], *пошуковий, засвідчувальний, соціальний, виховний, комунікативний* [270, с. 41]. Гностичний компонент охоплює мовленнєво-мислительну діяльність у процесі збирання інформації [81, с. 156] і передбачає уміння проводити допит (діалог), протоколювання показів свідків, зіставляти різномірні факти тощо. Організаційний компонент характеризується мовленнєвими контактами з учасниками процесу розслідування або судового процесу, зокрема передбачає уміння вести професійний діалог з метою реалізації і перевірки робочих версій, організовувати людей для колективного вирішення професійних задач, координувати їхні дії, приймати рішення. Конструктивний компонент складає мовленнєво-мислительну діяльність з узагальнення, аналізу правових фактів, аргументацію і вибудову гіпотез [41, с. 117; 271, с. 129; 336, с. 139];

виховний – полягає в умінні юристів попереджувати правопорушення, проводити просвітницьку роботу серед населення [42; 249, с. 162]. Названі риси професійної діяльності в сукупності складають *професійну компетентність* юриста.

Аналіз освітньо-кваліфікаційних характеристик студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство», наукових джерел [16; 33; 134] дає підстави визначити у складі професійної компетентності юриста світоглядний, загальнопрофесійний і спеціальний рівні, ціннісно-мотиваційний, когнітивний, духовно-моральний, праксеологічний, особистісно-смисловий, комунікативний компоненти. Компоненти тісно взаємопов'язані, а комунікативний компонент, що відповідає за інтелектуально-вербальні та невербальні дії, спрямовані на консенсусну взаємодію із особами різних вікових, гендерних, професійних та культурно-етнічних груп, пронизує всі інші. Юрист повинен уміти коментувати законодавчі чи інші юридичні тексти (закони, інструкції, витяги, дані допитів) на основі врахування принципів верховенства права; формулювати юридичні висновки і пропозиції щодо вдосконалення законодавчого тексту або вносити у нього зміни; вміти укладати правові документи різних жанрів; надавати фахові консультації, конструктивно вирішувати конфлікти, здійснювати юридичні дії у точній відповідності із законом (це відображається у запитаннях і відповідях юриста, юридичному діалозі, обвинувальній, захисній промові, судових дебатах, протоколі допиту тощо), ефективно здійснювати морально-правову взаємодію, яка відповідає принципам демократії і гуманізму. О. Котикова слушно зауважує: юрист виступає не лише знавцем, охоронцем, застосовувачем, захисником закону і прав громадян, а й експертом з правосвідомості, моралі громадян, їхньої здатності до корекції поведінки, вихователем і фасилітатором у складних ситуаціях життя [135]. Відповідно, основою професійної компетентності й умовою професійної самореалізації юристів є комунікативна компетентність.

Зазначимо, що, як показує аналіз довідниково-енциклопедичних, численних психологічних, педагогічних, філософських наукових джерел, на сьогодні існують різні інтерпретації поняття «компетентність». Узагальнимо деякі дослідницькі позиції.

У словниково-довідникових джерелах компетентність (франц. *competent* – правомірний; лат. *competens* (*competentis*) – відповідний, здатний, *competere* – відповідати чомусь, бути придатним до чогось) визначають як психолого-соціальну якість, що дає змогу усвідомлювати свою спроможність ефективно взаємодіяти з навколишніми [259, с. 203]; як міру відповідності знань, умінь, досвіду осіб визначеного соціально-професійного статусу реальному рівню складності завдань і проблем, що розв’язуються [232, с. 237].

У наукових дослідженнях компетентність представлено як загальну здатність, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих у процесі навчання [123, с. 105; 368]; як певний рівень знань, умінь, ставлень, поведінкових реакцій, інтегровану характеристику особистості, необхідну для ефективного виконання конкретної дії [124, с. 93]; специфічну здібність, що охоплює фахові знання, предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії [263, с. 6]; міру включення в активну діяльність і здатність ефективно розв’язувати конкретну ситуацію, мобілізуючи знання, уміння, досвід, поведінкові відносини й цінності; «здатність діяти», уміння використовувати знання у практичній діяльності [165, с. 136]. Важливою для дослідження вважаємо позицію психолога І. Беха. Учений розглядає компетентність як своєрідне уміння, що спонукається мотивом і ґрунтується на прагненні самоствердження, переживанні почуття гідності. Принципово, що компетентність вищого рівня безпосередньо залежить від якості навчальних здобутків, які мають перетворюватися на систему компетентностей суб’єкта [27, с. 27].

Пояснення терміна «компетенція» обираємо у «Комплексі нормативних документів для розроблення складових системи

галузових стандартів вищої освіти», згідно з яким компетенція – це предметна галузь, у якій індивід добре обізнаний і в якій він проявляє готовність до виконання діяльності. Компетенція включає *знання і розуміння* (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти), *знання як діяти* (практичне й оперативне застосування знань щодо конкретних ситуацій), *знання як бути* (цінності як невід’ємна складова способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті) [125, с. 4]. Нам близька і думка Н. Ничкало, що «компетенція – це здатність використовувати знання, ноу-хау і уміння в стандартній ситуації чи ситуації, яка змінюється» [60]. Узагальнення різних поглядів дає можливість припускати, що під *компетенцією* розуміють сукупність знань, умінь, навичок, якостей особистості, засвоєних способів діяльності, готовність до їх мобілізації у ситуації, що склалася, суб’єктну позицію особистості. Натомість *компетентність* – це рівень володіння особистістю певною компетенцією; інтегральна якість, що за наявності здібностей, знань, досвіду виявляється в загальній готовності до самостійної успішної діяльності.

Для увиразнення професійної комунікативної компетентності юриста окреслимо і зміст поняття «комунікація», що стимулювало розвиток різних наукових галузей, у тому числі теорії комунікації, юридичної діалогіки, юридичної лінгвістики, юридичної герменевтики, юридичної психології. Первинне значення терміна «комунікація» (від *лат. communicato, communicatio* – зв’язок, шлях сполучення та *communico* – роблю спільним, зв’язуюся, спілкуюся), як показує аналіз довідникових і наукових джерел, поступово збагачується такими значеннями, як повідомлення, процес передачі інформації [303; 358]; лінія зв’язку, спілкування [222; 297]; обмін інформацією, взаємодія [127, с. 15; 148, с. 379; 187, с. 6-7; 235, с. 259; 358; 361].

Поряд із терміном «комунікація» уживаний термін «спілкування». Проведений нами аналіз лінгвістичних, філософських, психологічних, педагогічних джерел засвідчує, що поняття

«комунікація» і «спілкування» сприймаються фахівцями неоднозначно: від їхнього ототожнення до цілковитої різниці або включення одного поняття в інше. Зокрема, в лінгвістичних дослідженнях (Ф. Бацевич [24], Т. Яшенкова [346] та ін.) зазначається: оскільки комунікація здійснюється в умовах спілкування переважно засобами мови, можливе ототожнення значення цих понять.

Інші вчені, зокрема Т. Науменко, припускають: поняття «комунікація» і «спілкування» взаємозбагачують одне одного: у процесі спілкування відбувається збагачення змісту інформації, а у процесі комунікації відбувається зворотне: з причин односторонності передачі інформації частина її змісту втрачається. На рівнях міжособистісної та міжгрупової взаємодії можуть здійснюватися комунікативні акти, які характеризуються і як спілкування, і як комунікація [187, с. 5].

Н. Волкова [54], Л. Савенкова [276] та ін. зазначають, що поняття комунікація включає спілкування. Пояснюють це тим, що акт спілкування входить до структури двостороннього обміну інформацією (комунікації) як у живій, так і в неживій природі та суспільстві. Г. Андреева [7], С. Гончаренко [64], Л. Петровська [237] та ін. доводять, що ширшим є спілкування. У структурі спілкування виділяють комунікативний компонент, або власне комунікацію, яка полягає в обміні інформацією між суб'єктами; а також інтерактивний компонент, тобто організацію взаємодії, обмін діями, а не тільки знаннями й ідеями; перцептивний компонент, тобто процес сприймання й пізнання одне одного партнерами зі спілкування, встановлення взаєморозуміння [8, с. 93].

Дискусійні підходи вчених щодо взаємодії понять «комунікація» і «спілкування» стимулювали потребу звернутися також до робіт О. Мат'яш [174; 175]. Дослідниця на підставі ґрунтовного аналізу зарубіжних, у тому числі американських наукових джерел простежила генезу поглядів на зміст комунікації. Учена зазначає, що, зокрема, у 50-60-х рр. XX століття в теорії комунікації відбулася

«психологізація» комунікації, була сформована така галузь знань, як міжособистісна комунікація, що вивчає взаємодію між учасниками комунікації [175]. У 80-рр. XX ст. – на початку XXI ст. у зв'язку з розвитком прагматики, теорії соціальної взаємодії, семіотики, діалогіки комунікація розглядається вже як соціальний процес, що позначений не лише інтерактивним, а передусім трансактним характером. Будь-який суб'єкт комунікації тепер є відправником і отримувачем не послідовно, а одночасно, а будь-який комунікативний процес включає в себе як конкретну ситуацію спілкування, так і минулий досвід спілкування з проекцією на майбутній, тобто ми беремо участь у спілкуванні безкінечно [361; 370].

У дослідженні ми спираємося на позиції теорії комунікації, соціальної взаємодії, які узагальнила О. Мат'яш [174]. Комунікація, і в більш вузькому розумінні, спілкування, – це не лише засіб досягнення певної мети і не просто обмін інформацією між її учасниками; це процес набагато глибший і ширший, адже саме в комунікації знаходить вияв індивідуальність кожної особистості, яка вільно володіє словом, розмірковує, вміє позиціонувати себе на ринку праці. Це динамічний процес створення нової спільності, стан людського буття, спосіб людського існування; це, власне, саме життя, процес, в якому вербальними і невербальними засобами мови конструємо не тільки свою соціальну реальність, а й своє власне «Я».

Один із основоположників американської соціології Ч. Кулі переконує, що комунікація є механізмом, за допомогою якого стає можливим існування і розвиток людських відносин. Вона включає в себе міміку, спілкування, жести, тон голосу, слова, писемність, друк, залізниці, телеграф, телефон й останні досягнення в завоюванні простору й часу [148, с. 379]. Чіткої межі між засобами комунікації й зовнішнім світом не існує. Але разом з народженням зовнішнього світу з'являється система стандартних символів, призначена тільки для передачі думок, з неї починається традиційний розвиток комунікації [148; 369].

Керуємося в дослідженні і міркуваннями видатного психолога І. Юсупова [342], на переконання якого, ядром комунікації є емпатійне спілкування, емпатійне слухання, здатність не лише слухати, а й чути одне одного, відзначаючи не лише те, що сказано, а й те, як сказано; позитивна установка на співбесідника; розвиток уваги, пам'ять, уява. Важливо також Основне завдання й успіх комунікації полягає в досягненні спільних цілей соціальної спільності щодо народження нових знань, формування нового досвіду за умов збереження індивідуальності кожного, хто бере участь у комунікації.

У дослідженні оперуємо також такими лексемами, як «комунікативний» (уживаємо на позначення того, що стосується спілкування за допомогою мови, на відміну від лексеми «комунікаційний», що пов'язана з технічним аспектом передавання інформації; комунікативність, комунікабельність – це риса особистості, її здатність до спілкування з іншими людьми, товариськість [64, с. 233]. Значною мірою у комунікативній компетентності відіграє роль уміння сприймати і розуміти партнерів з комунікації з їхніми цінностями, поглядами, намірами; уміти комунікувати означає вміти співпрацювати, координувати, узгоджувати свої дії, сумніватися, приходити до згоди, вирішуючи конфлікти.

Комунікацію у професійній юридичній діяльності дослідники називають статусно орієнтованою, тобто інституціональною [114, с. 29; 323]. На підставі аналізу наукових джерел і опитувань респондентів, проведених на юридичних факультетах Університету сучасних знань (м. Київ), Вінницької філії Університету сучасних знань, Української академії банківської справи (м. Суми), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Київського університету управління та підприємництва, виділимо деякі риси комунікації юристів: суворе регламентованість; часто екстремальний характер вирішення професійних завдань, емоційна напруженість, персональна відповідальність за результат спілкування, нормативність, точність, логічність, лаконічність спілкування [41; 118, с. 196; 270],

що зумовлене гострим дефіцитом часу. Для юридичної комунікації властиві певні функції (нормативна, інформативна, інтерактивна, перцептивна, експресивна, соціальна (О.Усманова [323]) і певні жанри: професійний діалог, публічний виступ, протокол допиту, консультування) і види (законодавча, судова, адвокатська, прокурорська, слідча, нотаріальна тощо).

Професія юриста багатoproфільна. На основі аналізу професіограм юридичних професій [4; 68; 269] окреслимо деякі аспекти професійної комунікативної діяльності юристів залежно від спеціалізації. У цьому контексті зазначимо, що дослідно-експериментальну роботу проводили на юридичних факультетах непрофільних (неюридичних) вищих навчальних закладах, тому основну увагу приділяли аналізу спільних аспектів професійної комунікативної діяльності юристів, а також деяким аспектам комунікації судді, прокурора, адвоката, слідчого, нотаріуса, юрисконсульта.

Підготовка таких фахівців, як слідчий, працівник кримінального розшуку, дільничний інспектор міліції та інші представники, наприклад, правоохоронної сфери, здійснюється насамперед у профільних (відомчих) вищих навчальних закладах, тому комунікативні характеристики цих професій брали теж принагідно. Окрім того, професійна діяльність деяких категорій доволі специфічна, зауважує О. Котикова, пов'язана з оперативно-розшуковою і агентурною роботою, регламентується, окрім законів, підзаконними нормативно-правовими актами, певна частина яких має гриф «таємно» та «для службового користування», що обмежує наші можливості об'єктивно дослідити їх професійні якості [135, с. 56].

Зазначимо також, що фахівці професійної діяльності юриста систематизували комунікативні якості, якими мають володіти слідчий, працівник підрозділу карного розшуку у професійній діяльності: уміння встановлювати і підтримувати психологічний контакт зі співрозмовником, розуміти його внутрішній стан; уміння

слухати, бути спостережливим, володіти оперативним мисленням, отримувати інформацію від різних людей і швидко її оцінювати, знаходити під час розшукових операцій важливі речові докази, юридичні факти, застосовувати широкий спектр стилів поведінки в конфліктній ситуації; проявляти лідерські якості, наполегливість і принциповість у відстоюванні прийнятих рішень [13, с. 8]. Основу професійної діяльності слідчого становить пошуковий аспект розкриття злочину [312]. Слідча комунікація вимагає від такого фахівця добре сформованих навичок отримувати й опрацьовувати інформацію, розглядати гіпотези, версії, розробляти план розслідування, вести допит, очну ставку, уміти ставити запитання, уважно слухати, долати бар'єри у спілкуванні, мовленнєву агресію, умінь вирівнювати емоційну напругу в бесіді.

Окреслюючи деякі аспекти комунікативних рис юристів, спираємося також на спеціальне законодавство (закони «Про нотаріат» (1993) [254], «Про прокуратуру» (2014) [255], «Про судоустрій і статус суддів» (2010) [256], «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012)) [250], деонтологічних кодексах [70], що регламентують діяльність юристів. До уваги приймаємо міркування дослідників (В. Сидоренко [292], В. Леві [155, с. 88-93]) стосовно комунікативної професіограми як опису професійно значущих комунікативних знань, якостей і здібностей, комунікативної техніки, якими має володіти фахівець для організації ефективної професійної взаємодії: комунікативні знання, комунікативні здібності (гностичні, організаторські, здібності до емоційної саморегуляції, самоконтролю, перцептивно-рефлексивні, ораторські, інтеракційні, артистичні, психомоторні), професійно-особистісні комунікативні якості і властивості (комунікабельність, контактність, володіння навичками і вміннями саморегуляції, культура мовлення, мислення, слухання; комунікативна пам'ять, активність, ініціатива в організації професійної взаємодії, емпатія, увага до співбесідника, конгруентність, спостережливість, сугестивність як здатність

впливати на емоційну сферу; комунікативні вміння і навички, комунікативні установки (володіти уміннями брати участь у дискусії, дебатах, полеміці, діалозі, варіювати комунікативну поведінку, комунікативний стиль, комунікативно-поведінкову стратегію і тактику в ситуаціях міжособистісної взаємодії; обирати оптимальний спосіб професійної взаємодії; володіти технікою мовлення, прийомами, які допомагають переконувати, досягати спільних рішень, компромісів). Ураховуємо також міркування В. Леві щодо словесного портрету і психологічних характеристик майстра спілкування [155, с.88-93]: інтерес як величезну допитливість, колосальну «жагу» до вивчення долі, характерів, обставин життя іншої людини; зворотній зв'язок; артистизм, що охоплює багатство жестів та інтонації, уміння перевтілюватися в оповідача, імітатора і міма; внутрішній натуральний оптимізм, тобто стан, відчуття радості буття, «живе серце в грудях»; душевний спокій; передбачення; симпатія до людей. Супроводжувальними якостями є відкритість сприйняття, легкість переключення уваги, довірливість, тактовність, винахідливість, гострий розум, висока чуттєвість до змін.

Однією з найбільш складних юридичних професій, що пов'язана з розглядом різних за своїм характером справ (кримінальних, цивільних, адміністративних та ін.), вважають професію *судді*. Згідно із законом «Про судоустрій і статус суддів» (2010) [256], виключно судді надається право на здійснення правосуддя. Це зумовлює потребу високого рівня професіоналізму й особистої відповідальності за прийняття справедливого і виваженого рішення щодо конкретної юридичної справи. Такий фахівець має характеризуватися високими моральними якостями, прагненням до об'єктивності, повинен знати психологічні особливості комунікації з колегами, клієнтами, вміти уважно слухати свідків, експертів, уміти ставити запитання, чітко і вичерпно відповідати, безпомилково тлумачити зміст словесних повідомлень, публічно виступати на судових засіданнях, обґрунтовувати й адекватно формулювати рішення в нормативній і

правозастосовній практиці [176, с. 141]. Усне і писемне мовлення судді (протокол, вирок) вирізняється лаконічністю, чіткістю формулювань [129].

Відповідно до закону «Про прокуратуру» (2014) [255], *прокурор* бере участь у судовому розгляді справ, готує обвинувальну промову, надає докази і доводить їх у ході полеміки із захистом. Отже, він повинен володіти логічним мисленням, уміннями глибоко проникати у суть фактів, здійснювати кваліфікований аналіз доказів, встановлювати істину, передбачати результати, переконувати інших учасників судового розгляду у вірогідності доказів, приймати виважені законні рішення [129]. У процесі судового розгляду прокурор спілкується з адвокатами, експертами, підсудними, потерпілими, свідками, і до кожного з них повинен знаходити відповідний підхід, відповідне слово. Важливі оперативна і довготривала пам'ять, схильність до аналітичного мислення, глибина (здатність проникнути в сутність фактів, передбачати результати вчинків і явищ), широта (можливість охопити одночасно велике коло питань), швидкість (уміння швидко оцінювати обстановку і прийняти грамотні рішення), критичність (здатність зважувати факти, відшукувати помилки), гнучкість розуму (здібність до аналізу явищ із різноманітних поглядів, варіювання засобів дій і т. д.).

Згідно із Законом України «Про адвокатуру» (ст. 5) [250] *адвокат* виконує професійну правозахисну діяльність, захищає права і законні інтереси клієнта, вступає у складні відносини з судом, різними державними, у тому числі правоохоронними органами. Такий фахівець повинен уміти консультувати з юридичних питань; складати за дорученням своїх клієнтів скарги та інші правові документи; виконувати обов'язки із захисту та представництва інтересів у процесі дізнання й попереднього слідства. Професійне спілкування передбачає психологічну спостережливість, знання психології людини, психології взаємодії, здатність до прийняття компромісних рішень, повагу до співрозмовника, тактовність.

Важливим складником професійної діяльності адвоката є його усні пояснення в суді касаційної інстанції. Він повинен кваліфіковано викладати свою позицію, аргументувати висновки, його стиль спілкування із клієнтами, підзахисними має сприяти взаємній довірі, вселяти упевненість у швидкому і повному розкритті злочину, встановленню винних.

Нотаріус (з лат. *notarius* – писар, секретар), службова особа, яка засвідчує, готує різні юридичні акти (договори, заповіти, довіреності, доручення, шлюбні контракти тощо) [42, с. 474] працює в галузях цивільного та господарського права. Якщо роботі слідчого властивий пошуковий характер, то для нотаріуса – статичний. Професійна пильність, акуратність, строгість у своїх вчинках – такі риси його професійної діяльності. Робота з документами вимагає сформованих навичок писемного мовлення, фахових знань документознавства. Важливі також уміння вести професійний діалог: консультувати, роз'яснювати, ставити запитання або відповідати на них.

Принциповість, ділова наполегливість у вирішенні питань правового характеру, при вирішенні загальних справ колективу, дотримання законності – характерні риси *юрисконсульта* (з лат. радник), службовим обов'язком якого є надання консультацій [4]. Комунікативний аспект діяльності вимагає суворого дотримання нормативних приписів законодавства, таких умінь, як уміння чітко і зрозуміло висловлюватися; дотримуватися у спілкуванні принципів, тактовності, конструктивності, ввічливості, доброзичливості.

Інспектор служби у справах дітей повинен розумітися в особливостях вікової психології молодіжного і підліткового середовища, вміти встановлювати відомості, що мають оперативний інтерес; забезпечувати безпеку осіб, які сприяють розшуковій діяльності і встановленню істини у справі. Комунікативний аспект діяльності передбачає наявність таких якостей, як поінформованість про сучасні молодіжні проблеми; товариськості, умінь знаходити

спільну мову з дітьми; холоднокривності при прийнятті зважених рішень, зосередженості, витримки, цілеспрямованості [22, с. 322-323].

Короткий аналіз основних комунікативних якостей юридичних професій дає можливість збагатити уявлення про зміст і компоненти комунікативної компетентності майбутніх юристів (п. 1.3) з урахуванням спільних рис, що характерні для більшості спеціалізацій. У дослідженні акцентуємо увагу на підготовці бакалаврів-юристів, навчальний план підготовки яких зорієнтовано передусім на формування комунікативної компетентності майбутніх цивільних юристів під кутом зору спільних особливостей юридичних професій. Розглядаючи змістове наповнення комунікативної компетентності, проектуючи різні види завдань і вправ, враховуємо також частково і специфічні риси окремих юридичних професій.

Отже, на підставі проаналізованих законодавчих документів, наукових, довідникових джерел приходимо до висновку: професійна діяльність юриста багатогранна й охоплює такі важливі сфери, як законодавство і законотворення, державне управління, юстиція, нотаріат, правничі науки, правова інформація, правова освіта та ін. Предметом, засобом і формою закріплення результатів практичної діяльності є правові документи (нормативні й індивідуальні акти, договори, заяви, скарги, протоколи, довідки і т.д.), усні і письмові тексти (консультації, виступи в судах та інших організаціях, опитування свідків, протокол допиту і т.д.). Аналіз орієнтовних рис комунікативних професіограм судді, прокурора, адвоката, слідчого, нотаріуса, юрисконсульта засвідчує, що юристи всіх спеціальностей повинні досконало володіти базовими комунікативними вміннями: тлумачити та юридично правильно кваліфікувати факти й обставини, різні юридичні тексти (закони, нормативні правові акти та ін.); розробляти або укладати документи правового характеру; надавати кваліфіковані юридичні консультації; здійснювати юридичні дії у точній відповідності із законом (обвинувальна, захисна промова, участь у судових дебатах, мовленнєва ситуація допиту), здійснювати

правове виховання у сфері професійної діяльності. Виділяють і специфічні особливості професій: ведення професійного діалогу на попередньому слідстві (слідчий), на судовому засіданні (суддя), у процесі консультування (юрисконсульт), підготовка і виголошення промови в суді (прокурор або адвокат).

Аналіз професійної діяльності юриста дозволив виділити основні вимоги до комунікативності: знання і реалізація принципів взаємовідносин, володіння засобами спілкування, культура професійного спілкування, культура слухання, комунікативної поведінки юриста. Високий рівень прояву комунікативності у професійній діяльності забезпечує юристу можливість більш ефективно встановлювати контакти із суб'єктами професійної діяльності, проводити аналіз правових відносин, аргументувати і приймати відповідальні рішення, інтерпретувати різного роду конфліктні ситуації, демонструвати логіку і обґрунтованість професійних дій тощо.

Отже, актуальною є потреба у вищому навчальному закладі формувати у майбутніх юристів складові комунікативної компетентності як невід'ємного якісного показника готовності до професійної діяльності, необхідної умови і засобу професійного й особистісного саморозвитку, професійної творчої самореалізації.

1.2. Професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів у вимірах педагогічної дії

У Державній національній програмі «Освіта: Україна XXI століття» [71] зазначається, що вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, на формування інтелектуального потенціалу нації і всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Інтеграція

України у світову та європейську правову спільноту, потреби виховання глобалістської людини інноваційного типу й водночас патріота своєї держави зумовлюють якісні зміни у вищій юридичній освіті, що має пропонувати усе коло правових спеціалізацій. Важливою є насамперед якісна професійна підготовка на освітньо-кваліфікаційному рівні «бакалавр», в якій важливо враховувати досягнення психології, педагогіки, дидактики, лінгвістики, теорії комунікації, поєднувати фундаментальність професійних знань з інноваційністю мислення і практико-орієнтованим підходом.

Зазначимо, що державний галузевий стандарт для напряму підготовки 6.030401 «Правознавство» в Україні перебуває на стадії становлення, тому аналізуємо освітньо-кваліфікаційні вимоги спеціальності. У цих вимогах наголошується на тому, що фахівець юридичного профілю повинен знати Конституцію України, етичні і правові норми, що регулюють ставлення людини до людини і суспільства. Вагома роль громадянської зрілості, професійної етики, правової і психологічної культури; глибокої пошани до закону, принциповості і незалежності в забезпеченні законності та правопорядку, свобод і законних інтересів особи, її охорони та соціального захисту; соціальних цінностей правової держави, честі і гідності, наукового світогляду, глибоких знань права; потреби у формуванні навичок ділового спілкування державною та однією з іноземних мов, розуміння соціальної значущості майбутньої професії, готовності до зміни характеру своєї професійної діяльності і роботи над міждисциплінарними проектами [269].

У нормотворчій діяльності бакалавр-юрист має володіти здатністю до участі в розробці нормативно-правових актів відповідно до профілю професійної діяльності; у правозастосовній – здійснювати професійну діяльність на основі розвинутої правосвідомості, правового мислення, правової культури, приймати рішення і здійснювати юридичні дії у точній відповідності із законом; юридично правильно кваліфікувати факти і обставини, дотримуватися і

захищати права і свободи людини; прагнути до саморозвитку тощо. Отже, вищу професійну юридичну освіту на етапі «бакалавр» характеризують універсальність, гармонійність, цілісність; її мета – фахівець «інтегрального профілю», який має «універсально-синтетичні» знання і здатний до поліфункціональної професійної діяльності в умовах розвитку ринкової економіки, а її основне завдання – максимальне розкриття духовного, етично-естетичного, інтелектуального і психофізіологічного потенціалу особистості [269]. Ці аспекти розглядають А. Білоножко [31], О. Бовдир [33], О. Калита [111], О. Косянова [134], М. Криськів [143], П. Столяров [308] та ін., дослідження яких присвячені різним аспектам комунікативної підготовки, формування професійного мовлення, комунікативної культури, комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Зазначимо, що дослідно-експериментальну роботу проводили в непрофільних вищих навчальних закладах, що мають серед інших факультетів і юридичний факультет, зокрема в Університеті сучасних знань (м. Київ), Вінницькій філії Університету сучасних знань, Українській академії банківської справи (м. Суми), Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, Київському університеті управління та підприємництва. Відповідно до навчального плану напряму підготовки 6.030401 «Правознавство» юридичних факультетів Університету сучасних знань (м. Київ), Вінницької філії Університету сучасних знань, за яким виконували дослідно-експериментальну роботу, виділяють цикли гуманітарної та соціально-економічної, природничо-наукової підготовки, цикл фундаментальних дисциплін і дисциплін професійно-практичної підготовки.

Соціально-економічна, гуманітарна, природничо-наукова підготовка, за освітньо-кваліфікаційними вимогами, спрямована на опанування національної культури, оволодіння загальнолюдськими цінностями, філософським світоглядом і законами пізнання навколишнього світу, на поглиблення знань рідної та іноземної мов. Як показує аналіз навчального плану (дод. А), цикл гуманітарних і

соціально-економічних дисциплін охоплює філософію, релігієзнавство, логіку, політологію, історію України, іноземну мову, українську мову, латинську мову, культурологію, соціологію, юридичну психологію, університетську освіту, фізичну культуру. До циклу природничо-наукових дисциплін відносять інформатику, безпеку життєдіяльності, екологію.

Цикл фундаментальних дисциплін і дисциплін професійно-практичної підготовки охоплює загальноюридичні навчальні дисципліни з теорії держави і права, юридичної деонтології, конституційного права України, конституційного права зарубіжних країн, цивільного права, адміністративного права, трудового права, кримінального права. Серед спеціальних дисциплін важливе місце займають, зокрема, житлове право, муніципальне право, сімейне право, державна служба, нотаріат України, кримінологія, правове регулювання підприємницької діяльності, юридичне документознавство, судова риторика. Спеціальна підготовка поглиблює загальноюридичні знання і має сприяти формуванню умінь аналізувати фактичні обставини справи та їх особливості, виконувати юридичний аналіз елементів правопорушення, кваліфіковано захищати інтереси суб'єктів права, здійснювати правозастосовну діяльність, вести діловодство та ділову переписку, складати різноманітні документи правового характеру, тлумачити чинне законодавство, консультувати населення з правових питань.

Розвиток права, перетворення його на розгалужену систему галузей і підгалузей, правових інститутів, що супроводжується зростанням обсягу юридичного словника, ускладненням змісту і структури понятійно-термінологічного апарату, сприяє тому, що юристи дедалі більше усвідомлюють необхідність знань з філософії, теорії комунікації, культурології, соціології, етики, історії. Важливі знання мови права, психології особистості [267], психології спілкування, риторики [224], комунікативної [24; 346], генеративної лінгвістики [348], основ юридичної техніки, герменевтики [319]. Отже,

проведений аналіз кваліфікаційних вимог, наукових розвідок, навчальних книг актуалізує необхідність розглядати спеціальні навчальні дисципліни в тісній взаємодії із загальногуманітарними, фундаментальними загальноюридичними дисциплінами і дисциплінами професійно-практичної підготовки, що дозволяє представити процес формування комунікативної компетентності майбутніх юристів неперервно, з першого по четвертий курс. У дослідженні акцентуємо увагу на окремих блоках навчальних дисциплін (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Блоки навчальних дисциплін у навчальних планах бакалаврів
напряму підготовки 6.030401 Правознавство
в Університеті сучасних знань (2006 р.; 2009 р.)**

Назва дисципліни	Курс	Навчальний план 2006 р., кількість год.	Навчальний план 2009 р., кількість год.
Правовий блок			
Теорія держави і права	1	162	216
Історія держави і права України	1	216	162
Юридична деонтологія	1	54	54
Конституційне право України	2	162	162
Цивільне й сімейне право	2	432	432
Кримінальне право	2	432	432
Цивільно-процесуальне право	2	216	216
Кримінально-процесуальне право	3	216	216
Криміналістика	4	162	135
Юридичне документознавство та основи сучасного діловодства	4	54	108
Гуманітарний, мовно-мовленнєвий			
Українська мова (за професійним спрямуванням)	1	81	108
Юридична психологія	1	38	38
Мовленнєво-правовий			
Судова риторика	4	54	81
Кількість аудиторних годин (усього)		3698 годин	3411 годин
Самостійна робота (усього)		3430 годин	3393 годин

Зазначимо, що в табл. 1.1. представлено вибірку з навчальних планів 2006, 2009 років, коли починали і продовжували дослідну роботу. Правовий блок охоплює навчальні дисципліни: «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Історія держави і права України» – 1 курс; «Конституційне право України», «Цивільне й сімейне право», «Кримінальне право» – 2 курс; «Цивільно-процесуальне право»; «Кримінально-процесуальне право» – 3 курс; «Криміналістика» – 4 курс); гуманітарний, мовно-мовленнєвий блок – дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Юридична психологія» – 1 курс; *мовленнєво-правовий* блок – «Судова риторика» – 4 курс).

Охарактеризуємо *правовий блок* підготовки бакалаврів під кутом зору комунікативного складника (дод. А). Курс історії держави і права (на читання курсу було виділено у 2006 р. – 216 год., у 2009 р. – 162 год.), як показує аналіз програм і посібників, наукових праць [93; 107; 307; 331], дозволяє досягнути логіку юридичного мислення, ставлення античних ораторів до слова, велич класичного римського права, де прослідковувалася повага до людської особистості, роль риторики, під кутом зору лінгвістики інтерпретувати тексти з права, особливості ведення переговорів, специфіку ведення справ через писемні пам'ятки адміністративного та судового діловодства різних століть і десятиліть.

У посібниках із теорії держави і права (на читання курсу було виділено у 2006 р. 162 год., у 2009 р. – 216 год.) [45; 53] розглядаються деякі питання юридичної (законодавчої) техніки, розвитку якої у майбутнього юриста значною мірою сприяють знання термінології (загальнонавчальної, спеціальної (позов, співучасть та ін.)), правил побудови й ознак юридичних текстів (правового акту). Отже, важливою на заняттях із цієї навчальної дисципліни є культура правотворчості, належне місце в якій займають правила юридичної стилістики. Аналіз програм і посібників з цивільного і сімейного права (на читання курсу було виділено у 2006 р. і у 2009 р. – 432 год.),

кримінального права (у 2006 р. і у 2009 р. – 432 год.) [139; 140; 141; 286] засвідчує, що студенти опановують низку тем, до яких доцільно включити інтегровані питання і завдання з мови права, юридичної техніки, герменевтики (ці аспекти у свій роботі ґрунтовно аналізує О. Косянова [134]).

У програмах дисциплін «Конституційне право України» (на читання курсу було виділено у 2006 р. і у 2009 р. – 162 год.), «Цивільно-процесуальне право» (у 2006 р. і у 2009 р. – 216 год.), «Кримінально-процесуальне право» (у 2006 р. і у 2009 р. – 216 год.) частково представлено юридичну діалогіку, що розглядає мовленнєві дії в таких процесуальних ситуаціях, як допит учасників судового процесу (суддя, адвокат, прокурор), допит свідків (слідчий), проведення консультацій (нотаріус, юрисконсульт). Під час опанування навчальної дисципліни «Нотаріат в Україні» (на читання курсу було виділено у 2006 р. і у 2009 р. – 68 год.) [122], зокрема теми «Нотаріальний процес та його характерні особливості» пропонують такі питання, як мовні особливості консультацій, мовлення як засіб взаємовпливу: правомірне та неправомірне; стильова диференціація мовлення в процесі професійної діяльності, однак методичних рекомендацій щодо розкриття цих питань не подано.

Мету вивчення дисципліни «Юридична деонтологія» (на читання курсу було виділено у 2006 р. і у 2009 р. – 54 год.) [297] вбачають у допомозі студентам засвоїти основні вимоги до професійних та етичних якостей юриста, норми нормативно-правової і моральної поведінки, деонтологічні нормативи культури, тенденції їх розвитку; навчити розумітися у структурі права, засобах юридичної техніки, аналізувати причиново-наслідкові зв'язки у державному і законодавчому процесах, визначати вплив традицій і звичаїв на розвиток окремих правових документів, а також нові підходи у реформуванні чинної правової системи держави. Мета і завдання викладання дисципліни «Юридичне документознавство та основи сучасного діловодства» (на читання курсу було виділено у 2006 р.

було 162 год., у 2009 р. – 216 год.) [338] – сформувати знання характеристик документа як системного об'єкта; ознайомити з класифікацією і типологізацією документів (законодавчих, нормативних, організаційно-розпорядчих); формувати уміння документувати, здійснювати мовне оформлення службових документів.

Окреслимо *мовленнєво-правовий блок*. Завдання вивчення дисципліни «Судова риторика» (у 2006 р. було 162 год., у 2009 р. – 216 год.), як показує аналіз робочої навчальної програми [310], полягає в усвідомленні студентами теорії і практики риторики, усіх етапів оволодіння ораторською майстерністю судового ратора, у набутті практичних знань, умінь, навичок переконливого, ефективного, впливового, дієвого виступу; формуванні потреби постійного вдосконалення власної мовно-комунікативної діяльності; виробленні індивідуального ораторського стилю.

Проведена характеристика означених вище блоків переконує у потребі більш тісної міжпредметної координації спеціальних дисциплін, окремих модулів, тем із *гуманітарним і мовно-мовленнєвим* блоками, які представлені, зокрема такими навчальними дисциплінами, як «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Юридична психологія». Мета вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» (у 2006 р. було 162 год., у 2009 р. – 216 год.), як показує аналіз програми [317], поглибити знання офіційно-ділового стилю сучасної української літературної мови, його підстилів, сформувати у студентів практичні навички усного і писемного ділового мовлення, ознайомити із мовними засобами жанрів юридичної комунікації (діалогом, протоколом допиту, промовою та ін.). Професійно орієнтованими можна вважати модулі «Публічний виступ», «Діловий документ як основний вид письмової форми професійного спілкування». Однак зміст тем, як показує аналіз, не забезпечує достатньою мірою формування таких важливих для юриста умінь, як уміння тлумачити термін, інтерпретувати факти справи, вести професійний діалог.

Фахівці дедалі більше усвідомлюють необхідність перегляду мовної підготовки юристів і пропонують введення в навчальні плани вищих юридичних навчальних закладів і факультетів спеціалізованих мовних курсів [17; 181; 247]. Відомо, що, зокрема, в «Центрі інноваційних методик правничої освіти» Національного університету «Києво-Могилянська академія» здійснюється проект «Правнича лінгвістика», розроблено такі дисципліни: «Юридична термінологія», «Мова права», «Лінгвістичні аспекти нормопроєктування», «Теорія і практика укладання юридичних словників», «Редагування і переклад юридичних текстів», «Науковий стиль правничої мови», «Правова публіцистика», «Судова риторика» [17].

Згідно з Програмою «Трансформація гуманітарної освіти в Україні» на освітньо-кваліфікаційному рівні «магістр» у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова започатковані такі спеціальні навчальні дисципліни, як «Мова права і методика її вивчення», «Юридична термінологія» [280]. Ці предмети мають інтегрований характер, оскільки синтезують здобутки сучасної науки у правничій та мовознавчій сферах: термінологічний, лексикографічний, граматико-стилістичний, фахово-прикладний аспекти. Питання таких дисциплін важливі і для бакалаврів.

У наукових дослідженнях [134; 272] приділяють увагу також юридичній герменевтиці, призначення якої – проведення філологічного (граматичного, стилістичного, етимологічного, спеціального аналізу фахових (юридичних) текстів. Успіх такого тлумачення значною мірою залежить від життєвого і мовленнєвого досвіду фахівця, рівня його культури правотворчості. Російський методист О. Косянова розробила концепцію формування професійної комунікативної компетентності студентів правових спеціальностей, ґрунтуючись на ідеї інтеграції дисциплін правового і мовленнєвого циклів, виходячи з аналізу Державного освітнього стандарту Росії [134]. У документі, зокрема, зазначається, що юрист повинен уміти: тлумачити і застосовувати закони та інші нормативні правові

акти, юридично правильно грамотно обґрунтувати факти, розробляти документи правового характеру, здійснювати правову експертизу нормативних актів, вивчати законодавство і практику його застосування, орієнтуватися у спеціальній літературі [65]. Елементи, основи юридичної герменевтики як пропедевтики подальшої правотворчої, правозастосувальної діяльності, як важливий аспект формування, зокрема, текстових умінь майбутніх юристів, доцільно залучати до модулів і тем спеціальних дисциплін.

Для більш чіткого розуміння психологічних і соціально-психологічних закономірностей правотворчої та правозастосувальної діяльності, особливостей взаємодії із суб'єктами правових відносин важливий курс з юридичної психології. При мізерній кількості годин (на читання курсу було виділено у 2009 р. – 38 год.) особливу науку пізнання людини [25], особливості комунікативних дій в діяльності юриста, невербальні засоби комунікації у вивченні іншої людини, психологічні фактори та прийоми встановлення і розвитку психологічних контактів у спілкуванні, психологічні особливості отримання необхідної інформації від свідків, потерпілих, підозрюваних і звинувачених доцільно опановувати хоча б у темах інших спеціальних дисциплін (судової риторики, криміналістики), на етапі магістратури («Психологічні основи процесуальної діяльності», «Психологія слідчої діяльності», «Психологія судової діяльності», «Кримінальна психологія»).

Отже, проведений аналіз навчальних програм і книг засвідчує, що у процесі опанування спеціальних дисциплін студенти отримують певні комунікативні професійно значущі знання і уміння. Водночас опитування серед 37 викладачів названих вище дослідно-експериментальних закладів, 43 юридичних працівників м. Вінниці зазначають, що студенти на заняттях, в ігрових ситуаціях часто не вміють формулювати запитання, застосувати відповідні мовні засоби у професійному спілкуванні. Бракує системності, інтегративності, узгодженості міжпредметних зв'язків між мовними, психологічними,

спеціальними юридичними дисциплінами з метою формування комунікативно цінних знань і вмінь. Приходимо до висновку, що комунікативна підготовка студентів-юристів у процесі навчання мовно-мовленнєвих, правових, мовленнєво-правових навчальних дисциплін є недостатньою. Комунікативний матеріал потребує більш глибокого доопрацювання з урахуванням тенденцій розвитку взаємозв'язку права і мови, розвитку юридичної герменевтики, юридичної деонтики, техніки, юридичної ораторики і діалогіки, педагогіки, психології, лінгвістики.

У цьому контексті звернемося до досвіду зарубіжних країн, зокрема США, Німеччини. Зазначимо, що не ставимо за мету проводити цілісний порівняльний аналіз підготовки, оскільки Україну і ці країни відносять до різних правових систем. Визначальним є зміст навчальних предметів, форм і методів, які пропонують студентам з метою формування комунікативних умінь [365; 366; 367]. Проведений аналіз наукових джерел засвідчує, що у вищих навчальних закладах США функціонує окрема програма-спеціалізація з комунікації, а також базовий курс з комунікації, що є обов'язковим для фахівців права [174, с. 16]. Уже кілька десятиліть поспіль викладачі читають курс «Ведення переговорів», на заняттях якого звертають увагу як на письмовий сценарій ведення перемовин, так і на якість мови виступів їх учасників [224], залучають студентів до семінарів, під час яких відтворюють функції учасників судового процесу: навчають культурі аргументації, доказів, процесуальних клопотань. Формою контролю є інсценований судовий процес [30]. В університетах Джона Маршала (штат Іллінойс), Ліберті (штат Вірджинія) [350; 352] читають навчальний курс «Теорія переконання», у рамках якого студенти не лише складають документи на користь своїх клієнтів, а й беруть участь в ігрових судових засіданнях. Упродовж двох семестрів першокурсникам викладають навчальну дисципліну «Юридична майстерність», що сприяє залученню студентів до юридичного аналізу, до складання таких юридичних документів, як клопотання, позов, апеляція та ін. Студенти

опановують основи культури інтерв'ю з клієнтами, збирають і вивчають докази, письмово й усно аргументують власну позицію, готують виступи до судового процесу [311].

Суть концепції комунікативної підготовки юристів у вищих навчальних закладах Німеччини, як свідчить аналіз джерел [353; 355; 363; 364], полягає в інтеграції педагогічних, мовних і правових дисциплін, у неперервному вдосконаленні навичок усного і писемного мовлення, розвитку організаторських, комунікативних здібностей.

Наприклад, згідно з навчальним планом юридичного факультету Франкфуртського університету імені Гете [цит. за 10], професійно-комунікативний складник пронизує як обов'язкові, так і спеціальні дисципліни. До обов'язкових дисциплін належать цивільне, кримінальне, публічне, процесуальне право у зв'язку з відповідними розділами європейського права, методологія права, основи теорії права, філософія права, соціологія права, історія права і конституції. Етап спеціальної підготовки триває у шостому – восьмому семестрах і включає, зокрема, теорію доведення, юридичну герменевтику, юридичну логіку, соціологію права, юридичну етику, юридичну психологію.

Аналіз організації навчального процесу зі спеціальних дисциплін продовжимо характеристикою форм і методів навчання юристів. О. Калита [111] обґрунтувала застосування у процесі вивчення майбутніми юристами гуманітарних дисциплін проектних технологій: різних типів діалогу, дискусій, диспутів, аналізу колізійних ситуацій, тренінгових сесій, проведення мозкового штурму, використання методів «Акваріум», «Займи позицію». У процесі викладання спеціальних дисциплін доречно продовжити використання активних та інтерактивних методик. Активне та інтерактивне навчання спрямоване на активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів, на формування міжособистісної взаємодії шляхом широкого, комплексного використання наочних посібників, прикладів

із судової практики, нормативно-правових актів, зразків процесуальних документів, довідниково-правових систем, на виконання комунікативно-ситуаційних завдань, проведення ділових і рольових ігор, аналізу відеозаписів судових засідань, залучення до психологічних, інтелектуальних, комунікативних тренінгів, до підготовки професійно орієнтованих портфоліо тощо.

У юридичних навчальних закладах США, зазначають фахівці [311; 356; 357], набули поширення практичні заняття з використанням кейс-методу, проблемного методу, «сократівського» методу викладання права. Застосування проблемного методу дозволяє вивчати право шляхом розгляду і розв'язування правових задач. «Сократівський» метод розглядають як метод діалогу наставника і студента шляхом постановки питань і пошуку на них відповідей, внаслідок чого відбувається процес народження нових знань. Основна цінність методики полягає у поєднанні викладання із практичними ситуаціями, що сприяє більш якісному запам'ятовуванню, розвитку вмінь аргументувати, переконувати, доводити.

В умовах підвищення уваги громадськості до якості вищої юридичної освіти, зменшення кількості аудиторних занять і необхідності формування практичних умінь зростає роль самостійної та індивідуальної роботи студентів. Самостійну роботу викладачі, як показує аналіз наукових джерел [143; 152] і сайтів ВНЗ [280-284; 350; 351; 352; 356; 357], спрямовують на формування культури професійної самостійної діяльності: опрацювання майбутніми юристами запропонованої до навчальних занять зі спеціальних дисциплін довідникової, науково-навчальної, правової публіцистичної, художньої літератури, виконання проблемних, творчих, пошукових завдань, на підготовку виступу з питань курсової роботи, правового просвітницького проекту, що загалом створює умови для професійного і особистісного розвитку. На рівні міжпредметних зв'язків доцільним є філологічний аналіз текстів

художніх творів («Дубровський» О. Пушкіна, «Перехресні стежки» І. Франка, у яких наявний опис судових процесів та ін.).

У вищих юридичних навчальних закладах Німеччини з-поміж ефективних засобів самостійної роботи виокремлюють роботу студентів із фаховими журналами. Для студентів-юристів, зокрема, видають спеціальні журнали «Dasjwige Jura-Magazin» («Юнацький журнал права»), «Referendarzeitung», регіональні періодичні видання «Einrede» та ін., що публікують значний обсяг як справ, які складають при вирішенні окремих правових казусів, так і фактичних даних, головним чином, про судову практику. Так, наприклад, «Jura-Magazin» («Журнал права») містить спеціальний блок відкоментованих професорами актуальних судових рішень з приватного, конституційного, кримінального, адміністративного та інших галузей права [цит. за 10]. Сайти українських вищих юридичних навчальних закладів, проведена дослідно-експериментальна робота теж завідчує потребу більш широкого використання медіазасобів: журналів «Право України», «Юридична освіта», всеукраїнських і регіональних газет «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Юридична газета» тощо, а також вивчення правових ресурсів і офіційних сайтів судових інстанцій для підготовки до практичних занять, засідань гуртка, дискурс-студії. З-поміж важливих засобів, що сприяють розвитку і саморозвитку комунікативних умінь майбутніх юристів, відзначимо також участь студентів у юридичних он-лайн-конференціях, круглих столах, майстернях досвідченого юриста з метою обговорення базових, імперативних юридичних категорій (наприклад: «Право людини на життя», «Мова і право», «Юридична комунікація: проблеми і шляхи їх вирішення» та ін.).

Опанування спеціальних дисциплін супроводжується науково-дослідною роботою студентів у гуртках, консультативною роботою в юридичній клініці, продовжується у процесі виробничої практики, упродовж якої майбутніх фахівців правової сфери безпосередньо залучаємо до практичної діяльності: на другому курсі – ознайомчої, на

третьому – навчально-виробничої, на четвертому – виробничої. Зміст, програма, форми звітності виробничої практики обумовлені «Положенням про практику студентів вищих навчальних закладів» (наказ МОН України від 08.04.93 № 93), «Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» від 08.04.93 № 93 (наказ МОН України від 02.06.93 № 161), навчальним планом, освітньо-кваліфікаційними характеристиками. Згідно з навчальним планом, студенти проходять виробничу практику на другому, третьому, четвертому курсах. Мета практики: вдосконалення професійних умінь і навичок прийняття самостійних рішень; виховання потреби систематично поновлювати знання для їхнього використання у практичній діяльності, формування професійної самостійності, мобільності, самоконтролю.

Виробнича (ознайомча) практика на другому курсі (108 год., 2 тижні) передбачає закріпити і поглибити знання із спеціальних дисциплін, ознайомити студентів з практикою роботи місцевої державної адміністрації, юридичних служб, з досвідом організації правової роботи в організації, з практикою застосування чинного законодавства України, організацією правового виховання та навчання; зібрати й узагальнити практичний матеріал для підготовки кваліфікаційної роботи. До завдань навчально-виробничої практики студентів третього курсу (216 год., 4 тижні), четвертого курсу (324 год., 6 тижнів) належить ознайомлення із практикою роботи судових органів, прокуратури, місцевої державної адміністрації, юридичних служб, практикою застосування чинного законодавства України, організацією правового виховання і навчання.

Однак, як показує опитування працюючих юристів, випускники часто не володіють уміннями і навичками спілкування з реальними клієнтами, консультування, недостатньою мірою розуміють місії юриста у наданні правової допомоги. Наявні проблеми щодо виконання майбутніх професійних ролей помічника судді, адвоката, прокурора, юрисконсульта, нотаріуса, що зумовлено тим, що

підготовка на етапі бакалавра недостатньою мірою враховує майбутню професійну спеціалізацію.

У Німеччині практика майбутніх юристів розпочинається після теоретичного курсу навчання та складання першого державного іспиту і триває в «обов'язкових» правових установах. До «обов'язкових» установ належать: загальний суд з цивільних, кримінальних справ чи прокуратура, адміністративно-управлінські установи, адвокатура. У цих установах практика триває до трьох місяців, більше часу відводять на практику за вибором майбутнього юриста. Другий державний юридичний іспит, під час якого студенти мають засвідчити набуті знання і навички правильно застосовувати правові норми до обставин справи, складають в екзаменаційному відомстві відповідної землі. Після іспиту випускник юридичного відділу може обіймати юридичну посаду [10].

Основним видом практики, як показує проведений аналіз наукових джерел [52; 56], в університетах США є юридична клініка. Така форма навчання майбутніх правників професійних знань і навичок здійснюється під керівництвом наставника-юриста. Юридичною клінікою називають також спеціальну установу, в якій під керівництвом викладача надають правову допомогу малозабезпеченим особам, а також проводять науково-дослідницьку роботу [30, с. 69-70]. Юридична клініка дозволяє розширити можливості практичної діяльності, покращити якість засвоєння юридичних дисциплін, прищепити почуття відповідальності, професійного обов'язку, набуті професійні навички комунікації, консультування, ведення дискусій, представництва інтересів громадян у державних органах і судах, альтернативного вирішення спорів, ведення переговорів та ін.

В українських вищих навчальних закладах часто виникають проблеми з функціонуванням таких клінік, що пов'язано з оплатою праці, несистематичністю семінарських занять, потребою як студентів, так і викладачів у допомозі психологів щодо прискореного

опанування навичками консультування, професійно-юридичного спілкування, вміннями застосування різних засобів і прийомів психологічного впливу на відвідувачів клініки, вміння діяти з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей клієнтів. Виконання Закону України «Про безоплатну правову допомогу», (2011) [251], «Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013-2017 рр. (2013), як показує опитування викладачів, загалом сприяє утвердженню юридичної клініки в якості вагової складової у формуванні комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Виховна робота студентів, яку у вищих юридичних навчальних закладах здійснюють за відповідними планами виховних відділів, кураторів, студентських об'єднань тощо, збагачує професійну комунікативну підготовку майбутніх юристів, у тому числі зі спеціальних навчальних дисциплін. У вищій школі, як показує аналіз сайтів [279; 281; 282], виховна діяльність майбутніх юристів спрямована на виховання рис національно свідомого громадянина і патріота України, формування досвіду соціально і професійно цінної юридичної поведінки, проведення доброчинної волонтерської діяльності. Важливе дотримання гуманних міжособистісних стосунків «викладач – студент», «студент – студент», що ґрунтуються на прагненні розуміти, поважати іншу людину, будувати своє спілкування з урахуванням цінності особистості.

Отже, вищу професійну юридичну освіту на етапі «бакалавр» характеризують універсальність, гармонійність, цілісність; її мета – фахівець «інтегрального профілю», який має «універсально-синтетичні» знання і здатний до поліфункціональної професійної діяльності в умовах розвитку ринкової економіки, а її основне завдання – максимальне розкриття духовного, етично-естетичного, інтелектуального і психофізіологічного потенціалу особистості [269]. Ці аспекти розглядають А. Білоножко [31], О. Бовдир [33], О. Калита [111], О. Косянова [134], М. Криськів [143], П. Столяров [308]

та ін., дослідження яких присвячені різним аспектам комунікативної підготовки, формування професійного мовлення, комунікативної культури, комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Таким чином, приходимо до висновку: професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів у процесі спеціальних дисциплін має бути орієнтована на оновлення змісту, форм і методів шляхом інтеграції фахового й мовленнєвого компонентів, вивчення правових дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції із мовно-мовленнєвими, психолого-педагогічними. До змісту спеціальних дисциплін доцільно увести інтегровані модулі або теми, мета яких – спрямувати зусилля суб'єктів учіння на формування культури юридичного мислення, мистецтва логічного аналізу, культури юридичного діалогу. Форми і методи навчання необхідно збагатити шляхом включення студентів в інтерактивне спілкування, яке моделює професійні ситуації (комунікативно-ситуаційні завдання, рольові ігри, комунікативні тренінги). Важливе творче застосування набутих знань і практичних навичок під час виробничої практики, юридичної клініки. Необхідний також і розвиток педагогічної майстерності викладачів-наставників. Серед особистісних чинників виділимо потребу особистості студентів у постійному розвитку і саморозвитку, у рефлексивному ставленні до себе як до суб'єкта професійного спілкування, прагненні до самоосвіти і самовдосконалення, що значною мірою сприяє готовності до професійної діяльності, а також сприяє формуванню професійної відповідальності. Окреслені чинники, а також наукові позиції стосовно комунікації як багатогранного соціального явища, що ґрунтується на єдності афективного, власне комунікативного, перцептивного, інтерактивного компонентів, враховано у структурі комунікативної компетентності юриста-бакалавра.

1.3. Зміст і компоненти комунікативної компетентності майбутніх юристів

У межах параграфу з урахуванням лінгвістичних [91; 115; 127; 348; 360], філософських [14], соціологічних [48; 85; 165; 236], психологічних [8; 35; 162; 268], педагогічних джерел [44; 55; 74; 89; 90; 255], дисертаційних праць [93; 111; 134; 245; 323; 330] окреслимо сутність понять «комунікативна компетентність», «комунікативна компетентність фахівця»; уточнимо зміст, компоненти комунікативної компетентності майбутніх юристів.

У лінгвістичній літературі, як засвідчує проведений аналіз, поняття «комунікативна компетентність» уживане на позначення грамотного використання мови (Н. Хомський [348; с. 29]; здібності породжувати й інтерпретувати різноманітні тексти (Ю. Караулов [115], В. Конецька [127], В. Соколов [300], В. Соколова [301] та ін.) Учені доводять вагомість у процесі комунікації вербального і невербального аспектів. Німецький дослідник Г. Меленк увів у науковий простір поняття «вербальна комунікативна компетентність», яку охарактеризував як здібність однієї людини впливати на іншу мовними засобами та реагувати на роль співрозмовника [360, с. 26]. У Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти комунікативну мовленнєву компетентність презентовано як єдність лінгвістичної, соціолінгвістичної і прагматичної компетентностей [91, с. 9].

У філософських дослідженнях комунікативну компетентність розглядають як компетентність у спілкуванні, що охоплює знання норм і правил спілкування, оволодіння його технологією, використання в повному обсязі комунікативного потенціалу особистості [14]. Соціологи комунікативну компетентність розуміють як відповідний рівень засвоєння досвіду взаємодії з навколишніми, що забезпечує особистості адекватне, в межах здібностей і соціального статусу функціонування в суспільстві [48, с. 7]. Достатньо глибоко цей дискусійний феномен досліджують психологи (Б. Ананьєв [5],

О. Леонтьєв [162], С. Максименко [170], В. М'ясищев [184], В. Рибалка [268] та ін.). Компетентість у спілкуванні Г. Андреева [8], О. Бодальов [35], Ю. Ємельянов [80], І. Юсупов [342] та ін. пояснюють як багатогранне соціальне явище, що ґрунтується на єдності *афективного* (позитивної установки на співбесідника), *власне комунікативного* (власне комунікація, яка полягає в обміні інформацією між суб'єктами), *перцептивного* (сприймання й пізнання один одного партнерами зі спілкування, встановлення взаєморозуміння), *інтерактивного* (взаємодія партнерів зі спілкування).

Для ефективної комунікації характерна орієнтація в ситуації і предметі спілкування, взаєморозуміння між партнерами, міжособистісні відносини. На думку В. М'ясищева [184], у спілкуванні відображені стосунки людей з урахуванням їх різноманітної активності, вибірковості, позитивного або негативного характеру. Учений доводив значну роль взаємовідносин у характері процесу взаємодії та результату. Спілкування може впливати на характеристики психічних процесів, психічних станів і властивостей людини, істотно змінювати або перебудовувати їх.

У соціальній психології комунікативну компетентність окреслюють як здібності до встановлення й підтримки необхідних контактів, як систему внутрішніх ресурсів, що необхідні для побудови ефективної комунікативної дії (впливу, організації та передачі інформації) в ситуації міжособистісної взаємодії (Ю. Жуков [85], М. Лук'янова [165], Л. Петровська [236] та ін. Л. Петровська тлумачить комунікативну компетентність як таку, що поширюється на внутрішній поведінковий і глибинний особистісний рівні спілкування [236, с. 31]. Ю. Ємельянов доводить: комунікативну компетентність важливо окреслювати і як моральну категорію, що поряд із регулюванням ставлення людини до соціального і природного світу вимагає усвідомлення потреб і цінностей, перцептивних умінь, готовності сприймати нове в розумінні норм і цінностей [80].

У низці педагогічних джерел комунікативну компетентність розглядають як визначальний чинник структури особистості, що пов'язаний із наявністю комунікативних якостей та здібностями їх використання в комунікативній ситуації (Н. Доловова [74, с. 40]); як сукупність знань вербальних та невербальних засобів, умінь і навичок для адекватного сприйняття й відображення дійсності в різних ситуаціях спілкування; конгломерат знань, мовних і немовних умінь та навичок спілкування, які передбачаються під час природної соціалізації, навчання й виховання (В. Введенський [44, с. 14]); здатність орієнтуватися в ситуаціях професійного спілкування, розуміти мотиви, інтенції та стратегії поведінки, рівень засвоєння технології і психотехніки спілкування, в якому опосередковано виражаються морально-світоглядні налаштування, загальна спрямованість і педагогічна позиція особистості (М. Заброцький [89; 90]); як значущу й відносно самостійну підсистему у структурі професійної компетентності, що відповідає за узгодженість між ціннісними орієнтаціями, знаннями, практичними вміннями, реальною поведінкою у процесі педагогічного спілкування (О. Прозорова [255, с. 197]).

Узагальнення характеристик поняття «комунікативна компетентність» у наукових дослідженнях (І. Бех [26], О. Леонтьєв [161], Н. Кузьміна [144], А. Маркова [171], К. Платонов [242] та ін.) дозволяє розглядати комунікативну компетентність майбутнього фахівця в якості ключової для характеристики здатності особистості, котра володіє знаннями, вміннями і навичками організовувати професійне спілкування з іншими людьми з урахуванням соціальних норм поведінки і комунікативної доцільності, вирішувати комунікативні завдання в різноманітних ситуаціях професійної взаємодії, використовуючи систему внутрішніх ресурсів. У дослідженні враховуємо відмінності між поняттями «комунікативна компетентність» і «комунікативна компетенція», яку розглядаємо як базу

(її мовну, соціокультурну, прагматичну складові) для розвитку комунікативної компетентності.

Окреслимо комунікативну компетентність майбутніх юристів на підставі досліджень О.Калита [111], О.Косянової [134], Н.Потлачук [245], О.Усманової [323], Г.Храмцової [330] та ін., що присвячені різним аспектам професійної підготовки, комунікативної компетентності, комунікативної культури юристів. Зокрема, О.Усманова [323] характеризує комунікативну компетентність у юридичній практиці як систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної мовленнєвої юридичної комунікації у певному колі ситуацій професійної взаємодії. С.Зайцева [93] визначає комунікативну компетентність студентів юридичних спеціальностей як особистісну освіту, що включає в себе готовність і здатність майбутніх фахівців до виконання професійної діяльності; структуру готовності складають правові знання і вміння, професійно-особистісні якості. Н.Потлачук [245] характеризує комунікативну компетентність оперуповноважених кримінальної міліції як комплекс знань, умінь і навичок спілкування, що обумовлений специфікою професійної діяльності, особливостями особистості і знаходить вияв у ситуаціях взаємодії, забезпечує ефективність професійного спілкування, спрямованого на вирішення професійних задач.

На підставі проведеної дослідно-експериментальної роботи О.Калита [111] приходить до висновку, що комунікативна компетентність юриста ґрунтується на усвідомленому розумінні цінності комунікації для професійної діяльності, відображає систему комунікативних знань і визначає цілеспрямовану діяльність студентів щодо їх засвоєння, усвідомлення етичних, деонтологічних норм і правил комунікативної взаємодії засобами вербальної, невербальної комунікації, здійснення рефлексії комунікативних дій і прийнятих рішень; сформовану сукупність узагальнених комунікативних умінь та розвинутий емоційний інтелект. Опанування таким інтегральним особистісним утворенням і практична реалізація його

складників забезпечує майбутнім юристам компетентне виконання професійних обов'язків.

Наведені вище визначення стали орієнтиром у дослідженні специфіки формування комунікативної компетентності майбутнього юриста у процесі вивчення спеціальних дисциплін. Зміст комунікативної компетентності становлять комунікативні норми, пов'язані з нормативністю соціальної поведінки юриста, рольові функції у професійному спілкуванні; комунікативні знання як результат формування комунікативної грамотності; мотиви, цінності комунікативної діяльності. Як інтегральне особистісне утворення комунікативна компетентність забезпечує ефективність комунікації у системі професійних відносин, передбачає усвідомлене розуміння цінності знань професійної комунікації, опанування етичних, деонтологічних норм і правил комунікативної взаємодії засобами вербальної, невербальної комунікації, здійснення рефлексії комунікативних дій і прийнятих рішень; сформовану сукупність комунікативних умінь, які забезпечують ефективну діалогову взаємодію із суб'єктами правових відносин у певному колі професійних правових ситуацій відповідно до морально-етичних норм.

З урахуванням аналізу психологічних джерел [170], дисертаційних праць [93; 111; 185; 186; 323; 330] окреслимо структуру комунікативної компетентності майбутнього юриста. Зазначимо, що у психологічній літературі (М. Заброцький, С. Максименко та ін.) акцентовано увагу на таких компонентах комунікативної компетентності, як *гностичний* (система знань про сутність, структуру, функції, особливості та стилі спілкування, творче мислення), *конативний* (загальні та специфічні комунікативні вміння, експресивні вміння, перцептивно-рефлексивні вміння, культура мовлення), *емоційний* компонент (гуманістична установка на спілкування, інтерес до іншої людини, готовність до діалогу, інтерес до власного внутрішнього світу; адекватні вимогам професійної діяльності психоемоційні стани) [170, с. 107-109].

Н. Назаренко у структурі комунікативної компетентності майбутнього документознавця окреслює *когнітивний* (усвідомлення потреби формування комунікативної компетентності, розуміння її необхідності в повсякденному житті та навчально-професійній діяльності), *емоційно-цінний* (узагальнені оцінки фактів, ситуацій, явищ; розуміння спрямованості знань і готовності їх застосовувати у взаємодії), *поведінковий* (уміння відстоювати й обґрунтовувати власну позицію, критично мислити, здійснювати самовиховання) компоненти [186, с. 93]. В. Назаренко у структурі комунікативної компетентності керівника ДПС України виділяє *мотиваційно-ціннісний* (спрямованість службово-ділової взаємодії та спілкування на основі наявних етичних, моральних і правових цінностей, мотивації досягнення, установок соціальної взаємодії та ін.); *пізнавально-прогностичний* (забезпечує критичний аналіз своїх та чужих вчинків, дає можливість розробляти стратегію, прогнозувати процес та результат комунікації, визначати її методи і прийоми, впливати на інших людей та ін.); *емоційно-вольовий* (сприяє самоконтролю та саморегуляції, прояву відповідальності, упевненості, рішучості тощо) [185, с. 35].

Аналізуючи структуру комунікативної компетентності юриста, О. Усманова [323] основну увагу приділяє знанням і вмінням, що забезпечують ефективність спілкування у будь-яких його формах. С. Зайцева доводить, що структура комунікативної компетентності юриста відповідає структурі спілкування і характеризує три компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний і рефлексивний [93]. Г. Храмцова зазначає, що структуру комунікативної компетентності як інтегративну особистісну властивість важливо з'ясовувати шляхом ідентифікації особистісної освіти, і зіставляє означену структуру із структурою професійної компетентності. У когнітивному компоненті, за Г. Храмцовою [330], відображено знання в галузі комунікації, в операційному компоненті – здатності до вербальної і невербальної взаємодії, в особистісному – здатності до емпатії і

самоконтролю. О. Калита серед компонентів комунікативної компетентності майбутнього юриста виділяє ціннісне ставлення до професійної комунікації, зокрема, оволодіння мистецтвом прийняття правильного рішення в юридичній практиці, усвідомлення деонтологічних норм юриста й основ взаємодії як з колегами, так і з клієнтами, експертизу власних комунікативних дій і прийнятих рішень; сукупність узагальнених комунікативних умінь, а також емоційний інтелект [111]. Окреслюючи сутність і зміст компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів, звертаємося також до досліджень російських науковців О. Косянкової [134] і О. Желнової [84].

Проведений аналіз наукових джерел щодо особливостей професійної діяльності юристів, специфіки комунікації і спілкування, підходів різних фахівців щодо змісту і структури комунікативної компетентності фахівців, у т.ч. юристів дозволяє визначити структуру комунікативної компетентності юристів (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Структура комунікативної компетентності юриста

Як показує аналіз рис. 1.1, серед компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів виділяємо мотиваційно-афективний, комунікативно-інформаційний, комунікативно-когнітивний, поведінково-інтерактивний компоненти, кожний з яких характеризується своїм змістовим наповненням (табл. 1.2). З метою пояснення змісту компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів звернемося до окремих аспектів вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Таблиця 1.2

**Компоненти комунікативної компетентності
майбутніх юристів**

(напрацьовано з урахуванням [84; 134; 162; 184; 268])

Мотиваційно-афективний	Комунікативно-інформаційний	Комунікативно-когнітивний компонент	Поведінково-інтерактивний компонент
мотиви і потреби, ціннісні орієнтації у здійсненні професійної комунікації; прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт - суб'єктній, гуманістичній основі;	мовнокомунікативні засоби культури професійного спілкування, культури слухання, що сприяють формуванню умінь поводити себе відповідно до моральних норм співтовариства	ступінь усвідомлення моральних цінностей професії (професійний обов'язок, відповідальність, честь, повага до прав і свобод людини), логічного мислення	ступінь реалізації засвоєних цінностей, норм, знань у ситуаціях професійного спілкування, включає уміння і навички, що ґрунтуються на оволодінні комунікативною технікою,
розвинена емпатія, саморегуляція; установка на комунікативну взаємодію з різними суб'єктами правових відносин.	здійснювати рефлексію своїх дій, попереджувати і вирішувати конфлікти, керуючись морально-етичними цінностями.	знання професійної термінології, психології особистості, професійного вербального і невербального спілкування, його стилів, бар'єрів, що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування.	уміння вербальної (мовленнєво-комунікативні, риторичні, текстові, дискурсні) та невербальної (поза, манера говорити, жести, міміка) взаємодії з учасниками правових відносин; конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, рефлексію і корекцію професійного спілкування.

У працях [34; 68; 88; 101; 104; 105; 150; 162; 178; 248; 293; 297; 315; 331] зазначено, що на важливості умінь юристів вести суперечку; виголошувати промови і спілкуватися з людьми; аргументувати, впливати на опонента, переконувати його наголошувалося ще у працях філософів Стародавньої Греції і Риму. Як показує наукові джерела [224; 297; 307], невід'ємним складником функціонування судової влади вважали публічний виступ у суді.

Теоретичні основи ораторського мистецтва обґрунтував Демосфен (384-322 до н.е.). Діонісій Галікарнаський (2-а половина I століття до н.е.) звертав увагу на мовленнєві вправи для розвитку думки, на ораторські прийоми, зокрема на зіставлення двох і більше явищ, предметів, дій для пояснення одного з них за допомогою іншого, метафори, аналогії (порівняння невідомого з відомим на основі подібності; на риторичні запитання (для привернення уваги слухачів); на тріаду, яку складали три слова або речення для підсилення повідомлення; повтори ключових слів або фраз для підсилення переконливості промови [150, с. 171-172]. Розробником теорії суперечки, дискусії вважають Аристотеля (384-322 до н.е.). Філософ доводив, що володіння мистецтвом риторики сприяє знаходженню різних способів і прийомів впливу і переконання опонента [12].

Як показує студіювання наукових джерел [39; 85; 315; 363], в навчанні красномовству у Стародавньому Римі значну увагу приділяли насамперед зовнішній формі виступу й активності лише одного оратора. Зокрема, багатством виражальних засобів блискуче володів Марк Тулій Цицерон (106 р. до н.е. - 43 р. до н.е.): «...вміти правильно говорити... – ще не заслуга, а не вміти – вже ганьба, тому що правильне мовлення ... не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина» [315, с. 61]. Серед вимог до оратора філософ виділяв чистоту, ясність, правильність слова, аргументованість доказів, однак наголошував, «вияви почуттів сильніші за докази: вони примусять суддів забажати, щоб нашу справу було вирішено краще. А чого хочуть, у те й вірять» [там само, с. 61].

Упродовж наступних століть у навчальних закладах різних країн у знавців закону розвивали такі якості професійного мовлення, як лаконічність і точність. Англійський філософ Дж. Локк (1632–1704) необхідним показником якості комунікації юриста вважав наявність рефлексії як «внутрішнього сприйняття дій нашого розуму, ідеї здобуваються розумом за допомогою *міркування*» [163, с. 135]. Російський учений М. Ломоносов (1711–1765) наголошував на красномовстві як мистецтві «про всяку матерію красно говорити, тим самим схиляючи інших до свого міркування» [164, с. 451].

Фахівці права акцентували увагу на виваженості, переконливості промови. Реформатор, законотворець, засновник російської юридичної науки і теоретичного правознавства М. Сперанський (1772–1839) доводив, що головним у процесі професійної комунікації є емоційність, стиль висловлення думок, доказовість. Сила змісту сприймається за умови «підготовки душ до сприйняття» промови, в якій «усі думки підкорені головній, домінуючій» [304, с.147].

Девізом професійної діяльності російського юриста, видатного оратора, судді, прокурора А. Коні (1844–1927) слугували справедливість та істина: «Я завжди залишався вірним принципам і завжди служив не особам, і не собі, а справі. Слово, – на думку Коні, – це одне з найбільших знарядь людини й етичний обов'язок судового оратора – слід поводитися обережно й помірковано з цією зброєю, не піддаватися спокусі красивої форми» [128]. Видатний юрист і тонкий психолог П. Пороховщиков (П. Сергеїч) (1867 – 1954) підкреслював, що на суді важливі повага до співбесідників: «поважайте гідність осіб, які виступають у судовому процесі; уникайте домислів про самого себе і про присяжних; не допускайте, щоб різкість переходила у грубість, але пам'ятайте й інше: непотрібна ввічливість також може різати вухо і, гірше того, може бути смішною; говоріть просто, але водночас виразно й вишукано» [108].

Ідеї вищезазначених філософів, просвітителів, майстрів юридичної справи увиразнюють змістове наповнення компонентів

комунікативної компетентності майбутніх юристів: мовно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів.

Ураховуємо у змісті комунікативної компетентності майбутніх юристів також і пріоритетні завдання розвитку юридичної освіти, визначені Концепцією розвитку юридичної освіти в Україні [131] стосовно підвищення конкурентоспроможності випускників в умовах інтеграції вищої юридичної освіти у світовий простір, Національну рамку кваліфікацій (2011) [252], освітньо-кваліфікаційну характеристику бакалавра галузі знань 0304 «Право», напряму підготовки 6.030401 «Правознавство».

Отже, як показує аналіз табл. 1.2, *мотиваційно-афективний* компонент охоплює мотиви і потреби, ціннісні орієнтації у здійсненні професійної комунікації, прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт-суб'єктній, гуманістичній основі, розвинену емпатію, саморегуляцію, установку на комунікативну взаємодію з різними суб'єктами правових відносин.

Проаналізовані нами джерела (В. Рибалка [267], С. Рубінштейн [271], О. Леонтьєв [160], Г. Костюк [133], А. Маркова [171], І. Зимня [99], А. Маслоу [359] та ін.) засвідчують: мотив – це причина або сукупність причин, що спонукають людину до спілкування в певній ситуації. Потреба, що виникла, активізує свідомість мовця і служить її стартовим механізмом, поштовхом мовленнєво-породжувального процесу. Згідно з теорією Л. Божовича, мотив – це те, з метою чого здійснюється діяльність, те, у чому знайшла своє втілення потреба [36, с. 53]. Досліджуючи цю проблему, Г. Костюк [133] зазначав: характерною рисою свідомої діяльності людини є її спрямованість на досягнення певних цілей. Цілі діяльності людини пов'язані з її мотивами. Мотив – це те, що зумовлює прагнення людини до даної, а не якої-небудь іншої мети [133, с. 423]. Мета діяльності – це те, на що вона спрямована і що повинно складати її прямий результат. Поверховий, неглибокий і слабкий мотив, який

виникає без опори на міцні вміння й навички, лише в перший момент викликає активність. Стабільний мотив (наприклад, зацікавленість професією) є суттєвим чинником активної (зокрема й пізнавальної) діяльності [5, с. 118].

Поряд із мотивами у майбутніх юристів важливо формувати ціннісне ставлення до професійної комунікації і відповідні ціннісні орієнтації. Ураховуємо такі дослідницькі позиції щодо поняття «цінності»: це властивості предмета чи явища, притаманні йому тому, що він включений у сферу суспільного буття людини і є носієм певних соціальних стосунків; це властивості суб'єкта (людини), що є об'єктами його інтересів, позначень його різних практичних ставлень до навколишніх предметів і явищ [325]; специфічні утворення у структурі індивідуальної свідомості, що є ідеальними зразками й орієнтирами діяльності особистості й суспільства [294, с. 100]; елементи мотивації людини (її «значущі» переживання), регулятори соціальної поведінки особистості і групи [7, с. 25], цілезбудники, смислоутворюючі мотиви, критерії оцінки людиною дійсності і самої себе [158]. У дослідженні акцентуємо увагу передусім на духовних цінностях у процесі засвоєння яких людина духовно збагачується й удосконалює свій внутрішній світ [75].

Поняття «ціннісне ставлення» у філософських довідниках схарактеризовано як внутрішню позицію особистості, що відображає зв'язок особистісних і суспільних значень [57, с. 1199]. Для того, щоб сформувати в майбутнього юриста позитивне ціннісне ставлення до складної професійної комунікативної діяльності, необхідно сформувати відповідні ціннісні орієнтації, тобто спрямованість суб'єкта на діяльність і певні цінності, які можуть бути сформовані вже у процесі цієї діяльності [277].

У мотиваційно-афективному компоненті комунікативної компетентності виокремлюємо афективний складник. Афект (від гр. а – заперечна частка і phasis прояв; з лат. affectus – душевне хвилювання, пристрасть) дослідники характеризують як сильне, відносно

короткочасне нервово-психічне порушення, емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин [337, с. 34]. Прикметник «афективний» В. Шапар пояснює так: той, що стосується стану задоволення, пов'язаний з відчуттями, емоціями, пристрастями, почуттями, думками [там само, с. 35]. Емоційне переживання, що характеризується особливою інтенсивністю, раптовістю виникнення, швидкістю перебігу та сильними виразними рухами, відіграє важливу роль у професійній діяльності юристів. Фахівець має володіти знаннями психології особистості, психології клієнта, знаннями конфліктології, що значною мірою сприятиме вирішенню судових справ.

З-поміж важливих професійних комунікативних якостей юриста відзначимо також емпатійність. Емпатія, – наголошує І. Зязюн, – це співпереживання, розуміння будь-якого почуття... іншої людини, відповідний вияв свого розуміння цього почуття [103, с. 131-132]. Науковці акцентують увагу на емоційній емпатії, що ґрунтується на механізмах проєкції та імітації моторним і афективним реакціям іншої людини; на когнітивній емпатії, в основі якої – інтелектуальні процеси порівняння й аналогії; предикативну емпатію, яка виявляється у спроможності людини пророкувати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях [260]. Професійне спілкування юристів зреалізовується під час особистісної взаємодії, спільної дії, що спрямована на взаємопізнання, взаєморозуміння як результат діалогічної комунікації.

Ступінь оволодіння знанням залежить від того, який смисл це знання має для майбутніх юристів. Якщо студенти осмислюють комунікативні знання як особистісно значущі для майбутньої професійної діяльності, виникає мотивація до активного оволодіння ними. Отже, мета роботи викладацького складу з формування професійної комунікативної компетентності студентів полягає не в інформуванні їх про цінності знань, а у формуванні в них ціннісного ставлення до таких знань, у формуванні потреб, прагнення пізнавати і

відчувати емоційне задоволення від спілкування, що є підґрунтям самопізнання та самооцінки у майбутній професійній діяльності.

Комунікативно-інформаційний компонент, що відповідає за обмін між співрозмовниками інформацією, складають мовнокомунікативні засоби культури професійного спілкування, культури слухання, які сприяють формуванню умінь поводити себе відповідно до моральних норм співтовариства, розуміти партнера зі спілкування, здійснювати рефлексію своїх дій, попереджувати і вирішувати конфлікти, керуючись морально-етичними цінностями.

Культуру професійного спілкування забезпечують мовнокомунікативні засоби, що мають бути органічною рисою професійної майстерності юриста [49; 345; 347]. Для правників важливі знання орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм і правил їх застосування у професійному спілкуванні; дотримання таких комунікативних ознак, як змістовність, точність, логічність, ясність, чистота (уміння відбирати, синтезувати мовні засоби), доречність (відповідність використовуваних мовних засобів умовам спілкування і визначеній комунікативній меті), доказовість, переконливість, аргументованість, стандартизованість (вибір клішованих мовних варіантів з певною метою).

Зокрема, змістовність спілкування залежить від вичерпного розкриття предмета спілкування, від логічності, аргументованості кожної комунікативної фрази. Логічність викладу виявляється в побудові мовлення відповідно до законів логіки із збереженням відношень і зв'язків реальної дійсності, що відображається шляхом використання функціонально-синтаксичних засобів (для послідовності розвитку думки (*спочатку, насамперед, потім, по-перше, по-друге, отже* і т. ін.), заперечення (*проте, але, тоді як*), передачі причиново-наслідкових відношень (*таким чином, тому*), дієприкметників (*названий, указаний* і т.ін.), прямого порядку слів у реченні. Термінологічна точність досягається шляхом уживання термінів і слів у прямому значенні. Ясності усного мовлення

досягають завдяки чіткій дикції, логічному і фонетичному наголошуванню, правильному інтонуванню, спокійному і ввічливому тоні. На письмі ясності досягають шляхом послідовності викладу матеріалу (відображає логічне розгортання думки), точного називання, повтору ключових слів.

Культуру слухання характеризують як один із видів мовленнєвої діяльності, активний процес відбору звукових сигналів у комунікації [24, с. 338], вироблення відчуття присутності, сконцентрування уваги на іншій людині. Американський психолог І. Атватер проаналізував зміст понять «слухати» та «чути» і виділив рефлексивне (продуктивне, активне слухання, яке передбачає регулярне використання зворотного зв'язку) і нерефлексивне (пасивне, непродуктивне, не передбачає використання зворотного зв'язку) слухання [18, с.177]. Для ефективного слухання фахівці пропонують використовувати рефлексивний (передбачає активний зворотній зв'язок), емпатичний (передбачає вияв співчуття і співпереживання), критичний стилі слухання (настанова на критичне сприйняття інформації), що ґрунтуються на певних мовленнєвих прийомах і потребують значних свідомих зусиль, комплексу знань і вмінь [346, с.130–131]. Для активного слухання характерне адекватне реагування на співрозмовника з метою зацікавлення предметом розмови, за необхідності – коректне уточнення, оцінювання почутого, легка критика і коректна підказка варіантів розв'язання проблеми; основна умова ефективності зворотного зв'язку, що ґрунтується на здатності слухати й чути, розуміти почуття та внутрішній світ співрозмовника.

Комунікативно-когнітивний компонент комунікативної компетентності відображає ступінь усвідомлення моральних цінностей юридичної професії (професійний обов'язок, відповідальність, честь, гідність, повага до прав і свобод людини), логічного мислення, прагнення до засвоєння знань професійної термінології, психології особистості, професійного юридичного

(вербального і невербального) спілкування, його стилів, бар'єрів, що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування.

Вищим проявом професійного обов'язку є дотримання принципу гуманізму. Г. Яворська наголошує: усвідомлення обов'язку – один з істотних показників громадянської і моральної зрілості [344]. Професійну відповідальність дослідники [21, с. 30-37] розуміють як визначення відповідності поведінки, дій, результатів вчинку фахівця змісту моральних норм з урахуванням об'єктивних обставин і можливостей їх виконання. Специфіка професійної моральної і правової відповідальності знаходить прояв насамперед у добросовісному ставленні до професійного обов'язку. Честь і гідність, на переконання В. Рибалки [268], охоплює такі основні етико-психологічні, соціально – та індивідуально-психологічні риси, як потреба поваги до себе, визнання іншими своєї соціальної цінності; висока моральність у стосунках; вимогливість до себе; шляхетність; почуття відповідальності перед власною совістю. Невід'ємною рисою професії є повага до прав і свобод людини.

У цьому компоненті виділяємо юридичне мислення. Фахівці (О. Бандурка [22], С. Гусарєв [68], В. Романов [270]) характеризують юридичне мислення як процес узагальненого й опосередкованого відображення правової ситуації, зумовленого усвідомленням юридичних понять, теоретичних положень, аналізом та оцінкою юридичної дійсності, конструюванням перспектив розвитку юридичного досвіду. Професійна комунікативна діяльність майбутніх юристів завжди супроводжується певними мисленнєвими діями. Саме через мислення відбувається процес «цементування» окремих пізнавальних процесів у єдиний блок – інтелект людини, бо воно забезпечує здатність людини будувати індивідуальну «картину світу», особистісно відображати й розуміти навколишню дійсність, суб'єктивно розвивати й реорганізовувати індивідуальний досвід. Тому формування комунікативних умінь вимагає опори на мислення. Л. Кулибчук акцентує увагу на

мовленнєво-мисленнєвому рівні розвитку мовлення, що визначений С. Сеченовим, Б. Ананьєвим і Б. Ломовим [149].

Комунікативно-когнітивний компонент передбачає, як зазначають дослідники [5], рівень знань юридичної термінології як системи словесного вираження понять і категорій права (термінів законодавства, законодавчих визначень, юридичних кліше). Важливі також знання психології особистості, волі, почуттів, емоцій, поведінки людини у конфліктних ситуаціях, знань стилів професійного юридичного (вербального і невербального) спілкування бар'єрів (типових труднощів), що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування. В. Сидоренко [292] називає їх «комунікативно-ситуативними бар'єрами», вказуючи на важливість організації ефективного комунікативного простору, уміння знаходити вихід із різноманітних ситуацій, приймати оперативні, педагогічно доцільні рішення, обирати майстерну комунікативну стратегію і відповідну тактику.

В. Романов [270], І. Юсупов [342] виділяють такі види бар'єрів спілкування: бар'єр темпераменту (непоінформованість про тип темпераменту може зруйнувати діалог, що розпочався); бар'єр характеру (з'являється між особами як наслідок акцентуації, з одного боку, і як наслідок низької емпатії тих, хто спілкується, — з другого); бар'єр негативних емоцій (бар'єр страждання (перекручує сприйняття оточуючих: чужа радість може викликати біль і заздрість, породити егоїзм (через жалість до себе) або, навпаки, альтруїзм як спосіб затамувати у собі почуття вини перед ким-небудь); бар'єр гніву (виникає у відповідь на несподівані перепони до задоволення актуальної потреби); бар'єр огиди і бридливості (виникає часом як наслідок негігієнічності співбесідника (неохайність, брудний одяг, неприємний запах тощо), його поганих манер і відсутності самоконтролю в поведінці); бар'єр презирства (призводить до обмеження контактів з людиною, яка викликає негативні емоції); бар'єр страху (може бути викликаний біологічними причинами

(побоювання за життя і здоров'я, страх каліцтва, зараження хворобою) та соціальними (побоювання за матеріальне і моральне благополуччя, благоговіння перед суспільним статусом співбесідника, погрози з його боку, побоювання покарання тощо); бар'єр сорому і вини (виникає як відчуття недоречності того, що відбувається, через ніяковість за себе або інших); бар'єр поганого настрою (поганий настрій у будь-якому разі індукується на партнері). Знання комунікативних бар'єрів й уміння їх долати – серед найважливіших для ефективного професійного спілкування юристів.

Поведінково-інтерактивний компонент комунікативної компетентності («interact», де «inter» – «взаємний» та «act» – «діяти», з англійської означає «взаємодіючий» [295], «interactive learning», тобто навчання (стихійне або спеціально організоване), що ґрунтується на взаємодії [12; 119; 370]) характеризує ступінь реалізації засвоєних цінностей, норм, знань у ситуаціях професійного спілкування, охоплює уміння і навички, що ґрунтуються на володінні комунікативною технікою (технікою спілкування), уміння вербальної (мовленнєво-комунікативні, риторичні, текстові, дискурсні) та невербальної (зовнішність, поза, манера говорити, жести, міміка, пантоміміка) взаємодії з учасниками правових відносин; конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, рефлексію і корекцію професійного спілкування.

Під умінням розуміємо засвоєний суб'єктом спосіб виконання дій, який забезпечується сукупністю набутих знань і навичок [260, с. 414]; це компетентність у дії. Характеризуючи комунікативні уміння, спираємося на концепції О. Леонтьєва [161], В. Кан-Калика [113], Л. Савенкової [274]. Зокрема, за О. Леонтьєвим [161, с. 59], В. Кан-Каликом [113], до комунікативних умінь відносимо вміння оптимально будувати своє мовлення; швидко, оперативно і правильно орієнтуватися в умовах спілкування, що змінюються; орієнтуватися у співрозмовникові, тобто доцільно обирати зміст спілкування, адекватні засоби для передачі цього змісту, цілеспрямовано

організовувати спілкування; швидко знаходити комунікативні засоби, які відповідають творчій індивідуальності й ситуації спілкування; постійно відчувати й підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні; володіти невербальними засобами спілкування; проявляти ініціативу в спілкуванні; здійснювати мовленнєвий вплив; володіти вміннями управляти власною поведінкою; розуміти, «читати» з обличчя; адекватно моделювати особистість, її психічний стан за зовнішніми ознаками. Л. Савенкова зосереджує увагу на вміннях володіти педагогічним контактом, вербальними й невербальними засобами спілкування; встановлювати і підтримувати зворотний зв'язок; будувати й реалізовувати план спілкування; соціальну перцепцію; завойовувати ініціативу [274, с. 8], володіти професійно-педагогічною увагою і самопрезентацією [275].

До невербальних комунікативних умінь фахівці [237; 241; 266; 274; 276] відносять уміння використовувати засоби невербальної комунікації (жести оцінки, впевненості, самоконтролю, заперечення, захисту, авторитарності, міміку, пози, погляд, дистанцію тощо; екстралінгвістичні (позамовні) засоби (паузи, покашлювання, сміх), уміння володіти диханням, вправно користуватися силою голосу, індивідуальним тембром, оптимальним для певної ситуації спілкування темпоритмом (гармонійне поєднання інтралінгвістичних та екстралінгвістичних характеристик тощо), уміння наголошувати слова, речення, фрази; уміння слухати.

Міміка, пантоміміка дозволяють створювати певне враження на людину. Важлива і роль паузи: логічна пауза механічно формує такти, цілі фрази і саме цим допомагає виявити їх сенс; психологічна пауза дозволяє емоційно інтерпретувати текст, розкривати психологічне навантаження думки. Суттєву роль, доводить В. Романов [270], відіграє поза учасників діалогу (як вони стоять, сидять, рухаються під час діалогу), культура зовнішнього вигляду (постава, хода, одяг, зачіска). Прийняття рішень у ситуаціях, які часто мають конфліктний характер, вимагає від юриста й особливих особистісних якостей:

розвинутого інтелекту, аналітичного складу розуму, гнучкого творчого мислення; прогностичної здатності до передбачення наслідків своїх рішень, емоційної рівноваги, високого рівня професійної адаптації, соціальної зрілості; нервово-психічної, емоційно-вольової стійкості; сміливості, рішучості, впевненості у собі, здатності брати на себе відповідальність за прийняті рішення, наполегливості [69].

Аналіз структури комунікативної компетентності дозволив уточнити сутність *комунікативної компетентності майбутніх юристів*. Це інтегральна особистісна якісна характеристики юриста, що поєднує ціннісні установки, комунікативні знання, уміння, навички, здібності, які забезпечують ефективну діалогову взаємодію із суб'єктами правових відносин у певному колі професійних правових ситуацій на основі вільного володіння вербальними і невербальними засобами юридичної комунікації відповідно до морально-етичних норм.

Запропонована структура комунікативної компетентності майбутніх юристів є основою для розроблення критеріїв і показників сформованості комунікативної компетентності у студентів-бакалаврів цієї галузі знань. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін важливо здійснити на основі низки методологічних підходів, їх характеристика подана в наступному параграфі.

1.4. Наукові підходи до формування комунікативної компетентності майбутніх юристів

Вивчення проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх юристів, як показало студіювання наукових джерел щодо комунікативних засад професійної діяльності юристів, сутності і компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів, характеристики ролі спеціальних дисциплін у формуванні комунікативної компетентності у майбутніх юристів,

знаходиться на межі різних галузей знань філософії, соціології, права, психології, педагогіки, комунікативної лінгвістики, теорії комунікації, герменевтики.

У межах параграфу на основі аналізу наукових джерел відповідно до мети і завдань дослідження охарактеризуємо деякі аспекти положень основних методологічних підходів, які застосовували з метою формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Зазначимо, що у словниках поняття «формування» (від лат. *formare*) представлено як вироблення в кому-небудь певних якостей, рис характеру тощо [47, с. 1544]. Аналізуючи це поняття, філософи (І. Зязюн [103]) акцентують увагу на цілеспрямованому емоційно-почуттєвому вихованні суб'єкта; психологи (В. Шапар [337, с. 572]) пояснюють його як підкріплення поведінки, що все більше і більше наближається до бажаної.

З урахуванням дослідницьких міркувань під формуванням комунікативної компетентності майбутніх юристів розуміємо процес (від лат. *processus* – просування) послідовних у часі, цілеспрямованих змін професійно важливих комунікативних якостей, що відбувається під впливом викладачів-наставників, навчально-виховного середовища, навчальних дисциплін, які читають бакалаврам-юристам, позааудиторної виховної діяльності, виробничої практики, а також самоосвіти й самовиховання самих учасників дослідної роботи.

Джерельною базою для з'ясування положень методологічних підходів щодо професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів (підхід визначаємо як один із спеціальних способів наукового дослідження [327, с. 635], певну освітню стратегію, вихідну позицію дослідження) слугували наукові праці, в яких охарактеризовано особистісно-діяльнісний, системний, компетентнісний, аксіологічний підходи [6; 9; 11; 20; 23; 99; 103; 110; 267; 278; 322].

Усі виділені підходи розглянуті з урахуванням концептуального положення дослідження щодо пріоритету гуманістичної філософії

права, випереджувального підходу до спеціальної підготовки фахівця правової сфери, який покликаний захищати права і свободи людини в державі, соціального запиту на майбутніх юристів як високоморальних і комунікативно компетентних особистостей, котрі вміють інтерпретувати і створювати різні юридичні тексти, надають кваліфіковані юридичні консультації, конструктивно вирішують конфлікти, здатні до неперервного професійного розвитку, саморозвитку і, відповідно, під кутом необхідності розробки такої системи професійної комунікативної підготовки студентів правових спеціальностей, яка забезпечує професійно необхідний рівень комунікативної компетентності юриста з урахуванням їх кваліфікацій.

Обираючи ті чи інші підходи, виходили також з того, що формування комунікативної компетентності майбутніх юристів при вивченні спеціальних дисциплін є складним, динамічним процесом, мета якого – забезпечити якісну, людиноцентровану освіту. Якісна вища освіта має обов'язково враховувати сутнісні індивідуальні характеристики, розкривавати і розвивати задатки й обдарування кожного студента, реалізацію його творчого потенціалу, його індивідуальність під час лекцій, практичних занять, під час тренінгів, рольових ігор, у юридичній клініці. Така особистість здатна діяти відповідально, з відчуттям професійного обов'язку, честі і гідності правника, ефективно збагачувати і творчо застосовувати набуті компетентності, створювати інноваційні продукти.

Отже, вища юридична освіта має бути прогностичною, навчати на випередження, формувати професійні і особистісні якості людини, котра спроможна передбачати і проектувати своє майбутнє. Сучасний юрист – це висококомпетентний фахівець з розвиненим юридичним мисленням, правосвідомістю, правовою ерудицією, громадянською зрілістю, високою правовою і психологічною культурою, повновартісна комунікативна особистість. Це означає практичне й усвідомлене володіння нормами сучасної української літературної мови, юридичною термінологією, наявність умінь будувати усний

дискурс фахової переконливої комунікації, повноцінна реалізація комунікативних намірів, операцій і мовленнєвих дій через адекватне й раціональне використання засобів мови та врахування конкретики ситуацій професійного спілкування. На основі аналізу наукових джерел, проведеної дослідно-експериментальної роботи приходимо до висновку, що професійна комунікативна підготовка на лекціях, практичних заняттях, семінарах, у процесі самостійної, індивідуальної роботи, під час виробничої практики, у юридичній клініці має здійснюватися системно, і спрямовуватися на розв'язання низки проблем професійної комунікативної діяльності майбутніх юристів, пов'язаних з якістю наданих юридичних послуг, тлумачення правових норм, розв'язання різноманітних конфліктів і суспільних проблем.

Передусім у дослідженні керуємося ідеями *особистісно-діяльнісного підходу* (Л. Виготський [58], О. Леонтьєв [160], В. Рибалка [267], С. Рубінштейн [271] та ін.), що орієнтує на формування у майбутніх юристів упродовж усіх років навчання опанування всіх, у тому числі і спеціальних дисциплін цілісного уявлення про майбутню професійну юридичну діяльність, на особистісний і професійний розвиток студентів, на гуманізацію педагогічної взаємодії. Теоретичною основою підходу є теорія діяльності [59]. Відповідно до означеного підходу, в центрі навчально-виховного процесу на юридичному факультеті виступає студент як особистість з її неповторним суб'єктивним досвідом, гармонійним розвитком особистості (Б. Ананьєв [5], І. Кон [126], Г. Костюк [133], О. Леонтьєв [160], А. Мудрик [183], К. Платонов [242], С. Рубінштейн [271], Ю. Трофімов [321]).

Проектуючи змістовне наповнення лекцій, практичних занять, самостійної роботи, максимально враховуємо мотиви, потреби, психологічні особливості розвитку студентського віку (загалом на денній формі навчання, на якій проводили дослідно-експериментальну роботу, зазвичай представлені студенти 18-23 років), створюємо умови для формування пізнавальних та

професійних інтересів, виявлення соціальної позиції [332, с. 4], розвитку самостійності у стратегічних видах життєдіяльності, включаючи цілепокладання і планування. З урахуванням дослідницьких позицій (Л. Виготський [58], О. Леонтьєв [160], С. Рубінштейн [271], В. Рибалка [267], Н. Тализіна [314]) розглядаємо процес формування комунікативної компетентності майбутніх юристів як діяльність суб'єктів навчання і виховання в єдності.

Для побудови занять, проектуванні діяльності студентів у юридичній клініці, під час виробничої практики на діяльнісній основі важливі ідеї С. Рубінштейна, який сповідував у теорії діялісного підходу принцип єдності свідомості і діяльності [271]. Урахування цього принципу сприяє взаємодії суб'єктів учіння: студентів і викладачів. Важливими для нашого дослідження такі положення теорії діяльності вченого: діялісність соціальна і здійснюється тільки суб'єктом; діялісність є предметною і змістовною тільки у взаємодії суб'єкта з об'єктом; діялісність визначається своїм об'єктом не прямо, а опосередковано через її цілі, мотиви, інтереси тощо.

Фізичні, психічні властивості, вищі психічні функції сприйняття, увага, пам'ять, мислення, мовлення, емоції й почуття у студентські роки досягають максимуму розвитку, а рівень вольової саморегуляції, наполегливість може забезпечити досягнення поставленої мети (Б. Ананьєв) [5]; основними детермінантами пізнавального розвитку майбутніх юристів є взаємодія і набуття індивідом культурно-історичного досвіду (Л. Виготський) [58]. Необхідна неперервна робота над розвитком юридичного мислення студентів. На переконання В. Бедь [25], для майбутнього юриста вагому роль відіграє наочно-образне (ґрунтується на сприйнятті й уявленні), абстрактно-логічне (важливе в оперативно-розшуковій діяльності, під час допиту, слідчого експерименту, при складанні версій події, що відбулася) мислення. Важливі широта, глибина розуму, самостійність мислення; критичність розуму; його гнучкість (самостійність і свобода думки при виборі способу розв'язання нових задач) і

швидкість (здатність людини швидко розібратися у складній ситуації і негайно прийняти правильне рішення).

Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів при вивченні спеціальних дисциплін відбувається більш якісно, якщо враховувати положення *системного підходу* (С. Архангельський [19], І. Блауберг [32], Садовський В. [278]) і принципи загальної теорії систем (принципи цілісності, структурованості, організованості). Застосування системного підходу дає можливість розглядати формування комунікативної компетентності майбутніх юристів як частину цілісного педагогічного процесу, в динаміці, як єдність змісту, структури, мети навчання і виховання, сукупність професійно важливих комунікативних, морально-етичних якостей особистості, комунікативних знань, умінь, навичок, професійних комунікативних здібностей; дозволяє досліджувати комунікативну компетентність як цілісну сукупність інтегрованих між собою компонентів (мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного), розглядати рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів у наступності і взаємозв'язку.

Переконаливим є дослідження О. Косянової [134], яка доводить, що формування комунікативної компетентності майбутніх юристів неможливо здійснювати або у межах тільки під час мовно-мовленнєвого курсу чи кількох мовленнєвих курсів, або тільки в межах правових дисциплін, адже таким чином порушується цілісність системи. Цілісність системи професійної комунікативної підготовки студентів-юристів буде забезпечена за умов тісного взаємозв'язку цих дисциплін.

Застосування системного підходу дозволяє вибудувати змістове наповнення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції, з урахуванням міждисциплінарних зв'язків коригувати зміст модулів і тем мовленнєвих, психолого-педагогічних, загальноюридичних дисциплін, збагачувати і систематизовувати мету

і завдання виробничої практики, юридичної клініки протягом усіх чотирьох років навчання на освітньо-кваліфікаційному рівні «бакалавр». Це дає можливість більш ефективно мотивувати студентів до майбутньої професійної діяльності, професійно-комунікативного розвитку, саморозвитку і самореалізації.

Важливі для нашого дослідження ідеї *компетентнісного* підходу. Головною ознакою вищої, у тому числі вищої юридичної освіти, як свідчить аналіз Національної доктрини розвитку освіти в Україні (2002) [210], Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [211], Закону України «Про вищу освіту» (2014) [94], наукових джерел [29; 37; 99; 124; 220; 243; 349; 360; 368], на сьогодні є її зорієнтованість на компетентнісну основу, компетенції і компетентності майбутніх фахівців, спроможних самостійно, ініціативно, відповідально, творчо використовувати отримані знання юриспруденції в умовах, які потребують прийняття та реалізації нестандартних рішень, здатних досконало володіти юридичним апаратом правовідносин, «адекватно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих та економічних завдань» [243, с.16] відповідно до норм моралі і етики, бути готовим до неперервної освіти, щоб бути конкурентоспроможним на ринку праці. Компетентнісна модель навчання спеціальних дисциплін майбутніх юристів ґрунтується на ідеях діяльнісного підходу і є своєрідним показником якості освітнього процесу у вищій школі.

Використання положень компетентнісного підходу дає можливість посилити практичну спрямованість навчання. Урахування в дослідженні положень компетентнісного підходу з метою формування мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності дозволяє спрямовувати навчання майбутніх юристів на формування конкретних знань, навичок, звичок [120, с. 129], на формування потребу самовизначення, самоактуалізації, соціалізації, розвиток

індивідуальності (А. Андреева, Е. Зеєр, В. Єрьоміна та ін.) [6; 82; 97]; на якісний результат освіти (Н. Бібік, І. Єрмаков, О. Овчарук) [29, с. 48], критерієм якого є здатність фахівця права швидко діяти у проблемній ситуації, приймати важливі рішення, бути конкурентоспроможним на ринку праці (Д. Іванов, К. Митрофанов, Ю. Уфимцева) [106].

З урахуванням положень компетентнісного підходу здійснюємо, зокрема, формування мовленнєво-комунікативних, риторичних, текстових, дискурсивних умінь. Група *мовленнєво-комунікативних* умінь охоплює уміння володіти морфологічними, лексичними, синтаксичним нормами; будувати усне й писемне висловлювання; дотримуючись правильності, чистоти, точності, логічності, виразності мови; уміння сприймати, критично, творчо мислити; виділяти головне, суттєве; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки, визначати труднощі у спілкуванні; гнучко будувати і перебудовувати спілкування залежно від комунікативної ситуації; уміння добирати залежно від комунікативної ситуації діалогічну чи монологічну форму викладу.

Майбутнім юристам важливо володіти текстовими уміннями. З урахуванням наукових напрацювань [24; 115; 346] коротко охарактеризуємо професійний (юридичний) текст і змістове наповнення текстових умінь. Фахівці зазначають, що мета таких текстів полягає у владному впливі на поведінку людей, у спонуканні до дії, до виконання регулятивної функції. У юридичному тексті загалом відсутнє ставлення автора тексту до об'єктивної дійсності та змістовного матеріалу; наявна однозначність смислу, конкретність, чітке членування тексту на менші одиниці (абзаци, параграфи тощо), посилення на факти і компетентні джерела, високий ступінь стандартизації, інформаційна завершеність.

Залежно від сфери застосування професійні (юридичні) тексти поділяють на тексти законотворчої діяльності (нормативно-правові акти), правозастосувальної діяльності (важливі для кримінального судочинства, оперативно-розшукових заходів тощо), тексти

юридичної науки, тексти правової публіцистики. У процесі спеціальної підготовки на освітньо-кваліфікаційному рівні «бакалавр» є потреба формувати *текстові* уміння, зокрема вміння аналізувати структуру тексту, його складові, засоби і прийоми створення тексту, пояснювати ключові слова, виявляти логічні зв'язки між поняттями і фактами, моделювати зв'язний фаховий текст з урахуванням структурно-смыслових і жанрово-композиційних особливостей.

Юридичний дискурс фахівці характеризують як специфічний вид комунікації, текст права в динаміці [114; 176; 223]. Його специфічною ознакою є мисленнєво-комунікативна природа, ситуація спілкування в юридичній сфері: судові засідання, консультація (адвокат – клієнт), запитання – відповіді, допит свідка в усній формі; судові протоколи і рішення суду тощо. *Дискурсивні* уміння – це уміння осмислювати, аналізувати й інтерпретувати дискурс певного різновиду; висловлювати власну думку щодо почутого; ставити запитання, на основі запитань уточнювати обставини, за яких відбулися ті чи інші події, дискурсивно доводити текст до слухача, викликаючи його на професійній діалог. Серед *риторичних* умінь з урахуванням праць О. Олійник, В. Молдована [223; 224] виділяємо уміння здійснювати добір й ефективне використання в усному і писемному професійному спілкуванні формул професійних засобів впливу для формування переконань, відстоювання власної позиції у процесі комунікації; уміння переконувати, долаючи психологічні бар'єри у спілкуванні, визначати позицію співбесідника, оцінювати логічність аргументації, формулювати власну позицію, захищати її за допомогою доказів, що необхідні для досягнення істинності висловленого судження.

Впливова сила фрази, вимовленої людиною, – наголошував В. Сластьонін, – залежить передусім від її словникового складу, від того смислу, який має кожне слово, майже незалежно від індивідуальних особливостей того, хто говорить і слухає, а також від ситуації [295, с. 128]. У комунікативній поведінці юриста важливу роль

відіграє етикет; національно-специфічні правила мовленнєвої поведінки майбутніх юристів ґрунтовно представлені в дослідженні М. Криських [143].

Водночас компетентнісне навчання передбачає і виховання компетентної людини, яка, за І. Бехом [26, с. 27], не лише має необхідні знання, професіоналізм, високі моральні якості, а й діє адекватно у відповідних ситуаціях, використовуючи здобутки науки.

Відповідно до компетентнісного підходу збагачуємо програми робочих навчальних програм, навчально-методичне забезпечення спеціальних дисциплін, що зорієнтоване на формування професійного юридичного мислення студентів в його соціально-правових і морально-етичних контекстах; комплексне застосування комунікативно цінних знань, формування у студентів механізмів самонавчання і самовиховання через організацію самостійної роботи, дискурс-студії, рольові ігри, екскурсії, майстерню досвідченого юриста. Важлива також розробка індивідуальних освітніх технологій з опорою на особистісні і когнітивні особливості студентів; використання технологій, що побудовані на імітації професійної діяльності на заняттях, вирішення проблемних ситуацій, систематичне використання завдань, що враховують особливості професійної діяльності, застосування методів і форм навчання, які спрямовані на посилення мотивації студентів до опанування комунікативного компоненту.

Ідеї компетентнісного підходу тісно пов'язуємо із системним, особистісно-діяльнісним підходами, а також принципами формування комунікативної компетентності: цілепокладання, системності, цілісності, гуманізації, інтеграції, творчої активності, проблемності. Зокрема, принцип інтеграції важливий під час проектування змісту спеціальних дисциплін, коли важливий синтез різнопредметних знань; принцип системності передбачає, щоб навчальний матеріал був завершеним і достатнім для формування компонентів комунікативної компетентності; принцип творчої активності відображає діяльну

участь студентів у навчальному процесі, прояв інтересу, творчої активності у виконанні проблемно-пошукових завдань, підготовці професійно орієнтованих проектів тощо.

У процесі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів важливу роль відводимо *аксіологічному підходу* (аксіологія з грецьк. *axia* – цінність, *logos* – слово [57]), що передбачає гуманістичну орієнтацію права, вищої юридичної освіти, цінностей поваги до особистості, моральність, ціннісні орієнтири, прагнення розвивати внутрішній потенціал самості, тобто здійснювати постійне самозростання і самовдосконалення власного професійного потенціалу [1; 9; 23; 67; 98; 322; 329]. У час, коли під загрозою знищення знаходиться і людина, і суспільство, для юриста важливе визнання і збереження цінностей життя людини, її здоров'я, честь, гідність, свобода, цінностей суспільства. Важливі уміння юриста застосувати правову норму для роз'яснення її іншим, що вказує на потребу формування у майбутніх юристів цінних педагогічних якостей і вмінь.

Опанування спеціальних дисциплін має сприяти розумінню майбутніми юристами свого призначення задовольняти справедливі потреби громадян у регулюванні соціальних відносин і вчинків людей, бути самим громадянином своєї держави, усвідомлювати цінності права як духовні, деонтичні цінності. Навчально-виховне середовище юридичного факультету, діяльність, комунікативна поведінка викладачів-наставників, юридичних працівників, студентського самоврядування – усе має у вищому навчальному закладі бути пронизане загальнолюдськими і культурними цінностями. Застосування аксіологічного підходу дозволяє вибудовувати суб'єкт-суб'єктні стосунки між учасниками педагогічного процесу.

Лекції, практичні заняття, самостійну роботу, виробничу практику – усе має сприяти культурному розвитку особистості кожного студента, гуманності, духовності, сприяти «творчій свободі і гідності людини як вищої цінності» [232, с. 75], здатності до

самовизначення у світі культури і культурної ідентифікації, прагненню до життєтворчості [39, с. 12; 229, с.17]. Важливе значення відіграє розгляд на заняттях права як складової загальної культури людства, соціальної складової культури суспільства, з її традиціями, звичаями, стереотипами; необхідним, – зазначає С. Сливка [297], – є бачення культурних тенденцій, які дають змогу простежити напрям розвитку надбань людства.

Аксіологічний підхід якісно збагачує наукові погляди на роль культури читання наукового, навчального, публіцистичного юридичного текстів, з якими працюють майбутні юристи. На жаль, аналіз усних відповідей студентів, їхніх есе про майбутню професію, їхній аналіз правових ситуацій у художніх, правових текстах засвідчує: потрібна систематична робота, глибоке і вдумливе занурення в текст, що розвиває пам'ять, увагу, уяву, «мовомислення і мовотворення» (Л. Мацько). У цьому контексті важливе дотримання і діалогового підходу; (з грецьк. dialogos – розмова, бесіда) діалог характеризують як зіткнення різних умов, різних підходів, неоднакових культурних позицій. Теорія діалогу М. Бахтіна [23], концептуальні засади діалогу В. Біблера [28] доцільні в навчанні спеціальних дисциплін, зокрема тем, які дають можливість забезпечити спілкування майбутніх юристів із текстами культури, в яких представлено традиції права, із творами художньої літератури, кінострічками, розкривають соціальне призначення професії юриста, дозволяють більш глибоко розуміти значущість іншої людини, виховують здібності до моральної дії, надають професійному юридичному мисленню гуманістичного характеру.

Здійснюючи формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін, важливо спиратися і на положення деонтологічного підходу [22; 68], у центрі уваги якого – принципи, норми професійної моральної поведінки і взаємодії з клієнтом, що прописана деонтологічними кодексами.

Сьогодні все більше стає затребуваним юрист, котрий здатний грамотно читати, інтерпретувати норму закону, події, конфліктну ситуацію, юридичний текст, уміти «зчитувати» світ клієнта, з яким працює, який звернувся по юридичну допомогу, тому важливим є і герменевтичний підхід, філософські концепції якого виписані у працях Х.-Г. Гадамера, М. Хайдеггера, В. Дільтея, М. Бахтіна [23], Г. Рузавіна [272], лінгвістичні – В. Гумбольдта, педагогічні – В. Закірової [95], Г. Коджаспірової [121], лінгвометодичні – О. Косяновою [134], А. Токарською [319]. Майбутнім юристам важливо знати і вміти використовувати найбільш раціональні і ефективні прийоми створення і розуміння правових текстів. Від рівня володіння мовою права, знань конкретних реалій соціально-економічного життя країни значною мірою залежить правильність, глибина, повнота розуміння тексту. Роль герменевтики зростає у зв'язку з потребою виконання юристом педагогічної, виховної функції, що важлива для формування процесів розуміння іншої людини, її внутрішнього світу.

Отже, формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін розглядається як система взаємопов'язаних дій викладача і студентів, що здійснюється з урахуванням низки підходів. На рівні методології основним є особистісно-діяльнісний підхід; на рівні теоретичного обґрунтування механізму формування комунікативної компетентності – системний на рівні практичної реалізації – компетентнісний, аксіологічний.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ

ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ

МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

У розділі здійснено аналіз стану формування комунікативної компетентності майбутніх юристів; визначено і теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування комунікативної компетентності юристів; розроблено модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

2.1. Стан професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів

Дослідження теоретичних засад проблеми дало змогу переконатися, що формування комунікативної компетентності майбутніх юристів – це складний і тривалий процес. Для того, щоб компетентно вирішувати професійні завдання, майбутнім юристам необхідно оволодіти системою мотивацій і потреб щодо здійснення юридичної комунікації у професійній діяльності, системою комунікативно цінних знань, умінь, які є важливим компонентом освітньо-кваліфікаційної характеристики бакалавра, а їх формування – невід’ємною складовою професійної комунікативної підготовки. Тому на констатувальному етапі педагогічного експерименту, який проводили у 2007 – 2008 рр. на юридичних факультетах Університету сучасних знань (м. Київ), Вінницької філії Університету сучасних знань, Української академії банківської справи (м. Суми), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Київського

університету управління та підприємництва, передбачали з'ясувати розуміння викладачами і студентами значущості володіння комунікативною компетентністю, стан спеціальної підготовки, стан формування комунікативної компетентності майбутніх юристів на юридичних факультетах вищих навчальних закладів, виявити вихідні рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

На різних етапах дослідження в експерименті брало участь 256 студентів (з них – 72 студенти були учасниками першого етапу констатувального експерименту), 37 викладачів, 43 юридичні працівники. Констатувальний експеримент передбачав реалізацію двох етапів. На першому етапі здійснювали педагогічне спостереження за навчально-виховним процесом, вивчали досвід юридичних факультетів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, визначали рівень розуміння викладачами і студентами на юридичних факультетах вищих навчальних закладів значущості проблеми володіння комунікативною компетентністю, загальний стан спеціальної підготовки, комунікативний потенціал спеціальних дисциплін, виробничої практики, юридичної клініки, сформованість комунікативної компетентності випускників, проблеми, що виникають у процесі її формування. На другому етапі визначали початковий рівень сформованості комунікативної компетентності студентів четвертих і перших курсів, а виявлений стан слугував підставою для поділу груп студентів перших курсів на контрольні й експериментальні, обґрунтування чинників ефективного формування комунікативної компетентності і проведення формувального експерименту.

Прокоментуємо результати першого етапу констатувального експерименту. Анкетування, бесіди проведені серед студентів засвідчили загалом усвідомленість респондентами суспільного значення майбутньої професії: пріоритетною є орієнтація на

отримання професії – 57,1%. Інтерес до професії виявлявся шляхом читання художньої літератури, перегляду кінофільмів і телепередач (31,7%), спостереження за роботою юристів (17,4%), сімейними традиціями – 26,5%. На рішення вступити на юридичну спеціальність вплинули поради батьків, друзів, учителів (63,7%), благородне прагнення приносити користь людям (36,7%), потреба отримати професійний досвід (29%).

Загалом студенти мають сформоване уявлення про потребу отриманих знань для вирішення професійних завдань, захисту себе, інтересів своїх родичів, друзів. 21% студентів мають уявлення про конкретні сфери застосування отриманого досвіду на державній службі, прокуратурі, суді, приватній фірмі, поважають юристів за компетентність (57,6%), за професійні вміння допомагати, захищати права і свободи громадян (78,2%), за ерудицію в різних галузях знань законів, права (46,4%), за дотримання професійного обов'язку (76,5%). Загалом 90,3% опитаних не задовольняє в юристах невміння здійснювати юридичні дії і дотримуватися колегіальних відносин, грубість у спілкуванні, формалізм, байдужість у виконанні професійних обов'язків. 56,4% опитаних студентів і 78,6% викладачів, юридичних працівників відзначають потребу знань про комунікативні норми, гуманістичні цінності професії. 64% вказують на належний зовнішній вигляд. Однак 56,3% опитаних студентів не усвідомлюють усіх вимог і складнощів майбутньої професії, вказують на несистематизовані знання з різних циклів спеціальних, гуманітарних, психолого-педагогічних наук, відчують труднощі в комунікативній взаємодії з однокурсниками, викладачами, під час виробничої практики, роботи в юридичній клініці – з юридичними працівниками і клієнтами; 58% відчують нагальну потребу у практичній підготовці.

Опитування, проведені серед 37 викладачів, 43 юридичних працівників (дод. Б. 3.2) засвідчили наступне. Серед запропонованих форм роботи, які ефективно сприяють формуванню комунікативної

компетентності майбутніх юристів, респонденти виділяють: практичні заняття – 26,9%, лекції – 15,5%, опрацювання юридичної літератури – 35,1%, індивідуальну роботу – 71,5%, самостійну роботу – 67%, виробничу практику (юридичну клініку) – 58,6%, однак прикладу досвідченого педагога-юриста відводять лише 30,1%, комунікативним тренінгам – 42%, дискурс-студії – 37%, професійно-орієнтованим, ситуаційним завданням – 46%. Водночас, студенти (78%) відзначають низьку частотність використання викладачами комунікативно-ситуаційних завдань, комунікативного тренінгу, залучення студентів до роботи в юридичній клініці. Як показують опитування, лише 15% викладачів використовують ділові ігри, комунікативні тренінги, міні-кейси, що імітують професійні ситуації.

У формуванні комунікативної компетентності майбутніх юристів значну роль відіграє самостійна робота, яка зростає в кількості годин: наприклад, в Університеті сучасних знань - з 1800 (у 2006 р.) до 3393 год. (у 2011 р.), зростає і прагнення випускників-бакаларів до самоосвіти, 52,9% у 2011 р. відводили цьому аспекту достатньо вагому роль, коментуючи це постійними змінами в законодавстві, специфікою професійної діяльності. Проведений аналіз професійної комунікативної підготовки із спеціальних дисциплін (п.1.2) засвідчив недостатнє навчально-методичне забезпечення і, власне, самих дисциплін, і самостійної роботи під кутом зору міжпредметної інтеграції. Це відзначили майже всі викладачі (92%), які брали участь в опитуванні. У зв'язку з цим було здійснено розробку робочих навчальних програм з курсів «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Судова риторика», підготовлено навчальні посібники «Українська мова: фахове спрямування – юрист» [289], «Судова риторика» [206], тести, комунікативно-ситуаційні завдання, комунікативний практикум (вправи, завдання, рольові ігри, комунікативні тренінги) для студентів юридичних ВНЗ III-IV рівнів акредитації. Існувала також потреба в організації роботи психолого-педагогічних семінарів з педагогічної майстерності викладачів,

мета яких – представити досвід вищої школи з використання інноваційних форм і методів навчання, формування комунікативних умінь студентів.

Було з'ясовано також, що навчально-виховний процес на юридичних факультетах вищих навчальних закладів, де здійснювали дослідно-експериментальну роботу, загалом створює необхідні умови для формування комунікативної компетентності майбутніх юристів. Однак, виявлено, що навчальні заняття, самостійна робота, виробнича практика недостатньою мірою спрямовані на формування ціннісних потреб у професійній комунікації; студенти четвертого курсу відчують труднощі у застосуванні відповідних мовнокомунікативних засобів, недостатньо володіють юридичною технікою, що відповідає правовим й етичним нормам і дозволяє досягати комунікативних цілей з найменшими часовими втратами.

На другому етапі констатувального експерименту з метою встановити початковий рівень сформованості комунікативної компетентності студентів першого курсу відповідно до компонентів комунікативної компетентності було визначено критерії (мотиваційний, інформаційний, когнітивний, поведінковий), показники рівнів сформованості комунікативної компетентності: високий, достатній, середній, низький.

Для обґрунтування названих вище критеріїв зверталися до словників, у яких пояснено сутність, власне, самого поняття «критерій»: (від грецьк. – засіб, судження) – мірило для визначення, оцінки предметів, явища; взятої за основу класифікації ознаки; ознака, на підґрунті якої відбувається оцінка, визначення або класифікація будь-чого; міра судження, оцінки будь-яких явищ [47, с. 465; 121, с.149; 215, с. 357]; достатня й необхідна умова виникнення чого-небудь; основа для прийняття рішення; рівень досягнень, що визначається метою; стандарт, у відповідності до якого щось виконується або оцінюється [38, с. 390; 213, с. 190]; складник діагностики кінцевих результатів досягнутого рівня знань особистості [51, с. 74]. Отже,

критерії розглядаємо як певний засіб, на підставі якого здійснюється оцінка чи класифікація явища, певний еталон рівня досягнень.

Складаючи змістове наповнення критеріїв сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів, враховували низку дослідницьких вимог: однозначність, відповідність природі досліджуваного явища, обґрунтованість, прогностичність (бути придатними до визначення відносної стійкості кожного рівня), надійність (мінімізувати розходження у процесі повторного оцінювання) [69, с. 53]. Зверталися до наукових досліджень з метою вивчення досвіду розробки критеріїв. Зокрема, зацікавило дослідження Н. Назаренко, яка серед критеріїв діагностування рівнів сформованості комунікативної компетентності документознавця у процесі вивчення гуманітарних дисциплін виділяє рівень володіння рідною та іноземною мовами; знання етикету, культури і психології спілкування; володіння вербальними та невербальними засобами спілкування задля досягнення прогнозованого результату; ситуативна адаптованість у професійно-значущих ситуаціях; використання засобів впливу на аудиторію, прийомів формування іміджу; ставлення до подій, фактів, явищ, навколишніх, дійсності, до себе; володіння власним емоційним станом [186, с. 91]. С. Хоцкіна серед критеріїв комунікативної компетентності майбутніх економістів виділяє *мотиваційний*, що відображає ступінь сформованості мотивації студентів до майбутньої діяльності; *особистісний* – ступінь наявності комунікативних якостей, комунікативних умінь учасників комунікативної діяльності; *дієвий* – ступінь сформованості творчого потенціалу для ефективного використання умінь професійного самовдосконалення учасниками комунікативного процесу; *практичний* – ступінь оволодіння студентами мовленнєвою знаннєвою базою, що формує єдність розвитку комунікативних умінь і сприяє розвитку творчого економічного мислення [328, с. 84].

О. Желнова основними критеріями сформованості професійно-комунікативної компетентності у майбутніх юристів в умовах

середнього професійного навчального закладу визначає *гносеологічний* (рівень професійно-комунікативних знань майбутніх юристів), *праксіологічний* (прояв комплексу умінь і навичок, професійно-комунікативних якостей, характеру і стилю спілкування особистості), *мотиваційно-аксіологічний* (характеризує розвиток професійно-комунікативної мотивації і ціннісних відношень майбутніх юристів в аспекті професійного (соціального) спілкування) і *рефлексивний* (прояв інтересу майбутніх юристів до питань спілкування, прагнення до самовдосконалення) [84]. О. Калита серед критеріїв і показників комунікативної компетентності майбутнього юриста виділяє ціннісне ставлення до професійної комунікації, зокрема, оволодіння мистецтвом прийняття правильного рішення в юридичній практиці, усвідомлення деонтологічних норм юриста й основ взаємодії як з колегами, так і з тими, кому надаються професійні послуги, здійснення експертизи власних комунікативних дій і прийнятих рішень; сукупність узагальнених комунікативних умінь; емоційний інтелект [111].

Узагальнення і систематизація наукових джерел [151; 154; 170], аналіз змісту компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів, результати дослідно-експериментальної роботи дали підстави розробити *мотиваційний, інформаційний, когнітивний, поведінковий* критерії комунікативної компетентності майбутніх юристів (табл. 2.1) та їх показники. Кожний критерій має ряд показників, які характеризують найбільш істотні і необхідні прояви діагностованої якості, спрямованість мотивації, знання, оволодіння операціями [47, с. 1024]. Прокоментуємо табл. 2.1.

Показниками *мотиваційного* критерію визначено ціннісне ставлення, мотиви і потреби у здійсненні професійної комунікації, прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт-суб'єктній основі, орієнтацію на діалог і співпрацю; емпатію та рефлексію; установку на подолання труднощів у взаєморозумінні і взаємодії в різних ситуаціях професійної комунікації.

Таблиця 2.1

**Компоненти, критерії і показники
комунікативної компетентності майбутніх юристів**

Компонент	Критерій	Показники
Мотиваційно-афективний	Мотиваційний	ціннісне ставлення, мотиви і потреби у здійсненні професійної комунікації, прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт-суб'єктній основі
Комунікативно-інформаційний	Інформаційний	рівень володіння мовнокомунікативними засобами культури мовлення, спілкування, слухання професійних ситуаціях
Комунікативно-когнітивний	Когнітивний	глибина, повнота, системність професійних знань юридичної термінології, психології особистості, професійного юридичного спілкування, його стилів, комунікативних бар'єрів; обґрунтованість моральних суджень
Поведінково-інтерактивний	Поведінковий	ступінь володіння вміннями здійснювати комунікативну діяльність, що ґрунтується на праві та правовідносинах

Показниками *інформаційного* критерію є рівень володіння мовнокомунікативними засобами культури мовлення, спілкування, слухання.

До показників *когнітивного* критерію віднесено глибину, повноту, системність професійних знань юридичної термінології, психології особистості, професійного юридичного (вербального (його правильність; точність; логічність; багатство; чистота; доречність; виразність мовлення; дотримання орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм; ступінь володіння знаннями особливостей аудіювання, говоріння, читання; письма) і

невербального) спілкування, його стилів, комунікативних бар'єрів; обґрунтованість моральних суджень.

Поведінковий критерій представлено такими показниками: ступінь володіння уміннями здійснювати комунікативну діяльність, що ґрунтується на праві та правовідносинах; рівень реалізації соціально-професійних ролей юриста у процесі комунікативної взаємодії.

Мовленнєво-комунікативні, риторичні, текстові, дискурсивні, невербальні уміння майбутніх юристів окреслено через критерії оцінки (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Групи комунікативних умінь майбутніх юристів
та критерії їх оцінки**

Уміння	Критерії оцінки уміння
Мовленнєво-комунікативні уміння	
Використовувати норми літературної мови у професійно-мовленнєвій діяльності	Дотримання орфоепічних, орфографічних, граматичних, лексичних, пунктуаційних, синтаксичних норм
Оперувати юридичною термінологією, дотримуватися правильності, чистоти, точності, логічності, виразності мови; виділяти головне, суттєве; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки	Правильність, точність, виразність мови Встановлення причиново-наслідкових зв'язків
Реалізовувати основні різновиди мовлення у професійному спілкуванні	Володіння технікою мовлення
	Укладання різновидів документації засобами писемного мовлення
Риторичні уміння	
Усвідомлено впливати на аудиторію за допомогою мовлення Уміти володіти голосом, дикцією, уміло використовувати інтонацію, паузи в мовленні	Добір аргументації, риторичних фігур і тропів для увиразнення думки
	Володіння голосом, інтонацією, правильне наголошування, володіння паузою

Продовження табл 2.2

Виконувати мисленнєво-мовленнєві дії, що забезпечують переконливість	Застосування прийомів переконання слухачів
	Уміння доводити думку, посилаючись на фактичний матеріал
Обирати в усному і писемному професійному мовленні доцільні формули мовленнєвого етикету.	Уживання формул мовленнєвого етикету; Добір доцільних мовленнєвих моделей взаємодії у професійній юридичній діяльності
Текстові, дискурсні вміння	
Логічно, послідовно викладати думки в тексті; виявляти логічні зв'язки між поняттями і фактами, висловлювати власну думку щодо прочитаного	Логічний зв'язок між поняттями і фактами; уміння вилучати, обробляти, продукувати, ретранслювати текст
	Виділення головного смислу, складання плану
	Використання термінів у тексті
	Використання словників у роботі з текстом
Аналізувати та інтерпретувати тексти; виділяти основні проблеми досліджень; визначають її актуальність; пояснювати ключові слова, робити відповідні висновки; оцінювати текст з погляду нормативності	Упізнавання, аналіз, зіставлення мовних явищ, фактів
	Нормативність, відповідність літературним нормам, логічність, завершеність; редагування
	Усвідомлення тексту як одиниці культури
Моделювати зв'язний текст з урахуванням структурно-смислових, жанрово-композиційних особливостей та дотримання принципів текстової організації; вміти осмислювати прочитаний текст, усвідомлювати його своєрідність та оригінальність; дискурсивно доводити текст до слухача, викликаючи його на діалог відповідно до мети професійної діяльності.	Зв'язний текст; своєрідність тексту; оригінальність тексту; чітка професійна спрямованість; діалогічність тексту
Невербальні вміння	
Використовувати навички невербального спілкування; використовувати засоби	Використання жестів відповідно до юридичного спілкування

невербальної комунікації (жести, міміку, пози, погляд, дистанція тощо; екстралінгвістичні (позамовні) засоби (паузи, покашлювання, сміх);	Відповідність жестів, міміки пози, погляду нормативним вимогам юридичної комунікації
Слухати, адекватно реагувати на співрозмовника для зацікавлення предметом розмови, інтересу до інформації	Дотримання культури слухання, прагнення розуміти почуття і внутрішній світ співрозмовника

Прокоментуємо табл. 2.2. Для мовленнєво-комунікативних умінь (умінь використовувати норми літературної мови у професійній комунікації, виділяти головне, суттєве; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки; реалізовувати основні різновиди мовлення у професійному спілкуванні) показниками є дотримання правильності, точності, логічності; встановлення причиново-наслідкових зв'язків; володіння різними формами усного мовлення, технікою мовлення; укладання різновидів документації засобами писемного мовлення. Для риторичних умінь (умінь усвідомлено впливати на аудиторію за допомогою мовлення, володіти голосом, дикцією, уміло використовувати інтонацію, паузи в мовленні; виконувати мисленнєво-мовленнєві дії, що забезпечують переконливість; обирати в усному і писемному професійному мовленні доцільні формули мовленнєвого етикету) важливі добір аргументації, риторичних фігур і тропів для увиразнення думки; застосування прийомів переконання слухачів; уживання формул мовленнєвого етикету; добір доцільних мовленнєвих моделей взаємодії.

Для текстових, дискурсивних умінь (умінь логічно, послідовно викладати думки; виявляти логічні зв'язки між поняттями і фактами; аналізувати та інтерпретувати тексти; виділяти основні проблеми досліджень; моделювати зв'язний текст; вміти осмислювати прочитаний текст, усвідомлювати його своєрідність та оригінальність; дискурсивно доводити текст до слухача) показниками

визначаємо складання плану, усвідомлення тексту як одиниці культури, аналіз і зіставлення мовних явищ і фактів. Для умінь використовувати засоби невербальної комунікації (жести, міміку, пози, погляд, дистанцію тощо; екстралінгвістичні (позамовні) засоби (паузи, покашлювання, сміх) важлива адекватна оцінка невербальних компонентів, відповідна поведінка, що сприяє вирішенню професійних проблем. Для умінь слухати, адекватно реагувати на співрозмовника для зацікавлення предметом розмови, інтересу до інформації важлива наявність реакцій слухача під час уважного слухання, запитань, уточнень, спонукань до подальшого викладу думок.

На основі виділених критеріїв і показників було визначено рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів з урахуванням їхнього навчання спеціальним дисциплінам. Термін «рівень» у тлумачному словнику обґрунтовано так: міра величини, розвитку, значущості чогось; рівень якості, освіти, культури, підготовки [47, с. 1223]. У дослідженні враховуємо характеристику російського лінгвіста Ю. Караулова вербально-семантичного (лексикону особистості), лінгво-когнітивного (тезаурусу особистості), мотиваційного (прагматикону особистості) рівнів мовної особистості [115].

Охарактеризуємо змістове наповнення чотирьох рівнів сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів: *високого, достатнього, середнього, низького* за мотиваційним, інформаційним, когнітивним, поведінковим критеріями.

Зокрема, мотиваційний критерій характеризує рівень усвідомлення цінності юридичної комунікації у професійній діяльності майбутнього юриста; ступінь розвитку мотивації і пізнавального інтересу; потреба в успішній юридичній комунікації; прагнення до підвищення рівня професійно орієнтованої комунікативної компетентності, установку на подолання труднощів у взаєморозумінні і взаємодії в різних ситуаціях професійної комунікації, мотиви і потреби у професійній комунікації.

Студенти відповідно до інформаційного критерію характеризуються певним рівнем володіння мовнокомунікативними засобами культури професійного спілкування. Дотримуються норм літературної мови (орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних) норм, термінологічної точності, логічності, доказовості, дотримуються культури слухання з метою краще зрозуміти суть справи, відчувати внутрішні переживання співрозмовника, попередити конфлікти, керуючись морально-етичними нормами професії.

Рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів за когнітивним критерієм відображають: ступінь усвідомлення моральних цінностей професії (професійний обов'язок, відповідальність, честь, повага до прав і свобод людини), логічного мислення, свідчать про світоглядну сферу майбутньої юриста, наявність певної сукупності знань професійної термінології, психології особистості, професійного вербального і невербального спілкування, його стилів, бар'єрів, що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування. Важливо також, чи обґрунтовані моральні судження студента, чи використовує він набуті знання їх під час виробничої практики, роботи в юридичній клініці.

Окреслюючи рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів за поведінковим критерієм, зазначимо важливість здатності реалізовувати професійну комунікативну діяльність, дотримуючись самостійності й усвідомленості у виконанні окремих професійних дій, рівень сформованості комунікативних умінь, необхідних для юридичної комунікації; умінь організовувати юридично значущу комунікацію, регулювати міжособистісні стосунки, слідувати нормам юридичної етики, володіти мовленнєвим етикетом, здійснювати добірдоцільних мовленнєвих засобів, аргументацію, уміння доводити думку, посиляючись на факти, рівень володіння невербальними уміннями (володіння голосом, інтонацією, поставою, жестами, мімікою), рівнем

реалізації соціально-професійних ролей юриста у процесі комунікативної взаємодії, уміннями слухати партнера. Важливі його особистісні та комунікативні якості (тактовність, ініціативність, уважність, спостережливість, рефлексивність, конгруентність емпатійність, володіння нормами поведінки у спілкуванні).

На підставі критеріїв і показників здійснено узагальнену характеристику рівнів сформованості комунікативної компетентності.

Високий рівень – у студентів яскраво виражені ціннісні орієнтири і мотиви, потреби, інтерес у професійній юридичній комунікації. Студенти усвідомлюють моральні цінності юридичної професії (професійний обов'язок, відповідальність, честь, гідність, повагу до прав і свобод людини), демонструють глибокі системні знання в галузі правової комунікації, що набувають особистісного сенсу; мають багатий тезаурус, який творчо використовують у процесі спілкування; виявляють ґрунтовне володіння знаннями, уміннями та навичками конструктивного спілкування, його стилів, бар'єрів у спілкуванні, що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування; виявляють здатність до самоаналізу і самопізнання; пізнавальну активність; уміння контактувати; глибоко ідентифікують себе із професійною юридичною діяльністю, мають можливості творчої самореалізації, належну культуру мовлення та поведінки; їхні комунікативні дії усвідомлені, адекватні до ситуації, а за формою та змістом – творчі та своєрідні. Студенти здатні встановити емоційний контакт і підтримувати його у різних ситуаціях юридичної комунікації, демонструють навички рефлексії у процесі комунікації, прагнуть удосконалювати комунікативні уміння і навички з метою оптимального здійснення професійної юридичної діяльності.

Достатній рівень передбачає наявність притаманних цьому рівню показників, виявлених у процесі спілкування. Студенти загалом усвідомлюють цінності юридичної комунікації у професійній діяльності, мотивований на отримання професійно-комунікативних знань, прагнуть розвивати пізнавальний інтерес, емпатію до

формування професійної комунікативної компетентності. У цілому володіють знаннями юридичних норм, мовленнєвими знаннями орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм та правил їх застосування, але такі знання не завжди системні. Студенти прагнуть використовувати їх під час виробничої практики, в юридичній клініці, моральні судження загалом обґрунтовані; студент усвідомлює специфіку моральної поведінки у професійній діяльності, але не завжди дотримується деонтологічних вимог. Студент в основному усвідомлено і самостійно виконує окремі професійні дії, що відповідають нормам юридичної етики, володіє достатнім рівнем сформованості мовно комунікативних, текстових, дискурсивних умінь, загалом дотримується норм літературної мови, техніки мовлення, добирає мовленнєві засоби, аргументацію, виконує на етапі навчання комунікативно-ситуаційні завдання, у юридичній клініці виконує соціально-професійні ролі юриста у процесі комунікативної взаємодії, тактовний, уважний, орієнтується в ситуації професійного спілкування, прагне до самовдосконалення.

Середній рівень сформованості комунікативної компетентності характеризується недостатньо повною й адекватною відповідністю теоретичних і практичних аспектів критеріїв. Студенти фрагментарно володіють знаннями юридичних деонтологічних норм, мовленнєвими знаннями (аудіювання, говоріння, читання, письма), культури мовлення; знаннями орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм та правил їх застосування, що може призводити до труднощів під час виробничої практики і виховної діяльності, його моральні судження часто не сформовані; він нечітко усвідомлює специфіку морально-етичної поведінки у професійній діяльності, у поведінці орієнтується швидше на зовнішні чинники (громадську думку), а не на власні міркування. Студенти в основному володіють комунікативними вміннями, прагнуть дотримуватися норм літературної мови, техніки мовлення, може використовувати деякі формули мовленнєвого етикету (вітання, вибачення, співчуття,

прохання), прагне добирати доцільні мовленнєві засоби, виконує на етапі навчання професійно-комунікативні завдання під керівництвом наставника, виконує соціально-професійні ролі юриста у процесі комунікативної взаємодії, тактовний, загалом орієнтується в ситуації професійного спілкування. Студенти володіють окремими знаннями в галузі юридичної комунікації, норм професійного юридичного спілкування, можуть їх використовувати у стандартних ситуаціях професійного юридичного спілкування, але діють переважно за зразком. Готові до самоаналізу і самооцінки, керують емоціями у процесі юридичної комунікації, але рефлексивна позиція не пов'язана з усвідомленням значущості юридичної комунікації. У студентів окресленого рівня спостерігаються труднощі у процесі зміни поведінки відповідної ситуації та розсіяність дій; недостатня витримка, вимогливість до себе. Посередньо розвинуті показники поведінково-інтерактивного компонента, що уможливорює конструктивне спілкування та уміння будувати контакт.

Низький рівень відзначається пізнавальною інертністю, недостатньою концентрацією уваги на предметі пізнання та нестійкістю в подоланні пізнавальних труднощів. Студенти незначною мірою володіють потребами і ціннісними орієнтаціями на майбутню професійну юридичну комунікацію. Спостерігається низький рівень сформованості знань про сутність, форми і способи юридичної комунікації; фрагментарне володіння культурою мовлення й невміння керувати власною поведінкою в юридичній комунікації. Констатується факт низької вимогливості до себе; недостатня готовність до володіння соціальними ролями й застосування отриманих теоретичних знань у процесі юридичної комунікації. Прослідковується несформованість комунікативно-мовленнєвих умінь. Такі студенти здатні до виправлення помилок за умови допомоги старших колег, потребують спонукання до здійснення навчально-пізнавальної діяльності і допомоги викладача на всіх етапах навчального процесу. Мають частково сформовану готовність

до професійної діяльності, свідченням чого є низька культура мислення, недостатні знання механізмів здійснення ефективної комунікативної взаємодії, страх невдачі під час здійснення комунікації, невпевненість у власних можливостях, за якої відсутній контроль перебігу спілкування.

За умов цілеспрямованого педагогічного впливу студенти з низьким, середнім, достатнім рівнем сформованості комунікативної компетентності можуть «плавно переходити» на наступний рівень розвитку комунікативної компетентності.

Застосування психологічних тестів, діагностик, комунікативно-ситуаційних завдань (дод. 3) дозволило виявити реальний стан сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін за кожним критерієм. Діагностику проводили як серед 72 студентів 4 курсу, так і серед студентів 1 курсу (у 2008 р. – брало участь 41 студ., у 2009 р. – 62 студ., у 2010 р. – 81 студ.; результати слугували точкою відліку для формувального експерименту, який відбувався у 2008-2011 н.р., 2009-2012 н.р., 2010-2013 н.р.).

Оцінювання здійснено за чотирибальною шкалою: 4 бали (за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу 90–100 балів (А)) – високий рівень сформованості комунікативної компетентності; 3 бали (за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу 82–89 балів (В)) – достатній; 2 бали (за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу 74 – 81 балів (С)) – середній; 1 бал (за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу 60-73 бали (D)) – низький. Враховували кількість відповідей: правильних повних, правильних неповних, неповних і відсутніх. Якість відповідей визначали на основі правильності, глибини, повноти, ступеня самостійності, обґрунтованості суджень. Обробку та систематизація експериментальних даних здійснювали із застосуванням спеціальних можливостей електронних таблиць MS Excel.

Аналіз сформованості мотиваційно-афективного компонента комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Серед студентів проводили опитування щодо мотивів та цінностей професії юриста. Результати дослідження вказують на те, що опитуваних приваблює соціальна значущість професії юриста, найбільшу значущість становить прагнення допомогти людям, які цього потребують, прагнення уважно вислуховувати співбесідника, враховуючи його риси характеру.

Проведена діагностика рівня полікомунікативної емпатії (І. Юсупов) засвідчує, що респондентам подобається міркувати про причини успіхів і невдач інших людей, однак стосовно фраз «Батьки ставляться до своїх дітей справедливо», «Усі люди необґрунтовано озлоблені», «Зі скрутної конфліктної ситуації людина повинна виходити самостійно», «Побачивши вуличну подію, я намагаюся не попадати в число свідків» студенти вагаються, нечіткість у відповіді пояснюємо прогалинами у знаннях із логіки, психології особистості, комунікації.

Аналіз опитувальника діагностики емпатійних здібностей засвідчив, що лише 5,3% і 43,8% респондентів ЕГ і 4,6% і 41,1% студентів КГ володіють високим і достатнім рівнями розвитку емпатії відповідно. На середньому і низькому рівнях знаходиться 27,8% і 23,1% студентів ЕГ і 28,5% і 25,8% студентів КГ. Студенти рідко приймають до серця проблеми друзів, не мають звички уважно вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їхній характер, схильності, здібності; їм складно увійти в довіру до людини, коли в цьому виникає потреба; вони майже не розмірковують над причинами вчинків людей, які мають до них безпосереднє відношення.

Аналіз результатів за опитувальником «Оцінно-рефлексивні складові готовності до комунікативної взаємодії» засвідчує низькі показники за шкалами, які безпосередньо стосуються навчальної, а в подальшому – професійної юридичної діяльності: «Я постійно відчуваю відповідальність за навчання», «Я систематично аналізую

результати своєї підготовки до занять», «Я постійно планую характер бесід з іншими людьми».

Підтверджує потребу формування у студентів уявлень про соціально-професійні ролі юриста у процесі комунікативної взаємодії і тест-опитувальник типових способів поведінки у конфліктних ситуаціях. На жаль, частіше студенти обирали відповіді, що свідчать про уникнення комунікативної взаємодії, потребу активно переслідувати власні цілі, ігноруючи цілі й інтереси іншої людини.

Аналіз сформованості комунікативно-інформаційного компонента комунікативної компетентності. Запропоновані для студентів різних курсів вправи і завдання (дод. В, Ж1, Ж2) були спрямовані на виявлення рівня володіння мовнокомунікативними засобами культури мовлення, зокрема володіння знаннями орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм, у писемній та усній комунікації.

Проведений аналіз засвідчив, що студенти відчують труднощі в поясненні значень слів як іншомовного походження, так і українських, які опановували під час занять з різних спеціальних дисциплін (наприклад: *референдум, експерт, понятий, колізія*), сплутували різні за значенням слова (*особовий і особистий, конфіденційність і кодифікація, обшук і огляд, показання і докази, юридичні колізії і юридичні гарантії*), у мовленні часто вживані слова з неправильним наголосом (*одинадцять, завдання, запитання, недоторканність, подання, документ*), стилістично неправильні словосполучення (*по даній справі можу повідомити слідує, з моїх слов записано вірно, приймати до уваги, провести слідує дії*), наявна мовна неохайність в офіційному юридичному мовленні (*забезпечити безпечні умови труда, відповідно Відповідно до статті Кримінального кодексу України йому нічого не грозить*). Серед граматичних помилок: неправильне вживання родового відмінка іменників (*документ, інспектор, кодекс, протокол, акт, термін*). Серед синтаксичних помилок виділено помилки у словосполученнях зі зв'язком керування

(приводить до втрати права свого верховенства); неправильний порядок слів у реченні («зробить все можливе людині, яка звертається до нього, щоб допомогти»).

Узагальнення результатів відповідей засвідчує нерозуміння семантики слова, терміна, що може суттєво впливати на точність висловлення думки й адекватне сприймання її адресатом, нелогічність, непослідовність викладу, Трапляється неправильне оформлення документа, неточне розташування його реквізитів, що значною мірою ускладнює документоведення.

Аналіз сформованості комунікативно-когнітивного компонента комунікативної компетентності. Аналіз тестів із судової риторики засвідчує, що студенти недостатньою мірою володіють знаннями щодо жанрів красномовства, специфіки промов, про відомих юристів-ораторів. Аналіз виконаних комунікативно-ситуаційних завдань (дод. 3) засвідчив відсутність належних знань психології особистості, професійного юридичного (вербального і невербального) спілкування, його стилів, бар'єрів, що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування.

З метою з'ясувати рівень сформованості умінь правильно розуміти юридичні терміни і правові тексти; умінь філологічно тлумачити юридичні тексти задіяли студентів 2 і 3 курсів. Визначальне значення має правильне використання юридичних термінів як словесних позначень певних правових і інших понять. Було засвідчено, що студенти плутають у текстах значення юридичних термінів: «свідчення», «епізод», «привід», «затримання». Аналіз написаних творів-есе засвідчило, що студентам складно структурувати своє висловлювання, аргументувати висловлені думки, наводити приклади тощо.

Здійснене спостереження підтверджує наше припущення про те, що з метою формування комунікативно цінних знань і вмінь студентів-юристів потрібні системність, узгодженість між мовними, психологічними, юридичними дисциплінами. Комунікативний

матеріал у змісті спеціальних дисциплін потребує більш глибокого доопрацювання з урахуванням тенденцій розвитку взаємозв'язку права і мови, розвитку юридичної герменевтики, юридичної дионтики, техніки, юридичної ораторики і діалогіки.

Аналіз сформованості поведінково-інтерактивного компонента комунікативної компетентності. У межах дослідної роботи юристам-практикам було запропоновано окреслити значущість мовленнєво-комунікативних, риторичних, текстових, дискурсивних, невербальних комунікативних умінь майбутніх юристів у професійній діяльності. Як найважливіше у професійній діяльності серед мовленнєво-комунікативних умінь юристами були оцінено уміння використовувати орфоепічні, орфографічні, граматичні, пунктуаційні, синтаксичні норми літературної мови у професійній комунікації (79%), оперувати юридичною термінологією (90%). 75% респондентів високо оцінюють уміння виділяти головне, суттєве; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки, дотримуватися правильності, точності, логічності, укладаючи письмові та готуючи усні тексти.

Серед риторичних умінь було виділено потребу в уміннях аргументувати (67%), впливати, переконувати (51,3%), володіти голосом, дикцією, уміло використовувати інтонацію, паузи в мовленні (24,7%); водночас зазначили потребу умінь оцінити мовленнєві дії, настрій, мовленнєву реакцію співбесідника за тоном голосу оцінили 60,7% опитаних. Серед невербальних умінь відзначили потребу умінь правильно користуватися і пояснювати жести, міміку, погляд, паузи інших людей, умінь уважно слухати 84,3% опитаних, більшість опитаних зазначила, що не вміє цим користуватися у професійному спілкуванні.

Сформованість текстових і дискурсивних умінь, які як важливі відзначили 64, 9% опитаних, перевіряли у респондентів шляхом залучення до аналізу міні-кейсів. Юридичним працівникам і студентам пропонували ознайомитися з текстом, виявити ключові

проблеми, пояснити ключові слова, виявити логічні зв'язки між поняттями і фактами, доповнити матеріал власним спостереженням; відшукати альтернативні шляхи розв'язання певного завдання. Наприклад: 1. Ви розслідуєте кримінальну справу про серію зухвалих розбійних нападів. Нарешті злочинців піймали. Прийшовши додому, Ви бачите в гостях давню мамину подругу, яка розповідає про свого найкращого внука, який випадково попав у цю злочинну групу і просить про допомогу. До неї приєднується і мати. У Вас є докази, що внук не такий уже і безневинний, але в інтересах слідства поки озвучити не можете. Прокоментуйте свої подальші дії. Аналіз відповідей показав, що респонденти недостатньо мірою осмислювали прочитане, пояснювали ключові слова, виявляли логічні зв'язки між фактами, недостатньо уваги звертали на дрібниці, які у справі можуть зіграти вирішальну роль.

Студентам пропонували також фрагменти художніх текстів, де на основі зіставлення двох фрагментів діалогу студенти повинні були виявити зміни в мовленні тієї людини, яку викликали на допит. На жаль, понад 70% респондентів мали труднощі в дослідженні комунікативної поведінки співрозмовника, коли той приховує щось, уникає розмови на запропоновану тему або відмовляється від спілкування; у мовленні часто використовує абстрактні вислови, демонструє нерозуміння питань, зайву деталізацію.

Діагностику комунікативних умінь проводили за тестом Міхельсона [264], що передбачав на основі аналізу комунікативних ситуацій вибрати можливий варіант поведінки, який відповідає компетентному, упевненому, партнерському стилю. Аналіз результатів засвідчив, що студенти складно вступати в контакт з іншою людиною (57%), вони боляче реагують як на справедливу, так і несправедливу критику (78,6%), їм складно самим виявити співчуття, підтримку (наявне у 56%), приймати співчуття і підтримку з боку однолітків – у 69%.

Аналіз відповідей на запитання тестів на визначення загального рівня комунікабельності (В. Ряховський), діагностики рівня емпатійних здібностей і комунікативної толерантності (за В. Бойком), «Комунікативні і організаторські здібності» (В. Синявський, Б. Федоришин), тесту-оцінювання самоконтролю у спілкуванні (методика М. Снайдера), методики діагностики рівня перцептивно-невербальної компетентності Г. Розена, теста-опитувальника «Оцінно-рефлексивні складові готовності до комунікативної взаємодії», дискусій, в яких брали участь студенти, виявило загалом, що на середньому і низькому рівнях знаходиться 27,1% і 30,8% студентів ЕГ і 28,7% і 29,6% студентів КГ. Виконуючи завдання в юридичній клініці, студенти нечасто брали ініціативу в розв'язанні питань, а виконуючи просвітницьку роботу, відчували себе ніяково в незнайомій обстановці, рідко прагнули довести правоту своїм знайомим, відмовлялися від взаємодії, не вміли приховати або згладити неприємні враження під час спілкування з некомунікабельними людьми. Навпаки в деяких студентів спостерігалася і занадто змагальність, коли вони намагалися за будь-яку ціну задовольнити власні інтереси, ігноруючи цілі та інтереси іншої людини.

Результати проведених тестів-опитувальників, вправ, комунікативно-ситуаційних завдань дали підстави констатувати рівні сформованості у студентів ЕГ і КГ компонентів і критеріїв комунікативної компетентності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості комунікативної компетентності
майбутніх юристів на етапі констатувального експерименту, %**

Рівні	Мотиваційний		Інформаційний		Когнітивний		Поведінковий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	4,4	5,4	5,1	5,3	0,1	0,2	0,0	0,1
Достатній	16,5	17,2	17,8	18,5	4,3	4,7	2,8	3,3
Середній	54,9	53,8	48,2	47,9	50,2	49,9	45,5	45,2
Низький	24,2	23,7	28,9	28,3	45,4	45,2	51,7	51,4

Студентів ЕГ і КГ з високим і достатнім рівнями сформованості комунікативної компетентності небагато: відповідно до мотиваційно-афективного компонента за мотиваційним критерієм: (високий рівень: в ЕГ – 5,4%; у КГ – із 4,4%; достатній рівень: в ЕГ – 17,2%; у КГ – 16,5%); комунікативно-інформаційного за інформаційним критерієм (високий рівень: в ЕГ – 5,3%; у КГ – 5,1%; достатній рівень: в ЕГ – 18,5%; у КГ – 17,8%); комунікативно-когнітивного за когнітивним критерієм (високий рівень: в ЕГ – 0,2%; у КГ – 0,1%; достатній рівень: в ЕГ – 4,7%; у КГ – 4,3%); поведінково-інтерактивного за поведінковим критерієм (високий рівень: в ЕГ – 0,1%; у КГ – 0%; достатній рівень: в ЕГ – 3,3%, у КГ – 2,8%).

Такі студенти загалом усвідомлюють моральні цінності професії. У студентів виражені ціннісні орієнтири і мотиви, потреби, інтерес у професійній юридичній комунікації. Респонденти демонструють знання в галузі правової комунікації, що набувають особистісного сенсу; виявляють володіння знаннями, уміннями та навичками конструктивного спілкування, ідентифікують себе із професійною юридичною діяльністю, мають належну культуру мовлення та комунікативної поведінки; їхні комунікативні дії усвідомлені. Студенти здатні встановити емоційний контакт і підтримувати його в різних ситуаціях юридичної комунікації, демонструють навички рефлексії, прагнуть удосконалювати комунікативні уміння і навички з метою оптимального здійснення майбутньої професійної діяльності.

Натомість студентів ЕГ і КГ із середнім і низьким рівнями сформованості комунікативної компетентності значний відсоток: відповідно до мотиваційно-афективного компонента студентів ЕГ і КГ (середній рівень: в ЕГ – 53,8%; у КГ – із 54,9%; низький рівень: в ЕГ – 23,7%; у КГ – 24,2%); відповідно до комунікативно-інформаційного (середній рівень: в ЕГ – 47,9%; у КГ – 48,2%; низький рівень: в ЕГ – 28,3%; у КГ – 28,9%); відповідно до комунікативно-когнітивного (середній рівень: в ЕГ – 49,9%; у КГ – 50,2%; низький рівень: в ЕГ – 45,2%; у КГ – 45,4%); відповідно до поведінково-

інтерактивного (середній рівень: в ЕГ – 45,2%; у КГ – 45,5%; низький рівень: в ЕГ – 51,4%, у КГ – 51,7%). Студенти володіють окремими знаннями в галузі юридичної комунікації, норм професійного юридичного спілкування, можуть їх використовувати у стандартних ситуаціях професійного юридичного спілкування, але діють переважно за зразком. Готові до самоаналізу і самооцінки, керують емоціями у процесі юридичної комунікації, але рефлексивна позиція не пов'язана з усвідомленням значущості юридичної комунікації. У студентів спостерігаються труднощі у процесі зміни поведінки у відповідній ситуації та розсіяність дій; недостатня витримка і вимогливість до себе. Посередньо розвинуті показники поведінкового критерію, що уможливорює розвиток взаємозв'язку конструктивного спілкування та уміння будувати контакт. Констатується факт низької вимогливості до себе; недостатня готовність до володіння соціальними ролями й застосування отриманих теоретичних знань у процесі юридичної комунікації. процесу, свідченням чого є низька культура мислення й мовлення, недостатні знання механізмів здійснення ефективної комунікативної взаємодії, страх невдачі під час здійснення комунікації, невпевненість у власних можливостях, за якої відсутній контроль спілкування.

Отже, навчально-виховний процес на юридичних факультетах має бути орієнтований на оновлення змісту спеціальних дисциплін шляхом інтеграції фахового й мовнокомунікативного компонентів, а це сприятиме підготовці юристів, які здійснюватимуть професійну діяльність з урахуванням комунікативно цінних професійних знань, високого рівня сформованості комунікативних умінь, морально-етичних відносин.

2.2. Педагогічні умови професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів крізь призму педагогічної дії

2.2.1. Вивчення мовних і юридичних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції

Теоретичний аналіз наукових джерел, вивчення практичного досвіду викладачів юридичних ВНЗ щодо професійної, зокрема спеціальної підготовки студентів, проведений констатувальний експеримент дали змогу виявити низку суперечностей, зокрема між: потребами суспільства в комунікативно компетентних фахівцях та реальним станом сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів як невід'ємного складника готовності до професійної діяльності; потенційними можливостями і важливістю побудови змісту спеціальних дисциплін з урахуванням динамічних змін у правознавстві, теорії комунікації, психології, педагогіці та недостатньою міжпредметною інтеграцією їхнього змісту для формування комунікативної компетентності; важливістю виробничої практики, юридичної клініки у формуванні комунікативної компетентності майбутніх юристів та недостатньою адаптацією змісту програм практик і юридичної клініки для досягнення цієї мети. Подолання цих суперечностей потребує теоретичного обґрунтування нових підходів (див. п. 1.4), наукового обґрунтування педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

У межах параграфу обґрунтуємо педагогічні умови, реалізація яких сприяє формуванню мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів і, як результат, – готовності майбутніх юристів здійснювати професійну юридичну діяльність.

Зазначимо, що у словниково-довідникових, наукових джерелах поняття «умова» розглядають як необхідну обставину, яка уможливорює здійснення, утворення чи сприяння чомусь [216, с. 632; 313, с. 717], як обставину, від якої що-небудь залежить; вимогу, що ставиться однією зі сторін, які домовляються; усну чи письмову згоду про що-небудь, домовленість; правила, встановлені в будь-якій сфері життя, діяльності; обставини, від яких залежить що-небудь [222, с. 685]; сукупність явищ зовнішнього чи внутрішнього середовища, що, ймовірно, впливає на розвиток конкретного психічного явища, яке опосередковується активністю особистості, групою людей [137, с. 206].

Передусім науковий інтерес становлять педагогічні умови, тобто взаємозалежна сукупність заходів у педагогічному процесі, що завдяки зусиллям колективу викладачів і студентів забезпечує максимальний розвиток особистості [324, с. 70], власне, самі обставини, врахування яких забезпечує цілісний педагогічний процес професійної підготовки фахівців [294, с. 243]; система реальних ситуацій чи ситуацій, що спеціально створені для досягнення конкретної педагогічної мети [238]. Створені педагогічні умови є результатом дієвості сформованої комунікативної компетентності [266, с. 192]. Отже, педагогічні умови визначаємо як суттєві внутрішні і зовнішні впливи, чинники, фактори, обставини, органічно взаємопов'язані між собою практичні дії суб'єктів учіння, від наявності яких, їхньої реалізації значною мірою залежить ефективність формування комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Особливості педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін визначаємо з урахуванням стану розвитку права, психології спілкування, юридичної психології, юридичної деонтології, судової риторики, герменевтики, психолінгвістики, теорії комунікації, комунікативної лінгвістики, змісту майбутньої професійної

діяльності, змісту професійної підготовки майбутніх юристів загалом і спеціальної підготовки зокрема.

Обґрунтовуючи педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів, зверталися до робіт фахівців, у яких досліджено особливості формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів (К. Касярум [117]), соціальних працівників (Д. Годлевська [61]), перекладачів (В. Підручна [240]), керівників державної прикордонної служби (В. Назаренко [185]), економістів (І. Ганніченко), інженерів (Т. Бутенко [40]), пілотів цивільної авіації (Г. Пухальська [261]), документознавців (Н. Назаренко [186]), фахівців туристської індустрії (С. Александрова [3]), окремі аспекти формування комунікативної компетентності юристів у процесі професійної підготовки (О. Бовдир [33], С. Вишнеvsька [50], О. Желнова [84], Г. Храмцова [330] та ін.), на основі застосування інтегративного підходу (О. Косянова [134]), засобами проектних технологій (О. Калита [111]).

Узагальнення наукових досліджень дає підстави виокремити, зокрема, педагогічні умови, які стосуються формування мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів. Зокрема, аналізовані дослідження охоплюють педагогічні умови, які можуть стосуватися *мотиваційного* компоненту комунікативної компетентності майбутніх юристів: формування професійно значущої мотивації навчання, рефлексивного ставлення до комунікативного аспекту майбутньої професійної діяльності (Н. Назаренко [186, с. 70]); процесу взаємодії інтелектуального, поведінкового та мотиваційно-ціннісного аспектів особистості (В. Ремізова [266, с. 192]); зорієнтованість навчально-виховного процесу на формування професійно значущих, особистісних якостей фахівця (В. Савіщенко [273], С. Кузнецова [146, с. 63], С. Зайцева [93]); навчально-виховне середовище вищого навчального закладу (С. Александрова [3, с. 223]);

гуманізації навчально-виховного процесу (В. Савіщенко [273]); використання особистісного підходу як фахової ціннісної орієнтації (Д. Годлевська [61]).

У наукових дослідженнях виділяємо педагогічні умови, які можуть стосуватися *когнітивного* компоненту комунікативної компетентності майбутніх юристів: розроблення комплексу професійно зорієнтованих ситуативних завдань, комунікативних вправ (Н. Назаренко [186, с. 70]; О. Желнова [84]); забезпечення професійної комунікативної спрямованості навчання (Н. Назаренко [186, с. 70]; О. Бовдир [33]); використання інтерактивних технологій навчання та виховання, створення практичної комунікативної спрямованості навчання; дотримання індивідуально-диференційованого підходу; активне використання принципу міжпредметних зв'язків; здійснення навчання на основі проблемного характеру (О. Бовдир [33]); інтеграція льотного навчання зі спорідненими науками, що вивчають людину (Г. Пухальська [261]); реалізація міжпредметних зв'язків у процесі вивчення іноземної мови (С. Кузнецова [147, с. 63]).

У проаналізованих нами дослідженнях авторами визначено педагогічні умови, які можуть стосуватися *інтерактивного* компоненту комунікативної компетентності майбутніх юристів: діяльність учасників освітнього процесу, що передбачає ділове спілкування, якому притаманна продуктивна діалогічна взаємодія (В. Ремізова [266]); активна взаємодія студентів із працівниками та споживачами аспекту туристської індустрії під час проходження педагогічної практики (С. Александрова [3, с. 223]); реалізація суб'єкт-суб'єктної взаємодії (О. Желнова [84]); *інформаційного* компоненту (застосування новітніх інформаційних технологій навчання на заняттях із дисциплін циклу професійної та практичної підготовки Г. Пухальська [261]; викладацького складу (особистісна та професійна готовність педагога до використання активних методів навчання іноземної мови студентів вищої професійної школи (С. Кузнецова [147, с. 63]); підвищення рівня педагогічної

компетентності викладачів, які готують юристів (В. Савіщенко [273]; О. Бовдир [33]). Опрацьовані дослідження дали можливість визначити найбільш повторювані умови, а також поміркувати над потребою виділення умов, яким поки що недостатньо приділяли увагу вчені.

На основі досліджень професійної підготовки майбутніх юристів (М. Крисків [143], О. Калита [111], О. Желнова [84], А. Храмцова [330], О. Косянова [134], Г. Чанишева [334]), проведеної нами дослідно-експериментальної роботи з-поміж педагогічних умов виділимо такі:

- вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції;
- інтерактивне навчання, яке активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин;
- моделювання професійних умов спілкування з метою залучення кожного студента до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян.

Розглянемо першу педагогічну умову – *вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції*, яку виділили на підставі аналізу тенденцій у підготовці фахівців права.

Динамічні зміни, що відбуваються у правознавстві, теорії комунікації, психології, педагогіці, актуалізують усю складність і багатоплановість професійної діяльності майбутніх юристів, яка вимагає значного інтелекту, сили характеру, сміливості і передусім справжнього бажання служити інтересам особистості, держави і суспільства загалом. Сьогодні відбуваються активні процеси переосмислення самої природи права і визнання його мовної /комунікативної основи. Професійна діяльність юриста (судді, прокурора, адвоката, нотаріуса та ін.) носить специфічний характер. Відіграючи роль центральної фігури у вирішенні правових питань, юрист повинен уміти налагоджувати вербальні контакти, вміти формулювати, ставити запитання, відповідати на запитання, аргументувати, коментувати, спростовувати, доводити. Уміння

комплексного застосування знань, їхнього синтезу для нестандартного, творчого та інтегративного мислення, перенесення ідей та методів з однієї науки (правової) в іншу (мову, психологію, педагогіку) лежить в основі творчого підходу до професійної діяльності юриста в сучасних умовах інтеграції в науці та практиці. Кваліфікація юриста має бути достатньою, щоб працювати в умовах постійного професійного ризику, перепрофільовуватися в разі потреби у тій або іншій галузі професійної діяльності й в умовах жорсткої конкуренції на ринку праці, забезпечувати належний рівень виконання професійних вимог і стандартів професії.

Усе це свідчить про необхідність якісно оновлювати і постійно вдосконалювати професійну комунікативну підготовку майбутніх юристів, що може бути ефективним за умови *вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції*.

Проведена констатувальна дослідно-експериментальна робота, аналіз наукових досліджень підтверджує, що між спеціальними дисциплінами, зокрема між правовими, мовно-мовленнєвими, психолого-педагогічними недостатньою мірою виражені міжпредметні і внутрішньопредметні (між правовими (юридичною деонтологією, юридичною психологією, логікою, теорією і історією держави і права, кримінальним, цивільним процесом), мовленнєво-правовими (судовою риторикою) логічні зв'язки. Для формування системних знань важливо навчити студентів не тільки здобувати знання, а й застосовувати попередньо засвоєні. Виникає потреба в міждисциплінарній інтеграції змісту спеціальних дисциплін, що створює умови для максимальної професіоналізації навчання і здійснення професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів упродовж усіх чотирьох років навчання на етапі освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Це дає змогу формувати у свідомості студентів не уривки знань про професійну комунікацію, а цілісні професійні комунікативні знання, комунікативні уміння, що сприяє засвоєнню різних видів професійної комунікативної

діяльності, забезпечує системний рівень мислення майбутнього фахівця, який зможе застосовувати набуті знання в єдності їхніх зв'язків, мобільно реагувати у складних професійних ситуаціях

З метою ефективної реалізації неперервної юридичної освіти, зазначає С. Сливка [297], доцільно поєднувати такі підходи, як інтеграція, диференціація, діалог культур. Суть підходу полягає у вивченні різних навчальних дисциплін з позицій права: наприклад, історії України – з позицій історії держави та права, історії зарубіжних країн – під кутом історії держави та права зарубіжних країн, суспільствознавства – з погляду філософії права. Якість вищої юридичної освіти, наголошують С. Сливка [297], В. Тацій [316], Г. Яворська [344] та ін. ґрунтується на механізмі культурної ідентифікації юридичного мислення, тому важливим є курс теорії держави і права, теми якого тісно переплетені з темами філософії, мовно-мовленнєвого, мовленнєво-правового курсів і стимулюють майбутніх юристів до осмисленого пошуку духовно-моральних, виховних констант права.

На сучасному етапі дослідники розглядають кілька рівнів інтеграції. Першим рівнем інтеграції вважають інтеграційні взаємодії на рівні редукції. Такі взаємодії між дисциплінами здійснюють у формі міжпредметних зв'язків, які характеризують як взаємне узгодження навчальних програм, що зумовлене системою наук і дидактичною метою [64, с. 287]. С. Гончаренко зауважує, що такі зв'язки відображають комплексний підхід до виховання і навчання, який дає можливість виділити як головні елементи змісту освіти, так і взаємозв'язки між навчальними предметами. Інтегративний підхід у навчанні вчений характеризує як підхід, що веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільного об'єднання його елементів у цілісність [там само, с. 198]. Освітня функція міжпредметних зв'язків полягає у формуванні цілісної системи знань, розвивальна і виховна функції забезпечують самостійність, пізнавальну активність, різноманітність і глибину інтересів. Другим рівнем дидактичної інтеграції називають

синтез взаємодіючих наук на основі базової дисципліни. Це так званий внутрішньодисциплінарний синтез, що носить діалектичний характер, дає можливість враховувати також диференціацію знань. Третій рівень дидактичної інтеграції – це створення інтегративного курсу. Результатом міждисциплінарної інтеграції, доводять С. Гончаренко і Ю. Мальований [62, с. 2-3], є поява якісно нової властивості.

Прокоментуємо рівні інтеграції на прикладі професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів. До мінімального обсягу професійно необхідного змісту комунікативної підготовки бакалаврів-юристів із спеціальних дисциплін з урахуванням напрацювань О. Косянкової [134], О. Олійник [223], Н. Артикуци [16-17] пропонуємо увести такі модулі і теми: «Мова права», «Юридична деонтика», «Юридична ораторика», «Юридична діалогіка», «Юридична герменевтика», «Юридична техніка».

Феномен мови права є об'єктом вивчення юридичних, лінгвістичних, філософських, соціологічних наук; включення до курсів теорії держави і права, історії держави і права, судової риторики тем, питань мови закону, мови юридичної практики (модуль або теми «Мова права») увиразнює специфіку формування умінь студентів оперувати юридичною термінологією, мовними засобами (лексичними, фразеологічними, граматико-стилістичними) в юридичних текстах залежно від його жанру. Модуль або теми з юридичної деонтики або комунікативної деонтики юриста (від грецьк. *deon* - обов'язок) передбачають аналіз нормативних приписів, які визначають поведінку фахівця права при користуванні словом (терміном) для досягнення певної мети. Для цього важлива також культура усного і писемного мовлення, уміння володіти голосом, дикцією, інтонацією, паузою в мовленні, уміння будувати усне й писемне висловлювання, дотримуючись правильності, чистоти, точності, логічності, виразності; уміння аналізувати мовлення іншої людини і використовувати ці уміння у професійній діяльності. Модуль

або теми з юридичної ораторики спрямовані на більш детальне ознайомлення з мовленнєвими жанрами в судочинстві, зокрема обвинувальним мовленням, захисним мовленням прокурора; обвинувальним мовленням, захисним мовленням адвоката, судовими дебатами, що передбачають формування умінь здійснювати добір й ефективно використовувати професійні засоби впливу для формування переконань, відстоювання власної позиції. Модуль або теми з юридичної діалогіки спрямовані на формування умінь здійснювати відбір ділової інформації з урахуванням мети комунікації, здійснювати ефективну комунікативну діяльність у різних професійних ситуаціях, обираючи відповідну стратегію і тактику мовленнєвої поведінки: умінь чітко формулювати запитання і відповіді, встановлювати і підтримувати контакт із співбесідником у ході професійного спілкування залежно від мовленнєвого жанру (допит, бесіда з клієнтом, консультування, перемовини).

Для майбутніх юристів важливі заняття з основ юридичної герменевтики, що спрямовані й на формування умінь осмислювати конкретну життєву ситуацію в юридичному тексті під кутом юридичної діяльності, інтерпретувати юридичні тексти залежно від мовленнєвого жанру; центральне місце посідає проблема розуміння нормативно-правового акту. Модуль або теми з юридичної техніки спрямовуємо на формування умінь створювати або оформлювати фахові документи.

Зокрема, враховуючи наявні у вищій юридичній освіті тенденції розвитку правової комунікації, правової герменевтики, юридичної діалогіки, курс «Українська мова за професійним спрямуванням» набуває все більш виразних рис праксеологічно-прикладного курсу. Зокрема, питання про правовий статус державної мови розглядаємо у взаємозв'язку з конституційним правом України; мову почерку – із криміналістикою; особливості створення текстових процесуальних документів – із кримінально-процесуальним та цивільно-процесуальним правом. Розглядаємо комунікацію у сфері права у часі

та просторі, діяхронно і на синхронному зрізі, в усній і писемній формах. Для цього використовуємо зразки актових книг, художню літературу, зразки з газет і журналів, фонозаписи, відеозаписи, а також листування через мережу «Інтернет». На прикладі численних текстів ознайомлюємо студентів з ідентифікаційною, гносеологічною, мислетвірною, естетичною, культуроносною, номінативною, волюнтативною, виховною, державотворчою функціями мови. Закріплення знань відбувається за допомогою творчих завдань.

Характеризуючи ознаки, класифікації та реквізити ділових документів, пропонуємо виконати практичні завдання на перевірку таких мовних ознак, як правильність, точність, логічність. Професійну лексику майбутніх юристів збагачуємо, пропонуємо знайти в текстах слова іншомовного походження і, користуючись словниками, пояснити їхнє значення і походження. Контролювати власне мовлення, збагачувати його, систематизувати знання про норми літературної мови допомагає робота із сучасними юридичними словниками та довідниками, укладання термінологічного мінімуму майбутньої спеціальності, аналіз виступів юристів, підготовка повідомлень на тему: «Мовний етикет в юридичній діяльності» та ін.

Окреслимо структурування навчального матеріалу у спеціальних дисциплінах шляхом уведення тем з юридичної ораторики. Зокрема, загальні уявлення про судове мовлення, обвинувальне мовлення, захисне мовлення доцільно розглянути в курсі «Українська мова (за професійним спрямуванням)», а особливості жанрів судового мовлення, структури, підготовки і проголошення відповідного виступу в інтегрованих темах «Цивільного права», «Кримінального права», «Цивільно-процесуального права», «Кримінально-процесуального права».

Окремо виділимо інтегровані спеціальні курси «Юридична деонтологія» (1 курс), «Судова риторика» (4 курс). Функцію інтеграційної ланки виконує курс «Судова риторика». Мету інтегрованого курсу вбачаємо в поглибленні розуміння п

отреби аналізу, інтерпретації, аргументації правових фактів, що становлять основу внутрішнього переконання суду, аналізу мовних засобів переконань.

Вітчизняний досвід засвідчує наявність цілої плеяди юристів, які відзначалися не тільки універсальними знаннями в юридичній галузі, а й високою духовною культурою, блискучим володінням мовою, ораторським мистецтвом, широким світоглядом. Доцільно на заняттях поглибити знання студентів про відомих юристів, зокрема П. Пороховщикова (П.Сергеїча), котрий у промові судового оратора вбачав художній твір, який треба було професійному учаснику судового процесу як режисеру та актору донести до аудиторії, переконати суд, присяжних засідателів у своїх аргументах [290]; М. Сперанського [304], котрий доводив потребу дотримуватися стилю висловлених думок: ясність, єдність, відповідність предметові думки; майстра психологічного захисту, який вдало поєднував юридичний талант юриста зі знанням і застосуванням психології, філософії, літературознавства та мовознавства, видатного українського адвоката С. Андрієвського [328].

Отже, важливою педагогічною умовою професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів є *вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції*.

2.2.2. Діалогова взаємодія учасників комунікативної діяльності у процесі інтерактивного навчання

Ефективніше перевірити якість знань психології особистості, професійного мовлення, професійного (юридичного) вербального і невербального спілкування; володіння культурою мовлення, мовленнєво-комунікативними, мовленнєво-риторичними, текстовими, дискурсними, невербальними уміннями можливо під час під час створення і «розігрування» реальних професійних і виробничих умов спілкування: аналізу правових ситуацій, консультування, ведення

дискусій, представництва інтересів громадян у державних органах та судах, альтернативного вирішення спорів, ведення перемовин, отже, наступна педагогічна умова – *інтерактивне навчання, яке активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин*.

Проведений аналіз професійної діяльності майбутніх юристів засвідчує, що особливе місце в її структурі займають комунікативні дії: спілкування (діалоги, бесіди, перемовини та ін.), юриста з колегами, з широким колом громадськості, державних, приватних підприємств, із потерпілими, обвинуваченими, підозрюваними, свідками, злочинцями. Це вимагає сформованих умінь привертати увагу до себе, слухати, формулювати запитання, «зчитувати» невербальні сигнали, здатності до творчості, постійного самоконтролю, психологічної стійкості. Отже, навчання на юридичному факультеті має стимулювати і активність студентів, і тісну суб'єкт-суб'єктну взаємодію викладача-наставника і студентів між собою.

У цьому контексті важливо акцентувати увагу на інтерактивному навчанні («interact», де «inter» – «взаємний» та «act» – «діяти», з англійської означає «взаємодіючий» [295], «interactive learning», тобто навчання (стихійне або спеціально організоване), з допомогою якого можна досягти поваги до студента, «вивищення» студента як особистості, дискутувати і стосовно ролі оцінки як показника якісної освіти, результатом якої є створення студентом інноваційного продукту (у нашому дослідженні – професійно орієнтованого проекту, есе тощо). Таке навчання у довідникових джерелах визначають як навчання на основі взаємодії учня як повноправного учасника навчального процесу з навчальним оточенням, навчальним середовищем [12; 119]. Педагог не пропонує готових знань, а насамперед спонукає учасників до самостійного пошуку [232]. Д. Джонсон акцентує на проблемному характері інтерактивного навчання, вважає його «навчанням у співпраці» [72], що формує самодисципліну, волю, самостійність і мотивацію учіння [351].

Аналіз наукових джерел (С. Сливка [297], Г. Яворська [343]) дає можливість під суб'єкт-суб'єктною взаємодією розуміти спільну дію викладача і студентів, яка спрямована на взаємопізнання, взаєморозуміння як результат діалогічної комунікації, обмін навчальною інформацією та організацію спільних дій, що дозволяють зреалізовувати продуктивну творчу діяльність, приймати спільні рішення, забезпечувати формування, саморегуляцію і саморозвиток кожного студента. Така взаємодія відбувається в умовах правового регулювання, що надає професійному спілкуванню з людьми різних соціальних статусів специфічного емоційно насиченого відтінку (в умовах протидії, конфлікту, напруженості, внутрішньої суперечливості), наділяє його учасників особливими процесуальними правами і обов'язками.

Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів буде більш ефективним за умови вирішення реальних (або максимально наближених) професійних ситуацій спілкування. У цьому контексті особливої актуальності набувають *діалогові технології*, що пов'язані зі створенням навчально-виховного комунікативного середовища, розширенням співпраці: студент-студент, студент-викладач [238]. До діалогових технологій відносимо проблемно-пошукові діалоги, комунікативні тренінги, дискурс-студії, рольові і ділові ігри.

Поняття діалогу у словниках (з грецьк. dialogos – розмова, бесіда) визначено як розмову між двома особами, обмін репліками; у переносному значенні – переговори, контакти між двома країнами, сторонами [47], як форму мовленнєвого спілкування, сферу прояву мовленнєвої діяльності людини, більш вузько як безпосереднє мовленнєве спілкування двох або більше осіб, які знаходяться в залежності від різних екстралінгвальних факторів [214]. Важлива роль діалогу у професійній діяльності юриста. Саме діалог, на переконання Ю. Ємельянова [79], вважають тією конкретною структурою міжособистісної взаємодії, в якій втілюються реальні відносини між

людьми, відносини влади й авторитету. Від успішного проведення бесід, консультацій, допитів залежить результат роботи правника й досягнення поставлених ним цілей. На занятті важливо обрати тему для діалогу. Вона має бути актуальною. Наприклад: «Яким ви бачите юриста у третьому тисячолітті», «Про можливість і дійсність у праві та в житті», «Верховенство права чи верховенство закону», «Національний дух українського права. Чи ти відчуваєш його?».

Ефективними формами роботи на занятті можуть стати завдання, основу яких складають проблемні ситуації: 1. Ви зі своєю дівчиною прогулюєтесь набережною міста. Раптом ви помічаєте, що в бабусі, яка йшла неподалік, двоє здорованів видерли з рук сумку і намагаються втекти. Ви починаєте бігти за ними, проте Вам навздогін кричить дівчина, щоб Ви цього не робили. Якими будуть Ваші дії? Чому саме так Ви вирішили вчинити? 2. Ви – начальник юридичного відділу. Одного дня почули, що Ваша підлегла спілкується з клієнтом на «ти», допускає лайливі слова у спілкуванні. Чи відреагуєте ви на це? Яким чином це доречніше зробити? Розіграйте діалог у групі. 3. Ви – нотаріус, до Вас прийшов заможній чоловік рідної сестри написати заповіт. Під час процедури посвідчення дізнаєтесь, що все своє майно він заповідає не дружині, а сторонній особі. Прокоментуйте свої подальші дії.

Для вирішення суперечливих питань доцільно проводити семінари-дискусії, що являють собою процес діалогічного спілкування учасників, у ході якого відбувається формування практичного досвіду спільної участі в обговоренні й розв'язанні теоретичних і практичних проблем. Водночас дискусія надає можливість кожному учаснику визначити й відстояти власну позицію, формує вміння слухати й аргументувати свою позицію.

Темою для діалогу і дискусії може стати певний вислів, сентенція відомої особистості в історії права, літератури, культури тощо. Наприклад, «Своєю силою закони зобов'язані правам» (Гельвецій), «Слова – це теж вчинки» (А. Франс), «Там, де немає законів, там немає і

свободи» (Дж. Локк), «Хто має справу з людьми...повинен мислити добре, але говорити ще краще» (М. Сперанський), «Законодавча влада – серце держави, влада виконавча – її мозок» (Ж.Ж. Руссо).

Для аналізу художніх текстів (наприклад, частини повісті О. Кобилянської «Земля», що стосується вбивства Михайла) з метою коментування особливостей проведення слідства, збирання доказів, опитування свідків доцільними є технології опрацювання дискусійних питань «Займи позицію» або «Зміни позицію» (опис технологій здійснено у дослідженні О. Калити [111]), сутність яких полягає в тому, що учасники діалогу чи дискусії (учасників у пари або групи розподіляє викладач або один зі студентів – асистентів викладача) мають визначитися зі своєю позицією стосовно обговорюваної проблеми. Мета проведення таких форм роботи – навчити студентів аналізувати, аргументувати, активно слухаючи інших й об'єктивно аналізуючи чужі висловлювання.

Оптимальною формою організації навчального процесу й ефективним засобом формування комунікативної компетентності майбутніх юристів, серед складових якої важливою є суб'єкт-суб'єктна взаємодія, вважають навчальні *тренінги*. С. Гончаренко характеризує тренінг як інтенсивне навчання з практичним спрямуванням; тренінгове навчання спрямоване на розвиток навичок, освоєння учасниками нового досвіду [64, с. 463]. Комунікативні тренінги, під час яких студенти під керівництвом викладача виконують низку вправ, комунікативно-ситуаційних завдань, сприяють розвитку кращого сприймання партнера зі спілкування, розуміння його потреб, здійснення на нього певного впливу залежно від мети спілкування.

В основу тренінгів покладено аналіз ситуацій професійної діяльності. Мету професійних комунікативних тренінгів (інтелектуального мислення, активного слухання, стресостійкості, вербальної публічної комунікації), які корисні і для студентів, і для викладачів, передбачаємо в опануванні специфічних юридичних знань, у формуванні умінь і навичок ефективно виконувати конкретні

мислительні операції, лаконічно, процесуально доцільно формулювати запитання, уважно слухати відповіді, уточнювати, з'ясовувати окремі деталі слідства, вести діалог, дискусію, суперечку, полеміку, допит, перемовини, дотримуючись тактовності, об'єктивності, толерантності, аргументувати, переконувати, застосовувати комунікативні тактики юридичного спілкування. Наприклад, тренінг вербалізації, активного слухання характеризується такими ознаками, як повтори, дослівне відтворення, цитування сказаного партнером, перефразовування, інтерпретація. Для збагачення професійного досвіду спілкування важливим є комунікативний тренінг на чіткість артикуляції звуків, тренування інтонації, уміння управляти мімікою і жестами. Здійснюємо це шляхом аналізу фахових відеоматеріалів, художніх текстів, звітних матеріалів виробничої практики. Для досягнення цілей тренінгів важливо дотримуватися принципів активності, етичності, творчої позиції, зворотнього зв'язку, суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Дискурс-студії як творчі форми роботи зі студентами важливі на закріплення вже набутих знань, на пізнання нового у праві. На засіданнях дискурс-студій доцільно розглядати комунікативні портрети видатних ораторів, їхній життєвий досвід, мистецтво виступу, технології підготовки промов. Наприклад, є корисною дискусія про Романа Руденка, який виступав із звинувачувальними промовами на відомих міжнародних процесах. Він глибоко аналізував міжнародну обстановку, значення справ, які розглядалися, виголошував свої промови яскраво, був завжди об'єктивним. Перлиною його діяльності вважають заключну промову на Нюрнберзькому процесі. Важливо аналізувати і спадщину Миколи Карабчевського, який завжди детально вивчав матеріали попереднього розслідування, умів вказати на неточності протилежної сторони, а його промови вирізнялися переконливістю та виразністю.

Для майбутнього юриста важлива також участь у ділових або рольових іграх. Рольві ігри вважають формою «вільного самовияву

людини, яка передбачає реальну відкритість світові можливого і розгортається у вигляді змагання, а бо у вигляді зображення (виконання, репрезентації) якихось ситуацій, смислів, станів» [64, с. 102]. Використання рольової гри у навчанні дозволяє студентам юридичних факультетів отримати нові знання, сформувати комунікативні уміння та навички щодо реалізації повноважень різними суб'єктами цивільного судочинства, сприяє вияву і розвитку пам'яті, уваги, критичного мислення, мотивації, інтересів, прагненню до творчої самореалізації, формує певні почуття й переконання, культуру юридичної комунікації. Вдало проведена гра знімає психологічне напруження в поведінці.

Елементи гри щодо вирішення справ про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, справ, що виникають на основі трудових правовідносин, шлюбно-сімейних правовідносин тощо, є доречними на заняттях, наприклад, із цивільного чи сімейного права, судової риторики, дозволяє залучити до участі різну кількість студентів, моделювати професійні ситуації, в яких студенти виступають в якості фахівця-судді, прокурора, адвоката та ін. і відповідно до соціально-професійної ролі виконують певні комунікативні дії. Організація кожної гри передбачає надзвичайно ретельну, кропітку роботу як викладача, так і студентів щодо змісту гри (майбутнього судового процесу, добору справи, учасників), розподілу і підготовки ролей, ознайомлення учасників із судовою справою, програвання ситуацій кожним її учасником з метою швидкого реагування та імпровізації, складання обвинувального висновку, підготовки усних виступів і судових рішень, перегляду мультимедійних презентацій судових процесів з метою уточнення окремих дій персонажів.

Студенти-учасники гри повинні добре орієнтуватися в теоретичному матеріалі навчальних дисциплін, уміти самотійно працювати із законами, іншими нормативно-правовими актами, науково-практичними матеріалами, бути готові до дискусій і

публічних виступів, володіти уміннями правильно і швидко відповідати на запитання, працювати в колективі, поважати його думку. Участь у грі сприяє розвитку таких комунікативних умінь, як уміння ставити запитання, адекватно до ситуації і комунікативної ролі обирати мовнокомунікативні засоби, орієнтуватися в умовах спілкування, обираючи відповідну комунікативну стратегію і тактику. На етапі рефлексії учасники аналізують свою поведінку, поведінку своїх колег, визначають позитивні моменти і недоліки, що виникали у процесі «програвання» ситуації, висловлюють пропозиції щодо результативності власної участі.

Моделювання в навчальному процесі типових ситуацій реального спілкування засобами інтерактивного навчання активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин, дозволяє спрогнозувати можливу комунікативну поведінку її учасників. Важливою є комунікативна взаємодія «студент – викладач». Кожний викладач, у тому числі викладач спеціальних дисциплін, куратор групи на юридичному факультеті, на наше переконання, має володіти достатніми знаннями юридичної педагогіки, вікової, юридичної, педагогічної психології і вмінням цей дорогоцінний досвід передати своїм молодим колегам. Специфіка взаємодії учасників комунікативної діяльності, – переконує О. Отич, – полягає в їх взаємозв'язку з емоціями, почуттями, переживаннями учасників, що впливають на перебіг і результати цієї взаємодії [230, с. 33].

2.2.3. Моделювання професійних умов спілкування під час юридичної клініки і виробничої практики

Серед соціально-психологічних проблем професійного спілкування юридичного працівника (судді, захисника, адвоката, слідчого та ін.) із громадянином, який звернувся за юридичною консультацією, у ході допиту, очної ставки, інших слідчих дій, у процесі судового розбору тощо є встановлення і розвиток

психологічного контакту, що часто відбувається в умовах напруженості, конфліктності. Такий контакт можливий, коли наявне співміркування, співпереживання, взаєморозуміння, повага між співрозмовниками, а його основою є загальна зацікавленість у предметі розмови, близькість в оцінних судженнях [26]. Отже, є потреба в такій педагогічній умові, як *моделювання професійних умов спілкування з метою залучення кожного студента до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян*. В основу педагогічної умови покладено провідні ідеї антропоцентричної моделі навчання і виховання, за В. Кременем, яка спирається на розуміння сутності людини як відкритої, постійно змінної системи [138].

Важливу роль у моделюванні професійних умов спілкування з метою залучення кожного студента до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян, прилучення до традицій професійного юридичного товариства відіграє виробнича практика та юридична клініка. Дослідно-експериментальна робота засвідчила, що студентам-практикантам складно здійснювати вербальне спілкування, наявні проблеми із прийняттям кваліфікованих рішень. Завдання викладачів як керівників юридичних клінік – формувати у студентів моральні судження, складові морально-етичної поведінки, самостійність у виконанні окремих професійних дій, виховувати у студентів прагнення вивчати поведінку різних категорій громадян з метою надання якісної правової, при потребі психологічної, моральної допомоги.

Підготовку студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян, яка відбувається в юридичній клініці, розпочинаємо із залучення вихованців до аналізу різноманітних професійних комунікативних ситуацій. С. Гончаренко характеризує проблемну ситуацію як ситуацію виконання теоретичного чи практичного завдання, за якої попередньо набутих знань виявляється недостатньо і виникає суб'єктивна потреба в нових знаннях, які б уможливили одержання кінцевого результату [64, с. 424].

З урахуванням напрацювань дослідників [135] професійну комунікативну ситуацію розглядаємо як систему взаємопов'язаних факторів (партнери, місце, час, умови та ін.), що характеризується певною метою спілкування, певними соціальними ролями учасників спілкування, їхніми мовленнєвими намірами, предметом спілкування і ставленням учасників до нього. Зміст комунікативно-ситуаційних завдань охоплює опис проблемної ситуації зі сфери юридичної діяльності, що не має однозначних рішень і потребує від того, хто її вирішує, логічного мислення, рефлексії і концептуалізації минулого досвіду рольової взаємодії.

У процесі вивчення спеціальних дисциплін спонукаємо студентів до розв'язування комунікативно-ситуаційних завдань різних видів, зокрема: завдань, що передбачають засвоєння нових знань, роботу з окремими термінами, поняттями, висловлюваннями, текстами. Наприклад, студентам пропонуємо виділити головне в юридичному тексті, підібрати назву тексту, укласти короткий словник для пояснення окремих термінів. Такі завдання ґрунтуються на вміннях здійснювати операції порівняння окремих фактів, ситуацій, узагальнення, конкретизації, визначення понять, їхньої класифікації; завдань, що передбачають розуміння певних закономірностей, правил, стимулюють до міркувань на основі текстів, у яких встановлюються причинно-наслідкові зв'язки, залежності між висловлюваннями чи їх сукупностями, залежності одних фактів від інших. Виконання таких завдань ґрунтується на використанні алгоритмів аргументації, доведення, спростування при дотриманні відповідних правил і вимог; завдань, що передбачають самостійне отримання нового знання у вигляді логічних наслідків, узагальнення емпіричних даних, міркувань на основі знання об'єктивних причин, законів, принципів, припущень.

При формуванні завдань урахували методичні поради В. Беда [25] щодо використання прийомів «психологічного прогладжування» (спрямування на спонукання співрозмовника до

визнання достоїнств і позитивних рис); накопичення погоджень (на початку бесіди юрист ставить перед співрозмовником ряд запитань, що потребують відповіді «так» і цим самим налаштовує психіку на згоду, створює «ниточки зв'язку»).

Ефективними засобами моделювання професійних умов спілкування і суб'єкт-суб'єктної взаємодії на заняттях зі спеціальних дисциплін можуть бути завдання на мовне вправління (комунікативна розминка у вигляді скоромовок, які доречно прочитати вголос спочатку повільно, а потім у швидкому темпі, чітко промовляючи звуки (наприклад: Кричав Архип, Архип охрип, Не треба Архипу кричати до хрипу; Хитру сороку спіймати морока, А на сорок сорок – сорок морок), творчі завдання (наприклад: підготуйте усну розповідь на тему «Гармонія думки і слова»; підготуйте виступ на одну з тем «Всяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим» (Демофен), «Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага...» (Платон), «Заговори, щоб я тебе побачив» (Сократ)), робота у групах, у парах (наприклад: об'єднайтесь у пари; оберіть за бажанням роль прокурора чи адвоката. Продумайте запитання, розіграйте ситуацію), конкурси («Захисна промова року», «Ораторське мистецтво»). Є потреба в уведенні дискусій на теми: «Не шукай в інших правди, якщо у тебе її немає», «Шлюбний контракт: переваги та недоліки», «Смертна кара: за і проти»; есе на основі професійно орієнтованих текстів художньої літератури (наприклад, творів І. Франка, О. Довженка, В. Стефаника та ін.). Це допоможе розвинути образну уяву, а через запитання, спонукання до дії ініціювати ціннісно-сміслову комунікацію, внутрішній діалог і розумову активність студентів.

Підготовці до роботи в юридичній клініці сприяє залучення студентів до виконання міні-кейсів, мета яких – спонукати до активної взаємодії у процесі спілкування, формувати уміння поводити себе відповідно до моральних норм співтовариства, розвивати дискурсні і риторичні уміння. Використовуємо також завдання зі

складання комунікативних портретів відомих юристів як майстрів педагогічної взаємодії. Це дозволяє вивчати неповторний індивідуально-авторський стиль ведення судових справ. Завдання викладача на заняттях з теорії держави і права, історії держави і права, судової риторики як організатора педагогічної взаємодії, порадики і наставника полягає в «зараженні» студентів власними емоціями, інтересом, бажаннями допомогти опанувати навчальний предмет, у формуванні потреби залучитися до майбутньої професійної діяльності, упередити від непрофесійних вчинків і професійної недбалості.

Майбутньому юристу необхідно навчитися розуміти психологію людини, яка відчуває невпевненість, тривогу за своє життя, знаходиться у стані пригніченості, роздратування. Для студента також важливі знання основ конфліктології, комунікативної взаємодії з фахівцями у суді, прокуратурі, нотаріаті, знання умінь встановлювати з ними професійні й особистісні стосунки, що передбачають взаємодопомогу, але з дотриманням субординації, взаємоввічливі. Важливу роль відіграє студентське самоврядування, інститут кураторства, які планують колективні просвітницькі правові проекти для населення.

Дослідники переконливо доводять, що міжособистісна взаємодія юриста з громадянином, що потребує юридичної допомоги, спрямована на вирішення головного завдання юридичної діяльності – верховенство права. Необхідною умовою психологічного контакту юриста вважаємо дотримання культури слухання. Для вміння слухати потрібна чутливість, розуміння, а також утримання від будь-яких суджень про іншу людину. Здійснюючи інтерв'ювання, опитування клієнта, важливо застосовувати різні тактики: мовчанку (нерефлексивне слухання, тобто вислуховування без втручання в монолог клієнта, напіввербальні звуки (Так. Продовжуйте...), жести, міміку, які засвідчують, що ви прагнете, щоб клієнт продовжував говорити; нейтральні запитання; розуміюче слухання (для уточнення,

деталізації (Вибачте, я не так зовсім зрозумів... Уточніть, будь ласка...), перефразування (Отже, ви стверджуєте...), резюмування проблеми. Емпатичне слухання, тобто розуміння відвідувача не «розумом, а серцем» важливе для клієнтів, які пережили травму, для дітей тощо.

Практична діяльність щодо консультування різних верств населення юридичній клініці сприяє формуванню у студентів умінь аналізувати фактичну інформацію, виділяти в ній головне; орієнтуватися в законодавчо-нормативному матеріалі і знаходити правову основу для вирішення проблеми тощо. У юридичній клініці важливо також залучати студентів до юридичних консультацій різних видів: разове консультування або багаторазове; очне і заочне, усне і письмове, консультування у стилі співпраці. За В. Кан-Каликом [112; 113], виділяють спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю; дружнього ставлення, але не панібратства; спілкування-дистанцію; спілкування-залякування, загравання для завоювання авторитету. Який стиль обрати – вирішують студенти упродовж занять, розмірковують і над тим, чи важливий для юриста індивідуальний стиль спілкування, якщо насамперед юрист має турбуватися про дотримання процесуальності, нормативності, чи, може, він проявляти емоції у спілкуванні з клієнтом.

Необхідною умовою успішної діяльності студентів у юридичній клініці має бути творча атмосфера, пронизана морально-етичним компонентом [43]. Дійсно, якщо «можливо створити власну духовну атмосферу, жити в ній, дихати нею, то це й буде необхідним станом для вашого прогресу» [244, с.65]. Підсумком роботи може стати професійно-орієнтований проект, дослідницьке портфоліо, що охоплює різні види самостійної роботи із спеціальних дисциплін, наукову кваліфікаційну роботу, характеристику викладача на роботу студента в юридичній клініці, резюме-самооцінку; резюме-оцінку роботи одногрупниками.

Отже, проведений аналіз наукових джерел дозволяє визначити педагогічні умови, реалізація яких потрібна для забезпечення ефективності формування комунікативної компетентності майбутніх юристів: вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції; інтерактивне навчання, що активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян.

2.3. Модель професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів

Обґрунтування педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів, а також вивчення стану сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів дало можливість припускати, що процес формування комунікативної компетентності майбутніх юристів відбуватиметься більш ефективно, якщо розробити і поетапно впровадити при вивченні спеціальних дисциплін модель формування комунікативної компетентності. У межах параграфу охарактеризуємо мету, підходи, принципи, блоки, етапи реалізації моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Учені розглядають моделювання як одну з основних категорій теорії пізнання. Поняття «модель» (лат. *modus* – міра, зразок), як показує аналіз довідникових і наукових праць, визначають як схему, зображення, опис будь-якого явища чи процесу [295, с. 325]; зразок, зменшене відтворення якоїсь споруди, механізму [256]; систему елементів, що структурує зв'язки, функції предмета дослідження [144]; конструкцію, компонентами якої є об'єкт-оригінал [235, с. 221]; як схему для пояснення якогось явища або процесу предметну, знакову або уявну систему, що відтворює, імітує чи відображає принципи

внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки і характеристики об'єкта дослідження (оригіналу), безпосереднє вивчення якого неможливе, ускладнене або недоцільне і може замінити цей об'єкт у пізнавальному процесі з метою одержання нових знань про нього [325, с. 394]. У роботі керуємося таким визначенням: модель – це схема, специфічно створений, матеріальний або мисленнєвий об'єкт, своєрідний інструмент пізнання, цілісна структура, що відтворює суттєві властивості, наочно-образні характеристики та зв'язки елементів і функцій об'єкта-оригінала і спрямована на досягнення нового результату, перспективної мети [19, с. 75; 92; 146; 156].

Проектуючи модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін, враховували ідеї дослідників щодо моделювання, на якому базуються теоретичні й експериментальні методи наукового дослідження [19; 340], ідеї О. Новикова, за яким моделювання є однією із стадій фази проектування педагогічної системи, що відповідає досліджуваному об'єкту, здатна замінювати його на певних етапах пізнання і подає інформацію про сам модельований об'єкт [218]. Враховували також дослідження таких науковців, як М. Криський [143], О. Калита [111], О. Желнова [84], А. Храмцова [330], О. Косянова [134], Г. Чанишева [334]; Н. Назаренко [186], в яких обґрунтовано специфіку формування комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Запропонована модель подана на рис 2.1 і є схематичним відображенням розгорнутого в часі педагогічного процесу, що здійснюється відповідно до соціального замовлення держави на підготовку комунікативно компетентних майбутніх юристів і ґрунтується на цінностях соціокультурного розвитку особистості фахівця. Модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін охоплює методологічно-цільовий, змістово-функціональний, результативний блоки.

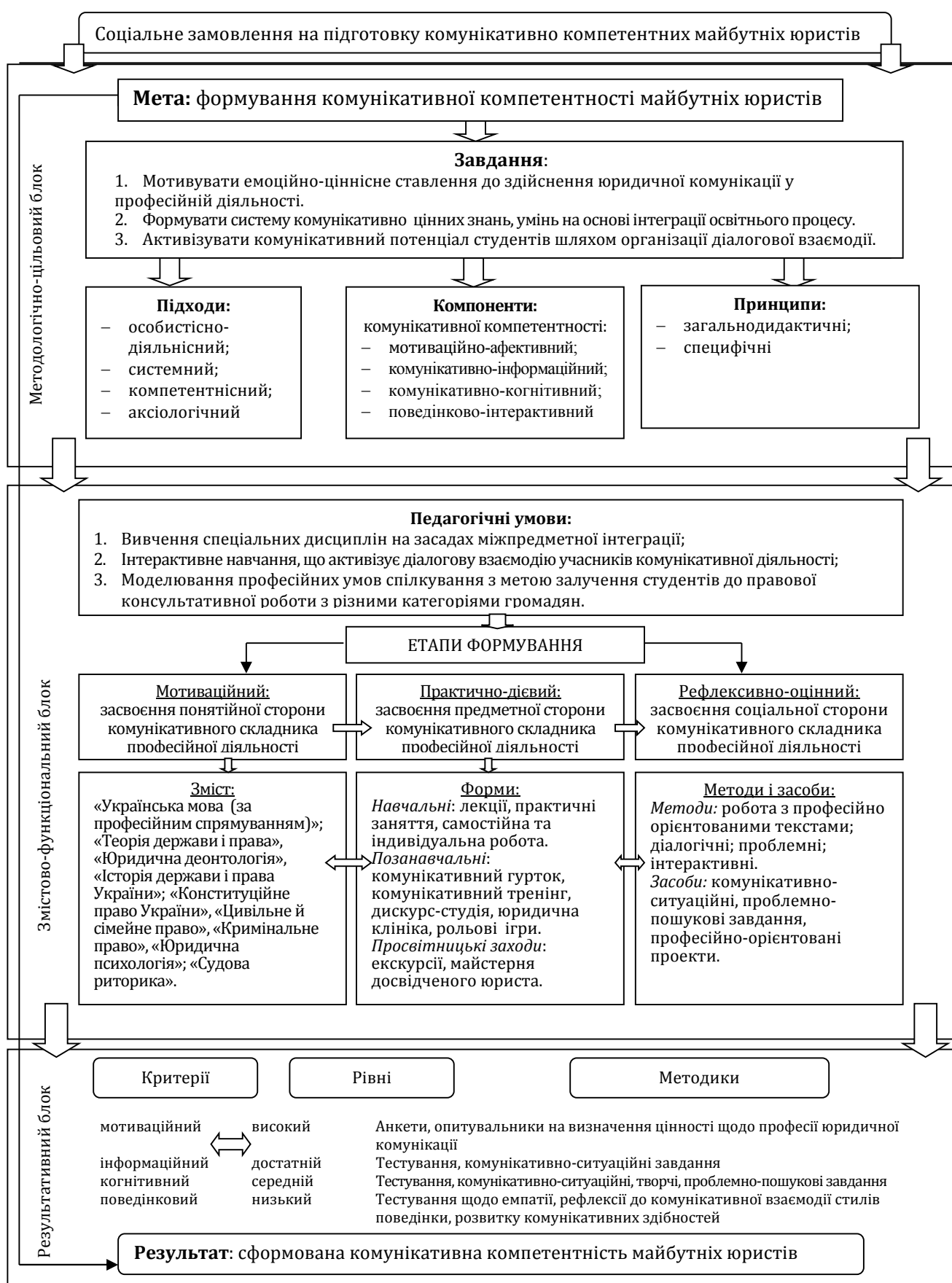

Рис. 2.1. Модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін

Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін важливо здійснювати з урахуванням системного, особистісно-діяльнісного, компетентнісного, аксіологічного підходів, що забезпечують наукове підґрунтя авторської моделі. Результатом реалізації моделі має стати підвищення якості професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів, підвищення рівнів комунікативної компетентності, готовність здійснювати професійну діяльність.

Системний підхід дає змогу розглядати процес формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у єдності методологічно-цільового, змістово-функціонального, результативного блоків. Цінність системного підходу як методології пізнання полягає в тому, що він дозволяє вивчати об'єкт, явище в динаміці, «цілісності інтегративних властивостей об'єкта» (В. Садовський) [278, с.5] або зв'язків між елементами об'єкту. Кожний із цих блоків характеризується складною структурою, і їхні компоненти можна розглядати як підсистеми.

Блоки моделі тісно взаємопов'язані цілями і завданнями щодо підготовки юристів, які здійснюватимуть професійну діяльність з урахуванням ціннісного ставлення до юридичної комунікації, комунікативно цінних знань, професійно важливих комунікативно-етичних якостей (професійного обов'язку, відповідальності, честі, поваги до прав і свобод людини), комунікативних умінь (мовленнєво-комунікативних, риторичних, текстових, дискурсивних, невербальних), розвитку потреби в постійній самоосвіті, в саморозвитку і самовдосконаленні, зокрема в галузі права і професійної комунікації.

У проектованій моделі враховано також положення синергетичного підходу: формування комунікативної компетентності майбутніх юристів не відбувається лінійно, тобто спочатку відбувається оволодіння знаннями, потім уміннями; це складний і паралельний процес, результатом якого сформована комунікативна компетентність, готовність до професійної комунікації. Конкретизуємо блоки моделі.

Методологічно-цільовий блок охоплює мету, завдання, методологічні підходи, систему принципів, суб'єктів учіння (студентів, викладачів, наставників). Мету опанування спеціальних дисциплін поряд з опануванням ґрунтовними фаховими знаннями і вміннями передбачаємо у формуванні в майбутніх юристів комунікативної компетентності відповідно до соціального замовлення, освітньо-кваліфікаційних вимог напрямку підготовки бакалаврів «Правознавство».

Завдання педагогічного процесу впродовж чотирьох років навчання бакалаврів-юристів – мотивувати ціннісне ставлення до майбутньої професії і до здійснення професійної комунікації, формувати систему комунікативно цінних знань, умінь на основі міждисциплінарної інтеграції навчальних дисциплін, активізувати комунікативний потенціал студентів.

З-поміж методологічних підходів, якими керуємося в дослідженні, як пріоритетний виділяємо особистісно-діяльнісний підхід. Виконання нами дослідно-експериментальної роботи в якості викладача і наставника групи впродовж 2006-2014 рр. дає підстави переконатися: в центрі навчально-виховного процесу повинна знаходитися особистість студента. В основу лекцій, практичних занять, виробничої практики, юридичної клініки має бути покладено розвиток позитивної мотивації навчальної і професійної діяльності, стійка потреба в саморозвитку і самовдосконаленні, суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача і студентів, соціальне партнерство юридичних працівників і студентів, а основним принципом у навчально-виховному процесі є принцип конструктивного діалогу. Отже, врахування положень особистісно-діялісного підходу дозволяє тлумачити формування комунікативної компетентності як процес залучення учасників комунікативної діяльності до діалогової педагогічної взаємодії на основі суб'єкт-суб'єктних відносин.

Відповідно до компетентнісного підходу формування мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-огнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної

компетентності розглянуто у процесі вивчення спеціальних дисциплін, під час виробничої практики і юридичної клініки. Положення компетентнісного підходу враховано у програмах спеціальних курсів, програмах виробничої практики, юридичної клініки. У робочих навчальних програмах відображаємо особливості юридичної комунікації як загальні, так і специфічні залежно від спеціалізації (нотаріус, прокурор, адвокат, слідчий та ін.). Мету і завдання цих форм навчально-виховного процесу скеровано на формування у бакалаврів-юристів мотивів і потреб, ціннісних орієнтацій у здійсненні професійної комунікації; прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт-суб'єктній, гуманістичній правовій основі; культури професійного вербального і невербального спілкування, культури слухання, умінь вербальної та невербальної взаємодії з учасниками правових відносин; конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, на розвиток необхідності постійної самоосвіти, саморозвитку і самовдосконалення, зокрема в галузі права і професійної комунікації.

Полодження аксіологічного, діалогічного, герменевтичного підходів реалізуємо, здійснюючи відбір змісту навчального матеріалу для лекцій, практичних занять, змісту комунікативно-ситуаційних завдань, тренінгів. Зміст завдань становлять тексти творів юристів, фольклорні твори, художні твори письменників, залучаємо студентів до аналізу художнього, музичного твору, художнього фільму через екскурсії до музеїв, театрів, що дає можливість пізнати життєві цінності, духовний світ видатних юристів і права загалом, увиразнює формування почуттів емпатії, розуміння іншої людини, іншого світогляду і цінностей.

Відбір змісту компонентів комунікативної компетентності (мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного) та формування на цій підставі у студентів відповідних знань основ професійної юридичної комунікації, адекватних практичних умінь і комунікативних якостей здійснюємо з урахуванням принципів

гуманізації, професійної спрямованості, системності, випереджувального навчання, міжпредметної інтеграції, диференціації, комунікативної взаємодії, спільної діяльності викладача і студента.

Серед принципів організації навчально-виховного процесу виділяємо системність, цілісність, наступність у вивченні комунікативного і юридичного матеріалу; фундаментальність (системне вивчення досягнень вітчизняної і світової юридичної, психологічної, педагогічної науки); зв'язку теорії і практики, єдності навчання, виховання, розвитку особистості; поєднання індивідуальних, групових і колективних форм навчання; об'єктивності, цілеспрямованості, комплексності, проблемності змісту навчання, інтерактивності, принцип комунікативності. Принципи системності і цілісності пропонують таке розташування комунікативного матеріалу в навчальних дисциплінах, що дозволяє студентам опановувати й одночасно (упродовж одного етапу, навчального року) засвоювати професійно значущі правові і мовленнєві знання, а також поетапно, в умовах взаємозв'язку мовно-мовленнєвих, юридичних дисциплін, на кожному курсі, впродовж усього періоду навчання.

Принцип міжпредметної інтеграції пропонує уведення інтегрованих модулів або тем у спеціальні дисципліни, а також розробку інтегрованих навчальних курсів, зокрема «Судової риторики» з урахуванням окремих аспектів юридичної діалогіки, герменевтики, деонтики, проведення інтегрованих іспитів, позааудиторної роботи (відвідування судових засідань з наступним їх обговоренням, проведення дискусій на професійно значущі теми, ділових і рольових ігор та ін.), що сприяє підвищенню мотивації у студентів-юристів до формування більш високого рівня комунікативної компетентності, а також зумовлює потребу підвищувати рівень комунікативної компетентності викладачам вищої юридичної школи. Принцип варіативності використовуємо

частково, виділяючи у змісті комунікативної підготовки, наприклад, курсу української мови за професійним спрямуванням спільної (для всіх юридичних спеціальностей) і особливої (для майбутнього адвоката, прокурора, судді, нотаріуса) складових.

Специфікою *змістово-функціонального* блоку моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів є етапи (мотиваційний, практично-дієвий, рефлексивно-оцінний), педагогічні умови (вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції; інтерактивне навчання, що передбачає діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян), зміст (спеціальні дисципліни), форми (навчальні (лекції, практичні заняття, самостійна та індивідуальна робота, виробнича практика), позанавчальні (комунікативний гурток, комунікативний тренінг, дискурс-студія, юридична клініка, рольові ігри), просвітницькі заходи (екскурсії, майстерня досвідченого юриста)), методи і засоби (професійно орієнтовані тексти, проекти; діалогічні, інтерактивні, проблемні (комунікативно-ситуаційні, проблемно-пошукові завдання).

У змісті професійної комунікативної підготовки виділено мовно-мовленнєвий блок: «Українська мова (за професійним спрямуванням)» – 1 курс; правовий блок: «Теорія держави і права», «Історія держави і права України», «Юридична деонтологія» – 1 курс; «Конституційне право України», «Цивільне й сімейне право», «Кримінальне право» – 2 курс; «Цивільно-процесуальне право»; «Кримінально-процесуальне право» – 3 курс; «Криміналістика»; «Юридичне документознавство та основи сучасного діловодства» – 4 курс; мовленнєво-правовий блок: «Судова риторика» – 4 курс).

Критеріями відбору змісту професійної комунікативної підготовки студентів правових спеціальностей обрали критерії фундаменталізації змісту вищої юридичної освіти; відповідності

сучасним вимогам до рівня комунікативної компетентності майбутніх юристів, що активно розробляються дослідниками в межах професійно-юридичного, лінгвістичного і риторичного напрямів. До мінімального обсягу професійно необхідного змісту комунікативної підготовки студентів-юристів, як уже зазначалося в п. 1.2 з урахуванням досліджень О. Косянової [134], О. Олійник [223], Н. Артикуци [16-17], А. Токарської [319], Ю. Прадіда [247] пропонуємо увести модулі і теми з мови права, юридичної деонтики, ораторки, діалогіки, юридичної герменевтики, техніки, що спрямовані на формування умінь оперувати юридичною термінологією, інтерпретувати тексти юридичних документів, здійснювати добір й ефективно використовувати професійні засоби впливу для формування переконань, аргументування, відстоювати власну позицію, чітко формулювати питання і відповіді, встановлювати і підтримувати контакт із співбесідником у ході професійного спілкування. Збагачення спеціальних навчальних дисциплін елементами герменевтики, діалогіки, теорії комунікації, психології особистості сприяє поглибленню розуміння цінностей професійних комунікативних знань у професійній діяльності.

Серед лекцій виділяємо лекції удвох, проблемну, лекцію-дискусію, серед практичних і семінарських занять – семінар-дискусію; семінар-круглий стіл, семінар-конференцію. Приділяємо увагу формуванню умінь і навичок самостійної роботи, зокрема, умінь працювати з навчальною літературою, зі словниками (тлумачними, іншомовних слів, синонімів, юридичних термінів та ін.), з юридичним текстом (читати, пояснювати ключові слова, оцінювати текст з погляду нормативності, моделювати зв'язний текст з урахуванням структурно-сміслових, жанрово-композиційних особливостей та дотримання принципів текстової організації, дискурсно доводити текст до слухача, запрошуючи його до діалогу відповідно до мети професійної діяльності; виконувати комунікативно-ситуаційні завдання, критично осмислювати прочитане, обґрунтовувати висновки).

У змісті виробничої практики, юридичної клініки пропонуємо посилити комунікативну складову з метою формування у студентів мінімуму знань про специфіку юридичної комунікації (важлива їхня глибина, повнота, ґрунтовність, усвідомленість), про методи психологічного впливу, способи взаємодії у професійній юридичній діяльності, про важливі професійно-комунікативні якості як невід'ємну складову моральної поведінки юриста у процесі комунікативної взаємодії з працівниками судових і правоохоронних органів, різними типами клієнтів.

Виховну діяльність, організацію різноманітних виховних, просвітницьких правових заходів спрямовуємо на виховання у студентів почуття громадянськості, формування культури професійного спілкування, що дає можливість більш якісно виконувати свої професійні обов'язки, розвиватись як фахівцеві, громадянину і патріоту своєї країни. У виховній діяльності дотримуємося взаємодії викладацького складу, студентських колективів із юридичними установами, що зорієнтована на формування професійно-етичних і комунікативних якостей, тактовності, ініціативності, уважності, спостережливості, рефлексивності, емпатійності майбутніх юристів, їхнього особистісного і професійного розвитку, саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації. Із позанавчальних форм роботи використовуємо, зокрема, комунікативний гурток, комунікативний тренінг, дискурс-студію, юридичну клініку. Серед організаційно-масових заходів надаємо пріоритету навчальним екскурсіям, конференціям, проектам просвітницького характеру.

У *результативному блоці* представлено критерії (мотиваційний, інформаційний, когнітивний, поведінковий), показники (*мотиваційного* – ціннісне ставлення, мотиви і потреби у здійсненні професійної комунікації, прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт-суб'єктній основі, орієнтацію на діалог і співпрацю; емпатію та рефлексію; установку на подолання труднощів

у взаєморозумінні і взаємодії в різних ситуаціях професійної комунікації; *інформаційного* – рівень володіння мовнокомунікативними засобами культури мовлення, спілкування, слухання; *когнітивного* – глибину, повноту, системність професійних знань юридичної термінології, психології особистості, професійного юридичного (вербального і невербального) спілкування, його стилів, комунікативних бар'єрів; обґрунтованість моральних суджень; *поведінкового* – ступінь володіння уміннями здійснювати комунікативну діяльність, що ґрунтується на праві та правовідносинах; рівень реалізації соціально-професійних ролей юриста у процесі комунікативної взаємодії); діагностичний супровід формування комунікативної компетентності майбутніх юристів (анкети, опитувальники, психологічні тести, комунікативно-ситуаційні, творчі, проблемно-пошукові завдання (В, Г, Ж1, Ж2, З), що дозволяють з'ясувати рівень сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів на мотиваційному, практично-дієвому, рефлексивно-оцінному етапах реалізації моделі у ході аудиторних і позааудиторних занять із спеціальних дисциплін, у процесі виробничої практики, у юридичній комунікації. Серед видів контролю використовували вхідний, поточний, тематичний, підсумковий, завершальний (державний іспит з теорії держави і права, державний іспит з фаху), з-поміж форм контролю – усна і письмова.

Зокрема, для діагностування рівнів комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів використовували комплекси творчих, проблемно-пошукових завдань із спеціальних курсів (дод. Ж1), тестових завдань з курсу «Судова риторика» (дод. Е). Ефективними є застосування комунікативного практикуму, комунікативно-ситуаційних завдань. Фахівці визначають їх як проблемні ситуації, що охоплюють необхідний і достатній набір даних і передбачуваний результат, які відображають особливості професійної діяльності майбутніх юристів. Виконання комунікативно-ситуаційних завдань дозволяє навчитися

швидко приймати рішення, активно слухати і чути одне одного, працювати в команді, набувати професійного досвіду етико-комунікативної взаємодії з юристом-практиком та клієнтом під час виробничої практики. Використовували і такі форми контролю, як міні-кейси, професійно орієнтовані проекти, есе про відомих юристів, виступи, презентації на наукових, просвітницьких заходах, портфоліо практик.

Охарактеризуємо *етапи* формування компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін. Аналіз досвіду юридичних факультетів вищих навчальних закладів засвідчує актуальну потребу працювати на заняттях, у науково-дослідній, виховній діяльності на випередження підготовки юристів, котрі повинні володіти інтегрованими знаннями в різних сферах філософії, лінгвістики, теорії комунікації, аналітичним і логічним мислення. Тому комунікативну підготовку у процесі вивчення спеціальних дисциплін важливо спрямовувати на формування усвідомлених і комунікативно цінних у практичній діяльності, вирішення складних правових ситуацій фахівців різних профілів (адвоката, судді, прокурора, нотаріуса, слідчого) знань, умінь, навичок, здібностей. Мета лекцій, практичних, семінарських занять, самостійної роботи полягає в розвитку і саморозвитку особистості. Отже, традиційний навчальний процес важливо доповнити, збагатити шляхом вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції; інтерактивного навчання, що активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян.

Мотиваційний етап (1 курс) важливий для засвоєння понятійної сторони комунікативної складової професійної діяльності, формування цінностей професії, розвитку критичного мислення, позитивної мотивації і потреби студентів у професійній комунікації юриста, установки на взаєморозуміння і взаємодії в різних ситуаціях

професійній комунікації, що забезпечується застосуванням особистісно орієнтованого й аксіологічного підходів у навчанні, спрямованого на розвиток педагогічної взаємодії між викладачами і студентами.

Зміст курсу *«Українська мова (за професійним спрямуванням)»* важливо збагатити питаннями: мова права, юридична термінологія, поняття правової комунікації, мовна культура юриста, норми мовленнєвої поведінки юристів, юридична текстова діяльність, тлумачення правових текстів, усне юридичне мовлення, юридичне красномовство, судове мовлення, захисне мовлення, юридичний діалог і його види (бесіда, консультація, судові дебати, полеміка, репліка), паралінгвістичний аспект мовлення юриста (тембр голосу, інтонація, міміка, жести). Роботу над культурою мови студентів є необхідність проводити з урахуванням двох аспектів: підвищення загальномовної та професійної мовної культури. У програму курсу доречно увести питання окремих аспектів герменевтики, діалогіки, ораторики.

Зміст курсів *«Логіка»* і *«Юридична деонтологія»* доцільно, як показали опитування викладачів й вивчення наукових джерел, збагатити питаннями *«Логічні основи усної юридичної аргументації»*, *«Мовленнєві особливості юридичних міркувань»*, *«Вплив позамовних факторів на ефективність усної юридичної аргументації (голос, інтонація, міміка і жести)»*, *«Техніка писемної юридичної аргументації»*, *«Юридичний доказ»*, *«Питання і відповіді в юридичному діалозі»*. У курсі *«Юридична деонтологія»* привертаємо увагу до етики юридичного діалогу. Значення цієї дисципліни, пише С. Сливка [297], науки можна ще визначити так: це природній правовий компас, енциклопедія юриста, шлях до високої професійної майстерності. Центральне місце у юридичній деонтології відводимо розумінню людини як триєдиної антропологічної єдності (тіло, душа, дух).

До курсу з психології можна запропонувати питання *«Типологія мовленнєвих ситуацій професійного спілкування юристів»*,

«Мовленнєві стратегії у професійній юридичній діяльності», «Психологія юридичного діалогу: обманювання, роздратування опонента, суперечка у формі домислів, читання думок, приниження іронією, демонстрація образи, уявна неухважність чи недостатнє розуміння». Вивчення психологічних аспектів сприяє юристу в дослідженні загальних психологічних особливостей особистості (наприклад, прокурору створювати портрет підозрюваного, адвокату – змальовувати «постаті» підзахисного тощо), створює передумови для прийняття успішного і юридично правильного рішення.

У курсі *«Теорія держави і права»* залучаємо студентів до практичної роботи з основ герменевтики, юридичної техніки, ораторки. З урахуванням словникових джерел, законодавчих публіцистичних розглядаємо поняття «національна мова», «державна мова», «офіційна мова», «мова права» і «юридична мова», здійснюємо тлумачення нормативно-правового тексту Конституції», тлумачення норм права», формуємо у студентів основи «мистецтва інтерпретації фактів і обставин» [134], а також уміння здійснювати діалогічну взаємодію юристів з громадянами».

У курсі *«Історія держави і права»* доцільними є теми «Походження основних юридичних термінів», «Поняття юридичної техніки», «Структура текстів процесуальних документів», «Історія розвитку українських юридичних термінів», «Грецькі та латинські терміни в мові сучасного українського права», «Полонізми, германізми, росіянізми у термінології українського права».

На заняттях, у самостійній та індивідуальній роботі важливу роль відводимо комунікативному гуртку, під час занять якого акцентували увагу на комунікативних стратегіях і тактиках юридичного спілкування, пошуковій роботі з вивчення історії права в особистостях, на формування у майбутніх юристів умінь працювати з науково-публіцистичною, довідковою літературою, здійснювати відбір найбільш важливого матеріалу (цитат, прикладів, цифрових даних тощо) та його систематизацію, інтелектуальному тренінгу, що спрямований на розвиток пізнавальних процесів уваги, пам'яті.

Позааудиторну виховну роботу (ігри, вікторини, доповіді, інсценування художніх творів, у яких подано розвиток кримінальних справ, екскурсії, підготовку виховних заходів), що здійснюється студентами під керівництвом викладачів-наставників і є продовженням процесу формування професійних комунікативних умінь, спрямовуємо на опанування основ мистецтва спілкування, формування особистісних якостей студентів.

Практично-дієвий етап (2–3 курси) важливий для засвоєння предметної сторони комунікативної складової професійної діяльності майбутніх юристів. На цьому етапі особливу увагу приділяємо застосуванню у процесі вивчення спеціальних дисциплін комунікативних технологій; інтерактивному навчанню, що передбачає діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин.

До змісту курсу *«Конституційне право України»* вводимо теми або питання *«Особливості використання мови в конституційному судочинстві»*, *«Жанри судового мовлення»*. До змісту *«Цивільного права»*, *«Кримінального права»*, *«Цивільно-процесуального права»*, *«Кримінально-процесуального права»* доцільно включити теми, питання *«Мовне оформлення правових ідей»*, *«Особливості використання мовних засобів у кримінальному, цивільному судочинстві»*, *«Мовленнєві стратегії і тактики»*, *«Юридичний діалог»*, *«Техніка постановки питань»*.

Зокрема, на заняттях з курсу *«Кримінальне право»* з урахуванням навчальних книг [139; 140; 141; 286] залучаємо студентів до розгляду тлумачення термінів *«державна таємниця»*, *«конфіденційність»*, *«розголошення таємниці»*, *«інформація»*, *«комунікація»* крізь призму кримінального права, підготувати повідомлення про застосування прийому збереження *«авторства»* при фіксації показів, мовленнєві стратегії шантажу, мовлення як засіб здійснення правопорушень (наклеп, образа, завідомо неправдиве повідомлення тощо), здійснемо лінгвістичний аналіз фрагментів документів: виділяємо в тексті головну думку, пропонуємо тлумачення основних положень тексту.

До змісту «Цивільного права» з урахуванням навчальних книг [73; 291] уводимо характеристику процесуальних особливостей професійного мовлення, понять «аргумент», «доказ», «спростування доказу», «переконання», «навіювання», «публічність». Розглядаємо фахові відеоматеріали, професійні видання, звітні матеріали виробничої практики як основу для перевірки набутих комунікативних знань і умінь, формування моральних суджень, комунікативної поведінки, усвідомленого виконання професійних комунікативних дій.

У межах виховної роботи є необхідність ширше залучати студентів до дискурс-студій, майстерні досвідченого юриста, організації і проведення просвітницьких заходів, що дозволяють більш чітко усвідомити важливість професійної комунікативної підготовки до професійної діяльності. Зокрема, професійні майстер-класи від визнаних юристів дають сприяють формуванню у молодих правників професійних цінностей, досвіду вирішення актуальних проблем у професійній діяльності. З метою формування умінь активного слухання співрозмовника важливим є тренінг стресостійкості, основу якого складають рольові ігри, що імітують професійні ситуації, а студент виступає в якості фахівця-судді, прокурора, адвоката, нотаріуса.

Важливу роль відводимо виробничій практиці студентів, що проводиться в місцевій державній адміністрації, юридичних службах і спрямована на формування досвіду професійного спілкування з дотриманням правил юридичної етики, створення ситуації співпраці, поглиблення й удосконалення теоретичних знань, професійних комунікативних навичок; проведення просвітницької роботи; на збір і узагальнення практичного матеріалу для написання науково-дослідної роботи.

Рефлексивно-оцінний етап (4 курс) важливий для засвоєння соціальної сторони комунікативного складника професійної діяльності майбутніх юристів, для залучення студентів до правової просвітницької роботи з різними суб'єктами правових відносин з

метою моделювання реальних професійних і виробничих умов спілкування. Цей етап має на меті розвиток у студентів умінь самоаналізу, самооцінки своєї роботи, застосування набутих комунікативних знань і умінь під час виробничої практики і юридичної клініки.

З-поміж завдань вивчення *«Цивільно-процесуального права»*, *«Кримінально-процесуального права»*, *«Криміналістика»* ставимо завдання опанувати писемну фіксацію правових норм, специфіку криміналістичну інформацію, мовні засоби допиту, навчити студентів досліджувати особливості усної судової комунікації, складати портрет особистості за мовленням, здійснювати аналіз лексики (використання жаргонних, діалектних, просторічних слів), граматики мовлення, вимови, інтонації, тембру, тону, невербальної поведінки людини (особливості міміки, жестів тощо), уміти окреслювати мовні особливості усного судового мовлення (обвинувального, захисту тощо), особливості постановки питань, юридичних аргументів, лінгвістичні та юридичні аспекти образи, мовного маніпулювання, складати протокол судового засідання, юридичний лист, застосовуючи юридичні кліше і юридичні терміни.

Курс *«Юридичне документознавство та основи сучасного діловодства»* спрямовуємо на формування знань про юридичні документи, їх реквізити, особливості складання й оформлення, аналіз нормативно-правових та правозастосовних актів. Мету інтегрованого курсу *«Судова риторика»* вбачаємо у поглибленні розуміння таких понять, як судова промова, правова комунікація, виступ. Частину навчальних занять проектуємо як тренінг вербальної публічної комунікації, що спрямовуємо на розвиток умінь досконало володіти мовленнєвим апаратом (дихання, голос, дикція), методикою виразного читання, прийомами режисури й акторської майстерності; мімікою і жестикуляцією оратора.

Важливі для майбутніх юристів уміння самостійно готуватися до виступу (визначати тему, ідею, мету, завдання, жанр, стиль

висловлювання, складати план (ланцюжок ключових слів) і текст промови, упорядковувати аргументи і докази, добирати точні й образні вирази); використовувати наочність; установлювати контакт з аудиторією, враховуючи її особливості; лаконічно, процесуально доцільно формулювати питання, уважно слухати відповіді, уточнювати, з'ясовувати окремі деталі слідства, виступати впевнено, переконливо, вести діалог, дискусію, суперечку, полеміку, допит, перемовини, дотримуючись тактовності, об'єктивності, толерантності. На заняттях працюємо над тлумаченням текстів промов відомих юристів С. Андрієвського, А. Коні, Ф. Плевако, П. Пороховщикова (псевдонім – П. Сергеїч), М. Сперанського, Р. Руденка та ін.).

Самостійну роботу студентів, заняття в юридичній клініці спрямовуємо на засвоєння знань з професійної юридичної комунікації, формування і розвиток професійних комунікативних навичок і вмінь, їх творче застосування під час виробничої практики, виховної роботи, вчасне коригування процесу засвоєння знань з юридичної комунікації, комунікативних навичок і вмінь. Невід'ємною складовою самостійної роботи студентів є написання конспектів, складання анотацій, рефератів, підготовка професійно орієнтованого проекту.

На заняттях, у позааудиторний час звертаємо увагу на залучення і активну участь студентів у дискурс-студіях, тренінгах, рольових іграх, що сприяє підготовці до виробничої практики та роботи в юридичній клініці. Зокрема, у рольових іграх, які присвячуємо інтерв'юванню, консультаційній діяльності з окремих юридичних питань, залучаємо студентів до виконання ролей відвідувача або консультанта, імітуємо з ними процедуру звернення до суду з позовною заявою, оскарження дій посадової особи установи. Після проведення такої гри підводимо підсумки, аналіз, самооцінку, коментуємо дії учасників, які внутрішньо переживають кожну комунікативну ситуацію і формують новий зразок поведінки («Тепер я б діяв так...»).

Готуючи студентів до роботи в юридичній клініці, звертаємо увагу студентів на те, що ефективна суб'єкт-суб'єктна взаємодія

учасників професійної комунікативної діяльності залежить від знань типів клієнтів. Залучаємо до ретельного аналізу таких типів, як: «довірлива дитина», коли клієнт довіряє адвокату; «пасивний скептик», коли всі пояснення і пропозиції сприймаються скептично; «впертий», коли прагне свого, незважаючи на пояснення юриста; клієнт – «закриті двері»: такий клієнт володіє інформацією про фактичні обставини, але не поспішає все викласти одразу юристу; клієнт – «співробітник» - ідеальний тип для юриста [52]. Важливо опановувати і стилі спілкування з колегою і клієнтом.

Виробничу практику, що проводиться у судових органах, прокуратурі, місцевій державній адміністрації, юридичних службах, виховну поза аудиторну роботу скеровуємо на проведення просвітницької, волонтерської роботи. У юридичній клініці студенти отримують практичні навички складання юридичних документів, надають юридичну допомогу громадянам, соціально вразливим верствам населення, проводять фахові консультації, готують проекти з правової освіти. Така діяльність стимулює продуктивну взаємодію студентів з викладачами-наставниками, працівниками судових і правоохоронних органів, що підвищує якість роботи з клієнтами.

Отже, модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін є складною, відкритою, динамічною системою, що містить методологічно-цільовий (соціальне замовлення, мета, завдання, підходи, принципи, компоненти комунікативної компетентності), змістово-функціональний (педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів), результативний (критерії, рівні сформованості комунікативної компетентності) взаємопов'язані блоки; впроваджується поетапно, результатом кожного з етапів є набутий рівень комунікативної компетентності майбутніх юристів, їхня готовність здійснювати професійну комунікацію.

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

У розділі висвітлено хід формувального експерименту з перевірки педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів; проаналізовано та узагальнено результати формувального експерименту.

3.1. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення мовних і спеціальних дисциплін (мотиваційний етап)

Припускаємо: формування комунікативної компетентності майбутніх юристів відбуватиметься більш ефективно, якщо розробити і поетапно впровадити у процесі вивчення спеціальних дисциплін модель формування комунікативної компетентності, яка інтегрує цілі, форми, методи, засоби навчання і забезпечує реалізацію науково обґрунтованих педагогічних умов, з'ясувати педагогічні можливості спеціальних дисциплін, виробничої практики, юридичної клініки у формуванні і розвитку комунікативно цінних знань і умінь, комунікативної, морально-етичної поведінки і відносин студентів; розробити й апробувати навчально-методичний комплекс, що містить робочі навчальні програми з курсів «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Судова риторика», навчальні посібники «Українська мова: фахове спрямування – юрист», «Судова риторика: збірник міні-кейсів» (електронні тексти книг розміщено на сайті <http://pedmaster.ucoz.ua>), комунікативний практикум,

термінологічний мінімум, комунікативно-ситуаційні завдання для студентів і викладачів юридичних ВНЗ III-IV рівнів акредитації; за мотиваційним, інформаційним, когнітивним, поведінковим критеріями оцінити рівень сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів.

Дослідження здійснювалося упродовж 2006–2014 рр. у чотири етапи. Упродовж 2006–2007 рр. (перший етап) виконували теоретичний аналіз, систематизація, узагальнення філософських, педагогічних, психологічних, юридичних, лінгвістичних джерел з проблеми дослідження, Національної програми правової освіти населення (2001) [253], у спеціального законодавства (закони «Про нотаріат» (1993) [254], «Про прокуратуру» (2014) [255], «Про судоустрій і статус суддів» (2010) [256], «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012)) [250], деонтологічних кодексів [70], що регламентують діяльність юристів, що дало змогу сформулювати об'єкт, предмет, визначити мету, завдання, концептуальну ідею, гіпотезу, обґрунтувати комунікативні засади професійної діяльності майбутніх юристів, уточнити зміст поняття «комунікативна компетентність», компоненти комунікативної компетентності майбутніх юристів, підготовлено навчально-методичні матеріали для проведення педагогічного експерименту.

Вивчали навчальний план напряму підготовки 6.030401 «Правознавство», робочі навчальні програми спеціальних дисциплін, статистичні матеріали; річні звіти про навчальну, науково-дослідницьку, виховну роботу, виробничу практику студентів юридичних факультетів; документацію з виробничої практики («Положення про проходження практики», програми проведення виробничої (ознайомчої), навчально-виробничої та виробничої практик), юридичної клініки; аналізували різні форми науково-дослідної і виховної роботи (гурток, навчальні екскурсії, конференції, конкурси ораторської майстерності, проекти просвітницького характеру), систематизували результати заліково-екзаменаційних

сесій, здійснювали педагогічне спостереження за навчально-виховним процесом, відбір методичного забезпечення навчальних дисциплін з метою посилення комунікативного компонента (проблемні, комунікативно-ситуаційні завдання, тести, комунікативні ігри, комунікативні тренінги).

Упродовж 2007 – 2008 рр. (другий етап) було проведено констатувальний експеримент, мету якого передбачали в аналізі стану формування комунікативної компетентності майбутніх юристів. У зв'язку з цим було поставлено завдання з'ясувати розуміння викладачами і студентами значущості володіння комунікативною компетентністю, стан спеціальної підготовки, причини недоліків навчальної підготовки, виробничих практик, юридичної клініки, стан формування комунікативної компетентності майбутніх юристів на юридичних факультетах вищих навчальних закладів, виявити вихідні рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів. З урахуванням результатів констатувального етапу підготували програму формувального етапу педагогічного експерименту і педагогічну діагностику сформованості компонентів комунікативної компетентності майбутнього юриста (дод. В), що є сукупністю прийомів контролю, перевірки й оцінки знань, умінь, навичок, рівня розвитку особистісних якостей, спрямованих на вирішення завдань оптимізації навчального процесу, удосконалення навчальних програм і методів педагогічного впливу [63; 64, с. 349].

Було розроблено навчально-методичний комплекс з формування комунікативної компетентності майбутніх юристів (програми курсів (Дод. В, Д)), навчальні посібники [206; 289], комунікативний практикум (Ж), термінологічний мінімум, комунікативно-ситуаційні завдання (З)), підготовлено анкети, досліджено психологічні діагностики, які вважали за доцільне використати в експериментальному дослідженні. Навчальна дисципліна «Українська мова (за професійним спрямуванням)» враховувала особливості виробничої практики і була збагачена

такими темами: «Мовлення як джерело інформації про особистість», «Особливості діалогічної взаємодії юристів з громадянами», «Культура усного виступу юриста». Навчальний посібник «Українська мова: фахове спрямування – юрист» [289], що підготовлено для навчальних занять і самостійної роботи, охоплює пошукові, творчі, контрольні, тестові, комунікативно-ситуаційні завдання. Відбір змісту завдань було здійснено з урахуванням освітньо-кваліфікаційних характеристик спеціальності, вікових і психологічних особливостей студентів. Завдання спрямовано на формування текстових, мовленнєво-комунікативних, дискурсних умінь. Курс «Судова риторика» було доповнено модулем «Взаємозв'язок оратора з аудиторією», збірником міні-кейсів «Судова риторика» [206], які актуалізують певний комплекс знань, поєднують навчальну, аналітичну і виховну функції.

Дослідна робота проводилася на юридичних факультетах Університету сучасних знань (м. Київ), Вінницької філії Університету сучасних знань, Української академії банківської справи (м. Суми), Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького, Київського університету управління та підприємництва. На різних етапах дослідження в експерименті брали участь 256 студентів, 37 викладачів, 43 юридичних працівники.

Було обґрунтовано кількісний та якісний склад контрольних та експериментальних груп для формувального етапу дослідно-експериментальної роботи: це студенти, які в цілому мають однаковий рівень знань, умінь, навичок, майже однакового віку, а перевірку однорідності груп, правильності вибірки виконували на основі статистичного аналізу результатів вхідного контролю з використанням t-критерію Ст'юдента [153; 219; 306]. Експериментом охопили 184 студентів, з них: 91 особа – це контрольна група (КГ), а 93 особи – експериментальна група (ЕГ).

Упродовж 2008 – 2013 рр. (третій етап) проводили дослідно-експериментальну перевірку ефективності формування

комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення гуманітарних, спеціальних дисциплін, зокрема перевірку педагогічних умов і апробацію моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів. Викладачів, які брали участь у дослідно-експериментальній роботі, залучали до науково-методичних семінарів «Організація групової роботи студентів на заняттях», «Сучасні підходи до організації і методичного забезпечення гурткової роботи з навчальної дисципліни», до тренінгів з техніки мовлення, орфоепічного тренінгу на яких виконували тренувальні вправи на розвиток мовленнєвого дихання, голосу, дикції, відпрацьовування артикуляції звуків, наголосу.

Здійснюючи поетапне впровадження моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін (мотиваційний, практично-дієвий, рефлексивно-оцінний етапи), враховували у відповідності з «Методикою проведення порівняльного педагогічного експерименту» С. Гончаренка [63] умови, які не варіювалися, і умови, які варіювалися. Серед умов, які не варіювалися, визначали орієнтовно однакову кількість годин для вивчення спеціальних дисциплін, проведення самостійної роботи, виробничої практики для студентів ЕГ і КГ.

Окреслимо умови, які варіювалися. Навчання в ЕГ тривало з урахуванням педагогічних умов формування комунікативної компетентності майбутніх юристів, за програмами спеціальних дисциплін, виробничих практик, збагачених відповідним змістом, формами, методами, у КГ – за традиційними навчальними програмами з окремими елементами запропонованої методики. Навчання із спеціальних дисциплін в ЕГ відзначалося проблемним характером, відбувалося з урахуванням динамічних змін у правознавстві, теорії комунікації, психології, педагогіці, на засадах міжпредметної інтеграції юридичних, мовних, психолого-педагогічних дисциплін. Навчання студентів КГ тривало традиційно, з елементами міжпредметних зв'язків. На лекціях, під час проведення семінарів,

практичних занять, самостійної роботи, в юридичній клініці систематично залучали студентів ЕГ до виконання комунікативно-ситуаційних, проблемно-пошукових, творчих завдань, міні-кейсів, до роботи в комунікативному гуртку, до рольових ігор, комунікативного тренінгу, підготовки професійно орієнтованих проектів, есе про відомих юристів, портфоліо практик, до виступів, презентацій на наукових, просвітницьких заходах. У КГ – це відбувалося в межах традиційних робочих навчальних програм і планів виховної роботи з елементами названих вище форм і методів. Участь студентів ЕГ у волонтерських проектах, конкурсах із професійної майстерності сприяла реалізації індивідуальних здібностей, творчого потенціалу, комунікативних якостей майбутніх юристів. Студенти КГ теж брали участь у виховній, громадській роботі, але до участі у проектах і конкурсах залучалися не систематично.

Виробничу практику студентів ЕГ спрямовували на формування досвіду професійного спілкування відповідно до морально-етичних норм, на створення ситуації співпраці, проведення просвітницької роботи. Програми виробничих практик для студентів КГ спеціально не адаптовували з метою формування комунікативної компетентності. У юридичній клініці студенти ЕГ отримували практичні навички складання юридичних документів, надавали юридичну допомогу соціально вразливим верствам населення, проводили фахові консультації, готували проекти з правової освіти. Студенти ЕГ працювали в юридичній клініці за чинними вимогами, які недостатньою мірою враховували комунікативний компонент.

З метою визначення кількісних показників рівнів сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів зверталися до діагностики методу шкалювання В. Паламарчук [231] щодо засвоєння особистістю способів певної діяльності.

На першому курсі (мотиваційний етап) надавали пріоритету особистості студентів, формуванню в них адаптації до умов навчання, позитивної мотивації до цінностей професії, засвоєння комунікативно

цінних знань, професійного юридичного спілкування; реалізовували, зокрема, такі педагогічні умови, як вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції, інтерактивне навчання. Колективи юридичних факультетів ВНЗ, де проводили дослідно-експериментальну роботу, своєю діяльністю доводили, що навчання і виховання – це органічно поєднаний процес формування професійних, комунікативних і громадянських якостей юриста з високим рівнем правосвідомості, комунікативної, морально-етичної культури, відповідальності, честі, гідності, справедливості.

Дослідно-експериментальну роботу проводили, зокрема, в Університеті сучасних знань [284]. Це вищий навчальний заклад III рівня акредитації заснований у 2002 р. Викладачі залучалися до розробки освітньо-кваліфікаційних характеристик підготовки фахівців напряму підготовки «Правознавство», розробляли програму підвищення кваліфікації викладачів, підготували навчальні програми, посібники з дисциплін «Трудове право», «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Право інтелектуальної власності», керують виробничою практикою, проводять заняття в юридичній клініці, спільно зі студентами готують просвітницькі проекти. Науковці юридичного факультету Української академії банківської справи (м. Суми) [283] беруть участь у підготовці пропозицій до законопроектів з прикладних питань адміністративного і фінансового права. Для набуття студентами практичного досвіду роботи успішно працює юридична клініка, дискусійно-аналітичний клуб «ДАНКО». Студенти – автори публікацій юридичної серії електронного наукового видання «Молодіжний науковий вісник» і учасники щорічної Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти». Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького є членом Мережі Університетів країн Чорноморського регіону, Євразійської Асоціації Університетів та Євразійської асоціації профспілкових організацій

університетів. Утримує позицію лідера серед навчальних закладів регіону, є законодавцем культурно-просвітницьких і громадянсько-патріотичних ініціатив, допомагає країнам відкривати нові горизонти осмислення інтелектуального буття взагалі.

Проаналізуємо зміст практичної діяльності студентів під час опанування мовних дисциплін. Юридична професія пов'язана з підготовкою й оформленням значної кількості правових документів і вимагає вільного володіння юридичною термінологією, мовнокомунікативними засобами культури мовлення, спілкування, точних і чітких формулювань правових понять, логічних суджень, умовисновків, дотримання орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм. Тому метою курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» основну увагу зосереджували на формуванні високого рівня комунікативної компетентності студентів; набуття комунікативного досвіду, що сприяє розвитку їх професійних здібностей та спонукає до самореалізації фахівців, активізує пізнавальні інтереси як визначальні для формування професійної майстерності та конкурентоздатності майбутнього юриста; вироблення навичок оптимальної мовної поведінки у професійній сфері; сприйняття й відтворення фахових текстів, засвоєння юридичної лексики і термінології, вибір комунікативно виправданих мовних засобів; підготовка майбутніх юристів до спілкування з клієнтом і встановлення їхньої ефективної взаємодії з дотриманням правил професійної етики.

Завдання курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)»: сформувати уявлення про комунікативну компетентність та шляхи її формування, значення у процесі професійної діяльності; дати основні відомості про фонетичну, лексичну, фразеологічну, стилістичну, граматичну системи сучасної української мови у сфері професійного спілкування; сформувати у студентів стійкі навички нормативного письма та усної мови, практичного використання мовних знань у будь-якій ситуації

спілкування; сформувати комунікативні навички: швидко орієнтуватися в ситуації, аналітично опрацьовувати матеріал, будувати виступ відповідно до мети та особливостей аудиторії з дотриманням правил професійної етики; навчити укладати основні види ділового документа, характеризувати реквізити, розміщення їх на бланку, особливості структури тексту, особливості мови ділових паперів; навчити диференціювати, інтегрувати, уніфікувати мовні й комунікативні знання, уміння, навички, виявляти загальну мовну культуру, творчий підхід до роботи; сформувати чітке уявлення про визначені програмними вимогами лінгвістичні й комунікативні явища, навчити встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ними, давати їм власну оцінку, аналізувати, оцінювати.

Під час кожного практичного заняття з курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» основну увагу зосереджували на оволодінні відповідною професійною термінологією, культивуванні доброго мовного смаку. Акцентували увагу на правильному виборі слова і доречному його вживанні, на причинах порушення смислової точності мовлення, на чистоті мовлення як способу уникнення ненормативних елементів у мові (діалектизмів, арготизмів, суржику, просторіччя), логічності як правильності смислових зв'язків між словами і реченнями в тексті юридичного листа, резюме та ін., мовленнєвій надлишковості, юридичній аргументації.

Професійну лексику майбутніх юристів збагачували, пропонуючи у фахових текстах знайти невідомі слова іншомовного походження і, користуючись словниками, пояснити їхнє значення і походження (наприклад: *адвокатська таємниця, відповідальність, версія, делікт, денонсація, умисел, слідчі дії*). Контролювати і збагачувати власне мовлення, систематизувати знання про норми літературної мови допомагали словникові диктанти, завдання на добір можливих синонімів (наприклад, до слів *адвокат, апеляція, аргумент, вексель, санкція, дізнання*), орфоепічні вправи, аналіз виступів відомих юристів, діалоги з використанням юридичних термінів.

З метою «стимулювання процесу самовдосконалення, саморозвитку і постійного оновлення» [287, с. 19] студенти, використовуючи словник-довідник «Українське державотворення: невитребуваний потенціал» за ред. О. Мироненка (1997), «Юридичний словник-довідник» за ред. Ю. Шемчушенка (1996), «Словник термінів і понять, що вивчаються у чинних нормативно-правових актах України» (1999), «Русско-украинский словарь юридической терминологии» за ред. Б. Бабія (1985), «Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: труднощі слововживання» (укл. С. Воробйова, Ю. Зайцев, Н. Соломащенко) (1994), «Російсько-українсько-англійсько-німецький юридичний словник» (укл. В. Гончаренко, В. Залевська, І. Кучеренко (1995), укладали словникові статті до окремих юридичних термінів і професіоналізмів, здійснювали переклад термінів, важливих для юридичних документів, створювали термінологічні мінімуми спеціальності або картотеки, в які входять невідомі слова, терміни, загальновживані слова з типовими помилками наголошування тощо. На заняттях практикували створення документів з урахуванням особливостей законодавчого, дипломатичного, адміністративно-господарського підстилів офіційно-ділового стилю, перевіряли уміння виділяти головне, суттєве; виявляти логічні зв'язки між поняттями і фактами; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки; вміти осмислювати прочитаний текст, усвідомлювати його своєрідність та оригінальність. З-поміж завдань, які проектували на формування комунікативних умінь з урахуванням наукових джерел [168; 172; 241], виділяли завдання на оволодіння екстралінгвістичними засобами спілкування (мелодика, фразовий наголос, паузи, ритм, тембр, темп і сила голосу), невербальні засоби (міміка, жести, інтонація, паузи), дослідження специфіки спілкування з клієнтами різного віку, статі, опановувати собою, бути стресостійким.

Перший контрольний зріз проводили після опанування курсу. На формування мотиваційно-афективного компонента комунікативної компетентності пропонували такі завдання:

Прочитайте фрагмент тексту про давньоримського політичного діяча, видатного оратора. Що було характерним для його промов? Хто з сучасних ораторів є для Вас взірцевим прикладом?

Марк Тулій Цицерон (106 – 42 до н. е.) – теоретик ораторського мистецтва і великий ритор античного світу. Він провів на форумі майже 40 років і був справжнім ідейним проповідником римського Сенату. Цицерон відпрацював стиль, який дозволяв йому бути простим і блискучим, безпосереднім і пристрасним. Чудовими властивостями цицеронівської промови були мелодійність і ритмічність. Уславився він своїми знаменитими патетичними виступами і висновками. У Цицерона органічно поєднувалися теорія і практика: свої теоретичні ідеї він блискуче втілював у практичній діяльності. Ідеалом оратора він вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, юриспруденцію, філософію, добре володіє і простим, і високим стилем, розуміє вплив ритму на слух аудиторії, уміє примусити її сміятися й плакати, може володарювати над її душею. (Модован В.В. Судова риторика: навч. пос. / В.В. Молдован – К.: Кондор, 2006. – С. 12).

Назвіть риси, якими має володіти юрист. Розмежуйте на загальні та специфічні. Яку роль відіграє емпатія та рефлексія у професійній діяльності?

Обґрунтуйте обрану позицію щодо використання невербальних засобів комунікації (інтонації, посмішки, жестів, міміки) у процесі ділового спілкування: а) необхідно якомога більше жестикулювати; б) необхідно жестикулювати, користуватись посмішкою і мімікою; в) треба бути завжди тактовним і обережним щодо надмірного жестикулювання; г) необхідно спілкуватись з підвищеною інтонацією.

На формування комунікативно-інформаційного компонента комунікативної компетентності пропонували такі завдання:

Зі слів, поданих у дужках, виберіть і запишіть те, яке, на Вашу думку, є доречним. За (положенням, станом) на 9 листопада 2010 року; бюджетні (затрати, видатки, витрати); (добиватися, домагатися) згоди; (присвоювати, привласнювати) майно; (поступило, надійшло, прибуло) повідомлення; у договорі (обумовлено, зумовлено) ряд питань; (хитання, коливання, вагання) цін; (об'єм, розмір, обсяг) робіт; надати необмежені (уповноваження, повноваження); написати (адрес, адресу) за новими поштовими правилами; вручити листа (адресантові, адресатові).

Продовжіть речення. Визначте, до яких розрядів належать займенники та в яких відмінках вжиті. Кожному гарантується У цій стадії Він виконує функцію Цей принцип діє Деякий час... . Вони відчули Його виступ оригінальний Свої підтвердження Своя версія Їх оцінка в Чому ті чи інші

До поданих слів доберіть синоніми. Поставте наголоси. Поясніть значення слів. Абсолютно, адміністрація, апеляція, безапеляційно, дебати, дезінформація, декларація, експерт, ідентифікувати, колегіальний, конфіденційний, легалізувати, протекція, уніфікувати, юрист.

На формування комунікативно-когнітивного компонента комунікативної компетентності пропонували такі завдання:

Складіть і запишіть речення, які часто вживаються в юридичній діяльності, використавши вставні словосполучення:

На мою думку, за останніми даними, на щастя, зверніть увагу, слово честі, соромно сказати.

Знайдіть у пропонованому тексті приклади лексичних, стилістичних, орфоепічних норм. Скоротіть текст утричі, не порушуючи цілісності змісту.

Питання співвідношення цивільного і сімейного права вже давно входить до кола дискусійних проблем. При цьому слід погодитися з тим, що ця проблема ніколи не була і не може бути тільки теоретичною, бо від визнання або невизнання існування сімейного

права як окремої галузі права залежить питання про можливість або неможливість застосування до сімейних відносин цивільно-правових норм. Наявність кодифікованого законодавства, в даному випадку – СК, не знімає цього питання, бо є окремі підгалузі цивільного права, норми яких зібрані в кодекси, виходячи з міркувань законодавчої техніки, зокрема Житловий кодекс, Повітряний кодекс, Кодекс торгового мореплавства тощо.

Стаття 8 СК закріпила правило, відповідно до якого майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, не врегульовані цим Кодексом, регулюються відповідними нормами ЦК, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Частина 1 ст. 9 ЦК теж містить норму, відповідно до якої положення його застосовуються і до врегулювання сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Стаття 20 СК встановлює загальне правило, відповідно до якого до вимог, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 72, ч. 2 ст. 129, ч. 3 ст. 138, ч. 3 ст. 139. Причому в цих випадках позовна давність застосовується судом відповідно до ЦК, якщо інше не передбачено СК. Таким чином створюється можливість для субсидіарного застосування цивільного законодавства до сімейних відносин. Це новий підхід, бо відповідно до ч. 2 ст. 2 ЦК УРСР сімейні відносини регулювалися лише сімейним законодавством, а це означало, що цивільне законодавство могло застосовуватися до сімейних відносин лише у випадках, прямо передбачених у законі. Підхід, запропонований у новому СК, знімає це питання, і щодо таких сімейно-майнових інститутів, як право спільної сумісної власності подружжя, права батьків та дітей на майно тощо, а вони є змішаними інститутами, можуть застосовуватися норми цивільного права. Між тим, таке застосування можливе лише до майнових відносин членів сім'ї та родичів. Що ж стосується особистих немайнових відносин членів сім'ї, то застосовувати до їх врегулювання норми ЦК неможливо (Л. Баранова).

Підготуйте план наукового виступу на одну з тем:

«Будь-яка промова повинна бути складена так, як жива істота, у неї має бути тіло, голова, ноги, до того ж тулуб і кінцівки повинні відповідати цілому» (Платон).

«Точно використовуйте слово, і ви позбавите світ від половини непорозумінь» (Р. Декарт).

«Не слова й не звук голосу становлять славу оратора, але спрямування його політики» (Демосфен).

«Багато говорити і багато сказати не є те саме» (Софокл).

На формування поведінково-інтерактивного компонента комунікативної компетентності пропонували такі завдання:

Складіть діалог двох працівників юридичного відділу, використовуючи юридичну термінологію.

Прочитайте запропонований матеріал, які поради Ви б дали оратору?

Після того, як оратор піднявся на трибуну, він дає можливість аудиторії 5-10 секунд придивитись до нього, і в той же час сам встановлює з нею контакт. Так, пробігаючи очима по аудиторії, він дає зрозуміти, що з повагою ставиться до неї. Важко погодитися з точкою зору деяких спеціалістів у галузі риторики, які стверджують, що у випадку хвилювання або ускладнення під час виступу треба знайти в аудиторії людину, яка з більшою увагою на тебе дивиться і слухає, і увесь час дивиться на неї. Це погано тому, що таким чином ви демонструєте свою зневагу до аудиторії і, крім того, людина, до якої ви постійно звертаєтесь, може збентежитися. Не кращою є й ситуація, коли ритор через короткозорість зосереджується лише на тексті, згинається у три погібелі і читає з паперу, не цікавлячись реакцією аудиторії (М. Філоненко).

Прочитайте запропонований матеріал. Прокоментуйте цитату щодо розмежування судової суперечки та наукової. Сформулюйте правила ясності і чіткості оратора.

П. Пороховщиков підкреслює, що на суді потрібна передусім надзвичайна, виняткова ясність і чіткість. Слухачі мають все розуміти одразу, без додаткових зусиль. Ритор може розраховувати на їхню уяву, але не на їх розум і проникливість. А тому слід говорити не так, щоб міг зрозуміти, а так, щоб не міг не зрозуміти вас суддя.

У цьому зв'язку автор наголошує на особливій, суттєвій відмінності судової суперечки від наукової: «Наука вільна у виборі своїх засобів; учений вважає свою роботу завершеною лише тоді, коли його висновки підтверджені безумовними доказами; але він не зобов'язаний знайти рішення своєї наукової загадки; якщо у нього не вистачає засобів дослідження або відмовляється далі працювати голова, він кине свої креслення й обчислення й займеться іншим. Істина залишається нез'ясованою, і людство чекатиме, доки не знайдеться удачливіший шукач. Не те в суді: там немає довільної відстрочки. Винуватий чи невинуватий? Відповідати треба» (Сергеич П. Искусство речи на суде. – С. 12).

У курсі *юридичної психології* розглядали аспекти комунікативної взаємодії, активного слухання, емпатії, толерантності з різними типами клієнтів, спонукали студентів до аналізу психологічних особливостей перебігу діалогу юриста з клієнтом, який обманює, роздратований, ображений, іронічно чи не уважно сприймає запитання юриста, досліджували за відеозаписами, програмами телепередач комунікативні портрети прокурора, адвоката, підзахисного. Продовженням занять із педагогіки і психології та мовних дисциплін стали заняття з курсу «Теорія держави і права», на яких студенти опановували також і такі питання: «Мовлення як джерело інформації про особистість», «Бар'єри діалогічної взаємодії й основні шляхи їх подолання», «Труднощі юридичної комунікації».

Опитування серед студентів, викладачів засвідчили, що студенти ЕГ більш чітко усвідомлювали моральні цінності професії юриста, юридичного спілкування.

Результати завдань з дослідження юридичних термінів, юридичної техніки, тлумачення правового тексту, цитат ораторів, юристів засвідчили зміни за таким показником когнітивного критерію, як рівень володіння професійних знань, що характеризується використанням юридичної термінології, орієнтацією у професійних ситуаціях, культурою мовлення (таких ознак, як правильності; точності; логічності; багатства; чистоти; доречності; виразності мовлення); обґрунтованість моральних суджень. Виконуючи численні практико орієнтовані завдання, студенти виявляли здатність до критичного аналізу, вчилися уважно слухати співбесідника з метою краще зрозуміти суть справи, відчувати внутрішні переживання співрозмовника, попередити конфлікти, керуючись морально-етичними цінностями, формулювати питання і відповіді, встановлювати і підтримувати контакт із співбесідником, шляхом дискусії, висловлення моральних суджень давати морально-етичну оцінку вчинкам людей. У студентів КГ теж є зміни, але вони не є систематичні і пов'язані більше з роботою окремих викладачів та студентів, а не роботою колективу. Щоправда, рівень сформованості мовленнєво-комунікативних, риторичних, текстових, дискурсивних, невербальних умінь у студентів ЕГ залишався на середньому і низькому рівнях, хоча робота тривала на заняттях з української мови за професійним спрямуванням. Існувала потреба продовжити системну роботу з комунікативної підготовки у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Спеціальну комунікативну підготовку майбутніх юристів реалізовували поетапно, що дозволило простежити динаміку формування комунікативної компетентності в учасників педагогічного експерименту.

У курсі *«Історія держави і права»* доцільними для взаємозв'язку із курсами української мови, латинської мови, логіки, юридичної деонтології, юридичного документознавства були теми *«Походження основних юридичних термінів»*, *«Етика юридичної діяльності»*, *«Поняття юридичної техніки»*, *«Структура текстів процесуальних*

документов», «Історія розвитку українських юридичних термінів», «Грецькі та латинські терміни в мові сучасного українського права. Полонізми, германізми, росіянізми у термінології українського права».

Студенти готували промови про античних ораторів, наприклад, аналізували, звертаючись до різноманітних словників, історичної інформації про філософів, розвиток права і в різні століття, цитати Цицерона, враховуючи знання з латинської мови: «Erit eloquens, qui in foro causisque civilibus ita dicet, ut probat, ut delectet, ut fl ectat. Probare necessitatis est, delectare suavitutis, fl ectere victoriae» (Кожний, хто хоче бути промовистим у цивільній справі, має бути і доказовим, і приємним, і захопленим. Доказовість – необхідна, приємність породжує задоволення, захопленість приводить до перемоги (лат.), цитати Аристотеля («Є три причини, які збуджують довір'я до мовця, тому що є рівно стільки речей, в силу яких ми віримо без доказів, це розум, добро, чесність»). Створювали комунікативні портрети юристів за працями, висловами самих юристів та про юристів.

Наприклад: 1. А. Коні відзначав: «слово - одне з найбільших знарядь людини. Безсиле саме по собі - воно стає могутнім, коли сказане вміло, щиро і вчасно. Воно здатне захоплювати собою того, хто говорить і засліпити його навколишнім блиском. Тому моральний обов'язок судового оратора - поводитися обережно і помірковано з цією зброєю і робити своє слово лише слугою глибокого переконання, не піддаючись спокусі гарної форми...» [128]. 2. Автори про А. Коні: «Природа дала йому (А. Коні) особливі здібності будувати промови красиво й сильно, а винятково широка освіта збагачувала цю промову образами світової поезії та постулатами високої філософії» (С. Платонов [див. 66]. Прослідковували розвиток права як в Україні, так і за кордоном, акцентували увагу на розвитку нових правових технологій, досліджували їх призначення, роль у професійній діяльності майбутніх юристів. Заняття, на якому аналізували питання «Державна мова і її функції», «Слово як головна зброя у професійній діяльності юристів», «Співвідношення понять «національна мова»,

«державна мова», «офіційна мова», «мова права» і «юридична мова», характеризувалися орієнтацією на мислення, спілкування, пізнання.

Опрацьовуючи тему «Джерела та основні риси права Київської Русі (VI – перша пол. XIII ст.)», виконували такі завдання:

Прокоментуйте афоризми. Чи з усіма погоджуєтесь? Чому?

- «Земна влада тоді подібна до божої, коли до закону милість додає».
- «Прощати вбивство – те ж злочин».
- «Судді повинні пам'ятати, що їхня справа – витлумачити закон, а не дарувати його».

Ознайомтесь з фрагментом оригіналу «Руської Правди». (Руська правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій) /Під ред. проф. Серафима Юшкова. — Київ: Видавництво НАН України, 1935.). *З'ясуйте значення поданих слів:* поѣдеть, мьста, гривнѣ, съкрыетса, варага, хотѣти.

Тему «Українська Гетьманська держава та її право (сер. XVII – кін. XVIII ст.)» збагатили такими завданнями: *прочитайте фрагмент вступу «Конституції Пилипа Орлика». Що є характерним для його творів?*

1. В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога, славленого в Тройці. Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу нашого. 2. Дивний і невгаданий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах як завжди від початку видимого сього світу, вивищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконня смиряє; одні уярмлює, інші звільняє; одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, який раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднував подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто, князя

козарського. Потім, славлений у вишніх, той таки праведний суддя Бог через примножені неправди й беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті військовою зброєю Польській державі піддав через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч недовідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівливаючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького...

Опрацьовуючи тему « Держава і право України на сучасному етапі», коментували частину I статті 10 Конституції України.

«Юридична деонтологія» – це інтегрований курс, ключовими ідеями якого визначили «юрист як етична особистість», формування у студентів уявлення про елементи деонтології при спілкуванні з різними категоріями клієнтів. На практичних заняттях у контексті питань «Техніка писемної юридичної аргументації», «Юридичний доказ», «Мовленнєві особливості юридичних міркувань» студенти відповідали на запитання, що стосувалися морально-етичних аспектів поведінки юриста, вирішували комунікативно-ситуаційні задачі, здійснювали аналіз і аргументацію міжнародних кодексів професійної поведінки правників (Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства), національних юридичних деонтологічних кодексів (Кодекс професійної етики судді, Правила адвокатської етики), їхнє призначення, роль та місце в регулюванні професійної діяльності юристів в Україні. Збагачували курс питаннями, які опановували попередньо в курсі логіки: «Вплив позамовних факторів на ефективність усної юридичної аргументації (голос, інтонація, міміка і жести)», «Питання і відповіді в юридичному діалозі», міркували над аргументацією, що є основою юридичної

риторики, стосовно логічності змісту і викладу матеріалу, форми застосування тих чи інших мовленнєвих засобів у промові професійного учасника судового процесу.

Частину практичних занять проводили як інтелектуальний тренінг, під час самостійної та індивідуальної роботи акцентували увагу на комунікативних стратегіях і тактиках юридичного спілкування. Наприклад, працювали на формування мотивації навичок професійного спілкування (слухання, доведення власної позиції). Студентам пропонували професійну ситуацію. Ви здійснюєте захист у груповій кримінальній справі. Інтереси Вашого підзахисного суперечать інтересам іншого підсудного, якого захищає відомий адвокат. Ви розумієте, що шансів перемогти у цій справі немає. Згодом Ваш підзахисний повідомляє, що він роздобув вагомі матеріали, які серйозно компроментують адвоката, і пропонує Вам скористатися ними для усунення супротивника. Обговорюємо можливі реакції на пропозицію підзахисного і знайти вихід з професійної ситуації. Студенти виконували також психотерапевтичні вправи «Діалог» [264].

На засіданнях гуртка залучали студентів до аналізу й інсценування текстів художньої літератури (зокрема, І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, О. Довженка та ін., у яких подано розвиток кримінальних справ). Предметом обговорення, ігор, вікторин, доповідей стали питання смислу життя, ставлення громадян до слідчих, адвокатів, прокурорів, слідчих, професійно-етичних, громадянських якостей юристів. Студенти вчилися формулювати питання і відповіді, встановлювати і підтримувати контакт із співбесідником, шляхом дискусії, висловлення моральних суджень давати морально-етичну оцінку вчинкам героїв під кутом зору етичної поведінки, моральних відносин, коментувати прочитане, пережити.

Підготовка професійно орієнтованих заходів, зокрема участь у роботі Клубу цікавих зустрічей, безпосереднє живе спілкування із

видатними особистостями (Заслуженим юристом України Г. Залімським, суддею Вінницького адміністративного суду С. Колосом, суддею Вінницького окружного адміністративного суду К. Яремчуком, ветераном Великої Вітчизняної війни В. Погосяном), під час яких студенти мали можливість поставити запитання, обговорювали актуальні проблеми юридичної допомоги соціально вразливим верствам населення, сприяло опануванню основ мистецтва спілкування, формуванню особистісних якостей.

На мотиваційному етапі *контрольний зріз* проводили на основі оцінювання вправ, комунікативно-ситуаційних завдань, рефератів і повідомлень з історії держави і права в науковому гуртку, участі студентів у виховних заходах професійно орієнтованого спрямування. Проведений аналіз результатів засвідчив, що рівні сформованості мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності у студентів ЕГ зросли. З'ясуємо зростання за кожним критерієм: за мотиваційним критерієм: високий рівень складає: в ЕГ – 9,7%; у КГ – 7,7%; достатній рівень: в ЕГ – 20,4%; у КГ – 17,6%); за інформаційним критерієм (високий рівень: в ЕГ – 9,7%; у КГ – 8,8; достатній рівень: в ЕГ – 21,5%; у КГ – 19,8%); за когнітивним (високий рівень: в ЕГ – 4,3% у КГ – 2,2%; достатній рівень складає: в ЕГ – 11,8%; у КГ – 8,8%); за поведінковим (високий рівень: в ЕГ – 4,3% у КГ – 2,2%; достатній рівень: в ЕГ – 9,7%; у КГ – 6,6%) (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Рівні сформованості
комунікативної компетентності студентів ЕГ і КГ
на мотиваційному етапі, %**

	Мотиваційний		Інформаційний		Когнітивний		Поведінковий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	7,7	9,7	8,8	9,7	2,2	4,3	2,2	4,3
Достатній	17,6	20,4	19,8	21,5	8,8	11,8	6,6	9,7
Середній	51,6	49,5	51,6	50,5	48,4	45,2	45,1	43,0
Низький	23,1	20,4	19,8	18,3	40,7	38,7	46,2	43,0

Кількість студентів на низькому і середньому рівнях зменшилася: за мотиваційним (середній рівень: в ЕГ– 49,5%, у КГ– 51,6%; низький рівень: в ЕГ– 20,4% і у КГ– 23,1%), за інформаційним (середній рівень: в ЕГ – із 50,5%, у КГ – 51,6%, низький рівень: в ЕГ – 18,3% і у КГ 19,8%, за когнітивним (середній рівень: в ЕГ– 45,2%, у КГ– 48,4%, низький рівень: в ЕГ– 38,7%, у КГ– 40,7%), за поведінковим (середній рівень: в ЕГ– 43,0%, у КГ– 45,1%, низький рівень: в ЕГ– 43,0%, у КГ– 46,2%).

3.2. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення юридичних дисциплін та юридичної клініки (практично-дієвий етап)

Зазначимо, що в умовах перевантаження студентів численними навчальними дисциплінами і складністю введення навчальної дисципліни в навчальний план юридичного факультету, нами не розглядалася можливість розробки одного спеціального курсу. Упродовж чотирьох років навчання студентів збагачували зміст спеціальних дисциплін у їх тісному взаємозв'язку комунікативним компонентом, який розкривали шляхом введення до змісту програм курсів модулів і тем з мови права, юридичної деонтики, риторики, герменевтики, юридичної техніки, діалогіки.

На *практично-дієвому етапі* (2–3 курс) у процесі опанування курсів з конституційного, цивільного, сімейного, кримінального права особливу увагу було приділено застосуванню комунікативних технологій, інтерактивного навчання, що передбачає діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин.

Зокрема, при читанні курсу «Цивільне і сімейне право» враховували міжпредметні зв'язки: опановували питання «Поняття, предмет і система, джерела цивільного права» у взаємозв'язку з курсом

«Теорія держави і права»), питання «Позовна давність», «Представництво і довіреність», «Право інтелектуальної власності. Загальні положення», «Загальні положення про договір», «Правочини. Об'єкти цивільних прав» у взаємозв'язку з курсами «Українська мова за професійним спрямуванням», «Судова риторика»), питання «Право власності. Підстави набуття та припинення», «Речові права на чуже майно», «Право спільної власності. Захист права власності» у взаємозв'язку з курсом «Судова риторика», питання «Фізичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин. Юридичні особи» у взаємозв'язку з курсом «Юридична деонтологія», питання «Договори підряду. Довічне утримання. Дарування. Договір найму. Лізинг. Договір найму житла» у взаємозв'язку з курсом «Юридичне документознавство» (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Тематичний план
навчальних занять з курсу «Цивільне й сімейне право»**

Назва теми	Всього годин	Аудиторні	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота	Зв'язок з іншими дисциплінами
Поняття, предмет і система, джерела цивільного права	9	4/-	2/-	2/-	5/9	Теорія держави і права
Фізичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин. Юридичні особи.	9	4/0,5	2/-	2/0,5	5/8,5	Юридична деонтологія
Правочини. Об'єкти цивільних прав.	9	4/1	2/1	2/-	5/8	Українська мова за професійним спрямуванням
Позовна давність. Строки. Представництво і довіреність	6	2/1	2/1	-/-	4/5	Українська мова за професійним спрямуванням, Судова риторика
Право власності. Підстави набуття та припинення. Речові права на чуже майно. Право спільної власності. Захист права власності	9	4/1	2/1	2/-	5/8	Судова риторика

Продовження табл. 3.2

Право інтелектуальної власності. Загальні положення.	8	4/1	2/1	2/-	4/7	Українська мова за професійним спрямуванням
Загальні положення про договір	6	2/2	2/1	-/1	4/4	Українська мова за професійним спрямуванням
Договір купівлі-продажу. Міна. Договір поставки. Договір на реалізацію сільськогосподарської продукції. Договір на постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу	9	4/0,5	2/0,5	2/-	5/8,5	Юридичне документознавство
Договори підряду	7	2/0,5	2/-	-/0,5	5/6,5	Юридичне документознавство
Довічне утримання. Дарування. Рента Договір найму. Оренда. Лізинг. Договір найму житла	9	4/0,5	2/0,5	2/-	5/8,5	Юридичне документознавство
Всього	81	34	20	14	47	

Пропонували для виконання такі завдання:

1. Дімітров повертався пізно ввечері. Його зупинив незнайомий чоловік і запропонував придбати у нього новий плеєр. Ціна пропонувалася значно нижча за реальну ціну. Дімітров подумав про те, що схожий плеєр бачив у свого сусіда Архипова. Окрім того, він знав, що нещодавно квартиру його сусіда пограбували. Але купити плеєр не відмовився. Наступного дня до Дімітрова зайшов Архипов, побачив у нього плеєр. В ному він упізнав свою річ, сказав Дімітрову, що він належить йому і вимагав його повернення. Проте Дімітров відповів, що придбав його на ринку і повертати його не збирається.

Запитання: Визначте вид права володіння Дімітрова. Чи може Архипов витребувати свій плеєр із володіння Дімітрова? Обґрунтуйте свою відповідь. Чи відповідає ця ситуація принципам моралі? Як би Ви вчинили? Уявіть, що Ви дільничний і розіграйте умовний діалог з Дімітровим.

2. Виконавчий комітет міської ради народних депутатів прийняв рішення про передачу у комунальну власність скульптури відомого скульптора на підставі того, що власник належним чином не утримує скульптуру, яка є пам'яткою культури та історії і потребує реставрації, власник же відмовляється оплачувати витрати, пов'язані з реставрацією. Заремба звернувся до Голови міської ради з вимогою повернути йому скульптуру, яка є його приватною власністю. Йому пояснили, що з дня винесення рішення про примусове вилучення скульптури ця річ перейшла у комунальну власність територіальної громади і тепер йому не належить.

Заремба звернувся до суду з позовною заявою про витребування скульптури, яку у нього вилучили незаконно і передали у власність територіальної громади.

Запитання: В якому порядку може відбуватися викуп пам'ятки історії та культури? Чи всі дії виконавчого комітету були законними? Підготуйте проект позовної заяви Заремби. Чи задовольнить суд вимоги? Змодельуйте і озвучте промову Заремби на суді.

Опановуючи питання курсу «Кримінальне право», враховували міжпредметні зв'язки: опрацьовуючи питання «Поняття, система і значення особливої частини кримінального права», «Наукові основи кваліфікації злочинів. Злочини у сфері охорони державної таємниці» у взаємозв'язку з курсом «Українська мова (за професійним спрямуванням)», питання «Доказування і докази у кримінальному процесі» у взаємозв'язку з курсами «Українська мова за професійним спрямуванням», «Судова риторика», питання «Злочини проти волі, честі та гідності особи» у взаємозв'язку з курсом «Юридична деонтологія», питання «Порушення кримінальної справи. Загальні положення досудового розслідування» у взаємозв'язку з курсом «Юридичне документознавство», питання «Слідчі дії» у взаємозв'язку з курсами «Юридичне документознавство» і «Українська мова за професійним спрямуванням», питання «Притягнення як обвинувачуваного. Допит обвинувачуваного» у взаємозв'язку з курсами «Українська мова за професійним спрямуванням», «Судова риторика» (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Міжпредметні зв'язки між навчальними дисциплінами.

Тематичний план

навчальних занять з курсу «Кримінальне право»

Назва теми	Всього годин	Аудиторні	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота	Зв'язок з іншими дисциплінами
Поняття, система і значення Особливої частини кримінального права. Наукові основи кваліфікації злочинів	12	6	4	2	6	Українська мова за професійним спрямуванням
Злочини проти волі, честі та гідності особи	10	6	4	2	4	Юридична деонтологія
Злочини у сфері охорони державної таємниці	8	4	2	2	4	Українська мова за професійним спрямуванням
Доказування і докази у кримінальному процесі.	11	7	4	3	4	Українська мова за професійним спрямуванням, Судова риторика
Порушення кримінальної справи.	10	6	4	2	4	Юридичне документознавство
Загальні положення досудового розслідування	10	6	4	2	4	Юридичне документознавство
Слідчі дії.	10	6	4	2	4	Українська мова за професійним спрямуванням, Юридичне документознавство
Притягнення як обвинувачуваного. Допит обвинувачуваного.	10	6	4	2	4	Українська мова за професійним спрямуванням, Судова риторика
Всього	81	47	30	17	34	

Відпрацювання комунікативних умінь і навичок самоконтролю й самоаналізу комунікативної поведінки студентів відбувалося під час занять і самостійної роботи з конституційного, цивільного, сімейного, кримінального права у процесі засвоєння юридичної терміносистеми, основ мовленнєвої поведінки в різних професійних ситуаціях,

виконання комунікативних завдань, тестів, розгляду тем і питань «Мовленнєві стратегії і тактики у юриспруденції», «Юридичний діалог», «Техніка постановки питань» у професійно орієнтованих курсах «Конституційне право України», «Цивільне й сімейне право», «Кримінальне право», «Цивільно-процесуальне право», «Кримінально-процесуальне право». На заняттях, наприклад, опрацьовували паралельне вживання термінів «карний» – «кримінальний».

Зазначали, що на означення понять злочинність, протиправність діяння, учиненого проти життя і майна уживають термін «кримінальний», на позначення осіб, дій тощо, пов'язаних із розслідуванням і покаранням таких злочинців, – «карний» [46, с. 199–202]. Звертали увагу студентів на синонімію як вияв системності лексики кримінального права: *нерозкритий – розслідуваний злочин – злочин з матеріальним складом; службові – посадові злочини*).

Розглядаючи тему «Техніка постановки питань», акцентували увагу студентів на мистецтві запитувати. Дійсно, запитання юриста – це певна інформація, психолінгвістичний вплив на допитуваного, на суду, тому юрист важливо орієнтуватися у різновидах запитань. Відкриті запитання будували за допомогою запитальних слів («що?», «хто?», «чий?», «коли?», «який?», «як?»), а відповіді на ці запитання будували, з урахуванням потреби знайти, подати додаткову інформацію (Наприклад: «Коли Ви зайшли до квартири сусіда, що Ви побачили?»). Закриті питання вимагають згоди чи незгоди учасника спілкування, уточнення у вигляді стверджувальних або негативних відповідей щодо істинності суджень («Ви зайшли до квартири сусіда саме в той час?»). Альтернативні запитання є проміжними між «так/ні-запитаннями» і «що-запитаннями». Запитання «Ви зайшли до квартири сусіда о восьмій чи о десятій ранку?» потребує і відповіді: «Так/Ні», і уточненої інформації щодо часу. Робота із запитаннями формувала культуру слухання, потребувала знань психології особистості.

На заняттях з курсу «Конституційне право України» студентів долучали до дослідження мовних особливостей у конституційному судочинстві, до аналізу юридичних термінів у текстах нормативно-правових актів, аналізу текстів правової сфери щодо мовних засобів та дотримання вимог до оформлення композиційних частин, до виконання проблемних завдань, що відображають застосування положень Конституції в реальних професійних ситуаціях (вступу у вищий навчальний заклад», мови навчання), вимагають інтерпретації та актуалізації фахової інформації, критичного мислення, коли студент свідомо піддає сумніву ті чи інші думки чи вислови. Відео-, кінофрагменти з юридичної практики, які використовували на заняттях з конституційного права, інших спеціальних дисциплін, спрямовували на створення додаткового комунікативного середовища з метою стимулювання розвитку мовленнєвих навичок і культури слухання, умінь швидко і точно орієнтуватися у складних професійних ситуаціях.

Студентів зацікавили ділові ігри «Юрист майбутнього. Допитливі й кмітливі» (зразки ігор брали у дослідженнях [224; 345]), мету яких передбачали у моделюванні предметного і соціального аспектів змісту професійної діяльності, у формуванні умінь приймати індивідуальні та спільні рішення, для розвитку критичного мислення. Наприклад, перевагою ігор є те, що вони дозволяють розглянути, проаналізувати, вирішити виробничу проблему в умовах короткого терміну, навчити працювати в нестандартних ситуаціях; концентрувати увагу учасників на головних аспектах проблеми і встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; розвивати порозуміння між учасниками гри. Заняття вибудовували з урахуванням особистісно-діяльнісного підходу і пріоритету освітнього діалогу, що допомагало студентам опановувати складне мистецтво спілкування в судовому процесі.

Важливу роль у формуванні комунікативної компетентності майбутніх юристів відігравала дискурс-студія «Сучасний юрист:

дискусійна трибуна». Студенти, зокрема, опрацьовували міркування С. Сливки щодо діалогу мови і права. Рефреном у його публікації проходить ідея щодо важливості для кожного юриста мовної культури. Українське мовлення у галузі юриспруденції перебуває ще на низькому рівні: далися взнаки різноманітні штучні перешкоди, складнощі історичного характеру, які гальмують професійне мовлення і створення відповідної термінології. Професійна діяльність правника вимагає уважного підходу до інтонації, скорочення слів, введення аббревіатур тощо [297].

Ефективною формою правової проосвітницької роботи стало використання можливостей різних засобів масової інформації: журналів «Право України», «Юридична освіта», всеукраїнських і регіональних газет «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Юридична газета», «Освіта», факультетської газети «Правознавець», на сторінках якої викладачі і студенти висвітлювали події правового характеру, що відбуваються в державі, університеті та на юридичному факультеті.

З метою налагодження позитивних взаємовідносин, уникнення конфлікту, на вияв можливої поведінки в ситуаціях пресингу опановували мовні кліше мовленнєвого етикету (вітання, вибачення, прохання) в юридичному колективі, добирали доцільні мовленнєві засоби комунікації, вчилися аргументувати, доводити думку, посиляючись на факти. Студенти були поділені на малі групи та «програвали» ситуації спілкування юриста з різними категоріями клієнтів, дискутували, обговорювали, спільно знаходили можливі варіанти вирішення ситуацій.

Проводили тренінг на стресостійкості (суть тренінгу: глибоко дихаючи, концентруємося на процесі дихання; стежимо уважним поглядом, як повітря проникає через дихальні шляхи у легені, повільно наповнюємо і розширюємо їх; потім, після паузи, повільно видихаємо (час виконання – 3–5 хвилин). Зокрема, виконували таку вправу на розвиток навичок групової взаємодії у спілкуванні. Усі учасники стають в одну лінію. На екрані висвітлюється

вислів М. Сперанського: «Хто має справу з людьми ... повинен мислити добре, але говорити ще краще». Учасники читають цей вислів, але не хором, а почергово вимовляючи по одному звуку. Лапки, коми, тире, крапка та інші розділові знаки відображаються чи то одним хлопком, чи похлопуванням двічі (про це група домовляється колективно). Вислів читають доти, доки не він не набуде виразності. Така робота знімає напругу в групі, стимулює внутрішньо зосереджуватися перед важливою справою, впорядковувати емоційність, позбуватися тривожних думок, керувати рівнем своєї уваги.

Виробничу практику студентів, що проводилася в ГУ юстиції у Вінницькій області, Ленінському суді м. Вінниці, Староміському, Ленінському та Замостянському відділах ДВС, черговій частині Замостянського РВ УМВС України у Вінницькій області, відділах ДРАЦС реєстраційної служби ГУЮ у Вінницькій області, нотаріальних та адвокатських конторах спрямовували на здійснення професійної діяльності з дотриманням правил етичного кодексу, усвідомленням таких професійно важливих якостей, як честь, повага, відповідальність, проведення просвітницької роботи з учнями загальноосвітніх шкіл. Участь студентів в юридичній клініці дозволило більш чітко усвідомити деякі риси міжособистісної взаємодії юриста з громадянами, зокрема потребу «шліфувати» кожне слово, уміти слухати, утримуватися будь-яких суджень про іншу людину.

На *практично-дієвому етапі* реалізації моделі у рівнях сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів теж відбулися позитивні кількісні та якісні зміни. До уваги брали результати виконаних завдань комунікативного практикуму (дод. Ж), комунікативно-ситуаційних завдань (Дод. З), професійно орієнтованих проектів, результати участі студентів у гуртках, дискурс-студії, виховних заходах професійно орієнтованого спрямування, конкурсах риторів.

Як показує аналіз табл. 3.4, відбулося зростання рівнів сформованості комунікативної компетентності у студентів ЕГ і КГ: за мотиваційним: в ЕГ – 15,1%; у КГ – 9,9%; достатній рівень: в ЕГ – 28,0%; у КГ – 22%); за інформаційним критерієм (високий рівень: в ЕГ – 18,3%; у КГ – 14,3; достатній рівень: в ЕГ – 30,1%; у КГ – 23,1%); за когнітивним (високий рівень: в ЕГ – 9,7% у КГ – 6,6%; достатній рівень: в ЕГ – 17,2%; у КГ – 13,2%); за поведінковим (високий рівень: в ЕГ – 8,6% у КГ – 6,6%; достатній рівень: в ЕГ – 16,1%; у КГ – 8,8%).

Таблиця 3.4

**Рівні сформованості комунікативної компетентності
студентів ЕГ і КГ на практично-дієвому етапі, %**

	Мотиваційний		Інформаційний		Когнітивний		Поведінковий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	9,9	15,1	14,3	18,3	6,6	9,7	6,6	8,6
Достатній	22,0	28,0	23,1	30,1	13,2	17,2	8,8	16,1
Середній	49,5	46,2	49,5	45,2	46,2	44,1	44,0	43,0
Низький	18,7	10,8	13,2	6,5	34,1	29,0	40,7	32,3

Констатуємо зменшення кількості студентів ЕГ і КГ на низькому і середньому рівнях. Маємо такі результати: за мотиваційним (середній рівень: в ЕГ– 46,2%, у КГ– 49,5%; низький рівень: в ЕГ– 10,8% і у КГ– 18,7%), за інформаційним (середній рівень: в ЕГ – 45,2%, у КГ – 49,5%, низький рівень: в ЕГ – 6,5% і у КГ 13,2%, за когнітивним (середній рівень: в ЕГ– 44,1%, у КГ– 46,2%, низький рівень: в ЕГ– 29%, у КГ– 34,1%), за поведінковим (середній рівень: в ЕГ– 43,0%, у КГ– 44%, низький рівень: в ЕГ– 32,3%, у КГ– 40,7%).

Кращі результати за всіма критеріями у студентів ЕГ. Студенти загалом усвідомлювали моральні цінності юридичної професії, професійний обов'язок, відповідальність, честь, гідність, повагу до прав і свобод людини, характеризувалися прагненням до логічного мислення, загалом, за підтримки викладача проявляли достатній рівень знань професійного юридичного (вербального і невербального) спілкування, його стилів, бар'єрів у

спілкуванні, що виникають у процесі міжособистісного і професійного спілкування; щоправда, такі знання були не завжди системні; моральні судження загалом обґрунтовані. Студенти в основному володіли знаннями орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних норм, аналізували тексти, правові ситуації під керівництвом наставника, хоча прагнули самотійно дотримуватися термінологічної точності, логічності, доказовості. Під час виконання завдань намагалися важко слухати співбесідника з метою краще зрозуміти суть справи, але не завжди їх вдавалося відчувати внутрішні переживання співрозмовника, попередити конфлікти, що потребувало знань з культури слухання, психології особистості.

Студенти ЕГ, як показує аналіз поведінкового критерію, загалом володіють достатнім рівнем сформованості мовленнєво-комунікативних, риторичних, текстових, дискурсивних, невербальних умінь, аналізують зв'язний фаховий текст, його аргументацію допомагав здійснити викладач. Мали прагнення до конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, до рефлексії і корекції професійного спілкування. В основному усвідомлено і самотійно виконували окремі професійні дії, що відповідають нормам юридичної етики, під керівництвом наставника реалізує професійну діяльність під час виробничої практики і юридичної клініки. Участь у дискурс-студії «Актуальні проблеми права», у просвітницьких заходах дозволило студентам більш чітко усвідомити такі важливі професійно-комунікативні якості юриста, як честь, гідність, повага.

3.3. Спеціальні дисципліни і виробнича практика – невід’ємний складник формування комунікативної компетентності майбутніх юристів (рефлексивно-оцінний етап)

На рефлексивно-оцінному етапі (4 курс) спрямовували роботу на лекціях, практичних заняттях, під час виконання індивідуальної роботи на розвиток у студентів рефлексивної діяльності, залучали студентів до правової просвітницької роботи з різними суб’єктами правових відносин, до самоаналізу, самооцінки своєї роботи під час виробничої практики, в юридичній клініці.

У процесі вивчення «Цивільно-процесуального права», «Кримінально-процесуального права» студенти досліджували особливості обвинувального, захисного мовлення, навчалися складати портрет особистості з урахуванням лексики клієнта (використання, наприклад, жаргонних слів), аналізували вимову, інтонацію, особливості міміки, жестів тощо, складали протокол судового засідання, юридичний лист, застосовуючи юридичні кліше і юридичні терміни.

Інтегрований курс «Судова риторика» акумулював знання різних навчальних дисциплін, що вивчали впродовж чотирьох років, і мав на меті підготувати майбутнього юриста до роботи з аудиторією, навчити переконувати, вести конструктивний діалог і полілог, емоційно впливати на слухачів.

Мета інтегрованої дисципліни «Судова риторика» – фахове ознайомлення студентів з основами класичної та судової риторики як науки про мисленнєво-мовленнєву діяльність, що спрямована на переконання, вплив, досягнення певної мети у процесі комунікації; оволодіння навичками ораторського мистецтва, вербальної та невербальної комунікації, мистецтва вести бесіду, переговори, діалог у процесі їхньої майбутньої професійної діяльності.

Завдання вивчення дисципліни полягає в усвідомленні студентом теорії і практики риторики, усіх етапів оволодіння ораторською майстерністю судового ратора; набутті практичних знань, умінь, навичок переконуючого, ефективного, впливового, дієвого виступу; формуванні риторичних (усвідомлено впливати на аудиторію за допомогою мовлення, уміння володіти голосом, дикцією, уміло використовувати інтонацію, паузи в мовленні; виконувати мисленнєво-мовленнєві дії, що забезпечують переконливість; обирати в усному і писемному мовленні доцільні формули мовленнєвого етикету), дискурсних умінь (моделювати зв'язний текст з урахуванням структурно-сміслових, жанрово-композиційних особливостей; доводити текст до слухача, викликаючи його на діалог відповідно до мети професійної діяльності).

Курс спрямовували на формування у майбутніх юристів умінь читати юридичні, публіцистичні, наукові тексти, здійснювати відбір найбільш важливих цитат, прикладів, фактів, систематизувати, узагальнювати, готувати виступ, враховуючи режисуру педагогічної дії відомих юридичних ораторів (визначати тему, ідею, мету, завдання, жанр, стиль висловлювання, скласти план у вигляді ланцюжка ключових слів, власне, текст промови, упорядковувати аргументи і докази, добирати точні й образні вирази, вдосконалювати написане, опановувати виступ напам'ять. Виступи студентів оцінювали, враховуючи їхню впевненість, переконливість, стислість, послідовність, використання засобів логіко-емоційної виразності (наголоси, темп, інтонацію, паузи, тон голосу), володіння дикцією, доцільне використання невербальних засобів (рухів, пози, жестів, міміки), встановлення контакту з аудиторією.

Частину занять проводили як тренінг вербальної публічної комунікації, що спрямовували на розвиток умінь лаконічно, процесуально доцільно формулювати питання, уважно слухати відповіді, уточнювати, з'ясовувати окремі деталі слідства, вести діалог, дискусію, суперечку, полеміку, допит, перемовини,

дотримуючись тактовності, об'єктивності, толерантності. Виконання вправи «Допоможи мені» спрямовували на формування навиків невербального спілкування. Групу ділять на команди по троє чоловік; у кожній з них розподіляють певні обов'язки і ролі: один з учасників тільки бачить, він не може ні чути, ні говорити; другий – говорить і бачить, проте не чує; третій – може чути і показувати, але нічого не бачить. Кожному з учасників дають завдання донести інформацію до інших.

У мастерні досвідченого юриста здійснювали аналіз промов професійних учасників судового процесу, аргументованості тез судової справи. Студенти знайомились з працями видатних риторів, коментували вислови відомих юристів про майстерність судового оратора, особливості побудови судових промов.

Зокрема, П. Пороховщиков у промові судового оратора вбачав художній твір, який треба було професійному учаснику судового процесу як режисеру та актору донести до аудиторії. Він наголошував, що мета судового оратора - переконати суд, присяжних засідателів у своїх аргументах. Щоб досягти цього, оратор має сам випробувати те, що говорить, передати присяжним відповідний настрій. Це й буде, на переконання вченого, «тією чарівною іскрою, що одухотворяє справу і створює художню цінність судової промови» [109].

М. Сперанський [304] був талановитим ритором. Його перу належить твір «Правила вищого красномовства», в якому вчений виклав низку прогресивних поглядів на істинне красномовство, стиль висловлених думок (ясність, багатоманітність, єдність, відповідність предметові думки). За М. Сперанським, оратор мав стежити, щоб його промові відповідали вигляд, обличчя, голос, рухи, жести, а доказ був завжди «стислим, ясним, чистим, приправленим філософською сіллю» [304]. Судова усна промова повинна відзначатися яскравістю й емоційністю; точністю слововживання; виразністю й образністю.

Майстром психологічного захисту, який вдало поєднував юридичний талант юриста зі знанням і застосуванням психології,

філософії, літературознавства та мовознавства вважають С. Андрієвського. О. Олійник, В. Молдован зазначають і на такий рисі видатного адвоката: «Взагалі ж для кримінального захисту... корисні освічені, розумні, щирі, добрі люди, а менш за все потрібні казуїсти, або ж порожні фразери, які самовдоволено пропонують публіці пошарпані квіти красномовства» [224]. В основу своїх судових промов С. Андрієвський завжди ставив особу підсудного, умови її життя, прагнуч «розкрити» внутрішні мотиви злочину. Особливого значення ці твердження набувають, коли йдеться про професійних учасників судового процесу, котрі покликані здійснювати свою діяльність у чітко визначених правових формах, із різними типами аудиторії: заявниками, підозрюваними та обвинуваченими, свідками, суддями, посадовими особами, іншими представниками державно-владних органів.

Корисним стало проведення на семінарських заняттях імітованих судових процесів, ситуацій з консультування клієнта, дискусій з правових проблем тощо. Використання методів активного навчання стимулювало творчу активність майбутніх юристів.

Прояву ініціативи у спілкуванні, формуванню рис конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, рефлексії і корекції професійного спілкування сприяли тренінги, під час яких «відпрацьовували» мовнокомунікативні уміння, культура слухання у змодельованих ситуаціях. Усю групу ділили на підгрупи з трьох осіб. Кожній трійці пропонувалося обговорити професійні якості юриста. Завдання полягало в наступному: обрати три найважливіші якості і дійти спільного висновку відносно цих якостей. Алгоритм: двоє обговорюють, третій слухає. Згодом учасники можуть змінювати функції. Після роботи в підгрупах проводили дискусію, яку знімали на відео, а після перегляду запису активно обговорювали прийоми спілкування і прийоми активного слухання. Виконання таких рольових вправ дозволяло більш успішно виконувати соціально-професійні ролі юриста у процесі комунікативної взаємодії з

клієнтами різних вікових категорій, запобігати виникненню конфліктних ситуацій.

Заходи «Адвокати і прокурори», які проводили студенти в дискурс-студії, просвітницька робота в загальноосвітніх школах, державних закладах, участь у конкурсі професійної майстерності спонукала студентів звернутися до книг відомих психологів, юристів. Конкурс проводили між різними групами одного курсу, різних курсів. Серед завдань, які пропонували, найбільш зацікавили ситуаційні завдання, побудовані на текстах, зокрема, з творів художньої літератури.

Наприклад: «Можливо, і ми колись дочекаємося, що наші юристи, професори і взагалі посадові особи, які за обов'язками служби мають говорити не лише вчасно, а й зрозуміло і гарно, не виправдовуватимуться тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою непристойністю, як не вміти читати і писати, і у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим» (А. Чехов) [335, с. 501]. Завдання: Чи поділяєте Ви думку А. Чехова? Як Ви розумієте слова «...слід було б вважати неминучим»? Чи є така думка актуальною?

Виробничу практику скеровували передусім на отримання практичних умінь з юридичної комунікації. Вагоме місце відводили юридичній клініці. Студенти, наприклад, під керівництвом старшого викладача кафедри публічно-правових дисциплін Університету сучасних знань (Вінницька філія), адвоката Гнатенко Ольги Іванівни проводили професійні консультації, навчалися розуміти психологію людини, котра відчуває невпевненість, тривогу за своє життя, знаходиться у стані пригніченості, роздратування, опановували культуру слухання (рефлексивний, емпатичний, критичний стилі слухання), поглиблювали знання про типів клієнтів. Здійснюючи інтерв'ювання, опитування клієнта, застосовували різні тактики: мовчанку, жести, міміку, нейтральні запитання, розуміюче слухання

(для уточнення, деталізації (Вибачте, я не так зовсім зрозумів... Уточніть, будь ласка...), перефразування (Отже, ви стверджуєте...), резюмування проблеми. Емпатичне слухання, тобто розуміння відвідувача не «розумом, а серцем» було важливо застосувати для клієнтів, які пережили травму, для дітей тощо.

Студенти готували профорієнтаційну інформацію, буклети про професію юриста в газети («33 канал», «Абітурієнт», «Вечірня Вінниця»), на радіо, телебачення (телеканал «ВДТ»), сайти (сайт ВФ УСЗ). Корисним досвідом збагачувалися студенти під час спільних з викладачами-юристами виїздів у місцеві та районні суди на судові засідання. Сприяла така діяльність і продуктивній взаємодії студентів з викладачами і потенційними клієнтами, а також взаємодії між студентами.

На *рефлексивно-оцінному етапі* реалізації моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів теж зафіксували зміни у рівнях сформованості комунікативної компетентності насамперед у студентів ЕГ. Визначили рівень набутих знань, вербальних (мовленнєво-комунікативних, риторичних, текстових, дискурсивних) і невербальних комунікативних умінь і навичок, рівень умінь здійснювати добір й ефективно використовувати професійні засоби впливу для формування переконань, відстоювати власну позицію; чітко формулювати питання і відповіді, встановлювати і підтримувати контакт із співбесідником у ході професійного спілкування; виявляти готовність до їх творчого використання у професійній комунікативній діяльності на підставі результатів проблемно-пошукових, комунікативних завдань, виконаних студентами самостійних робіт, професійно-орієнтованих проектів, звітів виробничої практики.

Відбулися позитивні зміни у сформованості комунікативних умінь. Кількісні показники сформованості комунікативних умінь у ЕГ змінилися у напрямку зростання високого (з 6,8% до 30,1% опитаних), достатнього (з 35,3% до 42,1% респондентів) рівнів. Студенти загалом

володіли уміннями використовувати норми літературної мови у професійній комунікації, виділяти головне, суттєве; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки; реалізовувати основні різновиди мовлення у професійному спілкуванні. Усні відповіді, робота з текстом судової промови засвідчила сформованість риторичних умінь, зокрема умінь усвідомлено впливати на аудиторію за допомогою мовлення, володіти голосом, дикцією, загалом використовувати інтонацію, паузи в мовленні; виконувати мисленнєво-мовленнєві дії, що забезпечують переконливість; обирати в усному і писемному професійному мовленні доцільні формули мовленнєвого етикету. Відзначаємо також і культуру читання, інтерпретації правового тексту, спроби студентів добирати аргументацію, прийоми переконання слухачів. Загалом студенти прагнули чітко, послідовно викладати думки; виявляти логічні зв'язки між поняттями і фактами; аналізувати та інтерпретувати тексти; виділяти основні проблеми досліджень; моделювати зв'язний текст; вміти осмислювати прочитаний текст, усвідомлювати його своєрідність та оригінальність; дискурсивно доводити текст до слухача.

У юридичній консультації доцільно використовували засоби невербальної комунікації, зокрема жести, міміку, пози, погляд, дистанцію тощо, прагнули допомогти колегам, вивчати обличчя і поведінку людей, щоб зрозуміти їх характер, схильності, здібності. Результати дослідження сформованості рефлексії у студентів ЕГ і КГ здійснювалося за відповідними діагностиками (див. дод. Б). Студенти ЕГ відчували відповідальність за навчання», проявляли достатню ініціативу на заняттях, прагнули ставати більш упевненими у собі.

Проаналізуємо результати рефлексивно-оцінного етапу (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Рівні сформованості компонентів комунікативної компетентності студентів на ЕГ і КГ на рефлексивно-оцінному етапі, %

	Мотиваційний		Інформаційний		Когнітивний		Поведінковий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	16,5	22,6	15,4	22,6	12,1	19,4	12,1	19,4
Достатній	26,4	36,6	27,5	35,5	24,2	32,3	22,0	33,3
Середній	48,4	39,8	47,3	39,8	46,2	40,9	44,0	41,9
Низький	8,8	1,1	9,9	2,2	17,6	7,5	22,0	5,4

За кожним із критеріїв відбулися такі зміни: за мотиваційним: високий складав в ЕГ – 22,6%; у КГ – 16,5%; достатній рівень: в ЕГ – 36,6% ; у КГ – 26,4%); за інформаційним критерієм (високий рівень: в ЕГ – 22,6%; у КГ – 15,4; достатній рівень: в ЕГ – 35,5%; у КГ – 27,5%); за когнітивним (високий рівень складав: в ЕГ – 19,4% у КГ – 12,1%; достатній рівень: в ЕГ – 32,3%; у КГ – 24,2%); за поведінковим (високий рівень складав: в ЕГ – 19,4% у КГ – 12,1%; достатній рівень: в ЕГ – 33,3%; у КГ – 22%). Відзначаємо зменшення кількості студентів на низькому і середньому рівнях: за мотиваційним становила: середній рівень: в ЕГ– 39,5%, у КГ– 48,4%; низький рівень: в ЕГ– 39,8% і у КГ– 48,4%), за інформаційним (середній рівень: в ЕГ – 39,8%, у КГ – 47,3%, низький рівень: в ЕГ – 2,2% і у КГ 9,9%, за когнітивним (середній рівень: в ЕГ– 40,9%, у КГ– 46,2%, низькийрівень: в ЕГ– 7,5%, у КГ– 17,6%), за поведінковим (середній рівень: в ЕГ– 41,9%, у КГ– 44%, низький рівень: в ЕГ– 5,4%, у КГ– 22%).

Простежимо динаміку рівнів сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів у порівнянні із констатувальним етапом педагогічного експерименту (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Динаміка рівнів сформованості комунікативної компетентності
майбутніх юристів, %**

Рівні	На констатуваль- ному етапі		Після формульовального етапу		Приріст	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Рівні сформованості комунікативної компетентності студентів за мотиваційним критерієм						
Високий	4,4	5,4	16,5	22,6	12,1	17,2
Достатній	16,5	17,2	26,4	36,6	9,9	19,4
Середній	54,9	53,8	48,4	39,8	-6,5	-14
Низький	24,2	23,7	8,8	1,1	-15,4	-22,6
Рівні сформованості комунікативної компетентності студентів за інформаційним критерієм						
Високий	5,1	5,3	15,4	22,6	10,3	17,3
Достатній	17,8	18,5	27,5	35,5	9,7	17
Середній	48,2	47,9	47,3	39,8	-0,9	-8,1
Низький	28,9	28,3	9,9	2,2	-19	-26,1
Рівні сформованості комунікативної компетентності студентів за когнітивним критерієм						
Високий	0,1	0,2	12,1	19,4	12	19,2
Достатній	4,3	4,7	24,2	32,3	19,9	27,6
Середній	50,2	49,9	46,2	40,9	-4	-9
Низький	45,4	45,2	17,6	7,5	-27,8	-37,7
Рівні сформованості комунікативної компетентності студентів за поведінковим критерієм						
Високий	0,0	0,1	12,1	19,4	12,1	19,3
Достатній	2,8	3,3	22,0	33,3	19,2	30
Середній	45,5	45,2	44,0	41,9	-1,5	-3,3
Низький	51,7	51,4	22,0	5,4	-29,7	-46

Як показує аналіз табл. 3.5, відбулося зростання за мотиваційним критерієм: на високому рівні: в ЕГ – із 5,4% до 22,6% (приріст становить 17,2%); у КГ – із 4,4 до 16,5% (приріст становить 12,1%); на достатньому рівні: в ЕГ – із 17,2% до 36,6% (приріст становить 19,4%); у КГ – із 16,5 до 26,4% (приріст становить 9,9%); за інформаційним критерієм: на високому рівні: в ЕГ – із 5,3%

до 22,6% (приріст становить 17,3%); у КГ – із 5,1 до 15,4% (приріст становить 10,3%); достатній рівень: в ЕГ – із 18,5% до 35,5% (приріст становить 17%); у КГ – із 17,8 до 27,5% (приріст становить 9,7%); за когнітивним критерієм (високий рівень: в ЕГ – із 0,2% до 19,4% (приріст становить 19,2%); у КГ – із 0,1% до 12,1% (приріст становить 12%); достатній рівень: в ЕГ – із 4,7% до 32,3% (приріст становить 27,6%) ; у КГ – із 4,3 до 24,2% (приріст становить 19,9%); за поведінковим критерієм (високий рівень: в ЕГ – із 0,1% до 19,4% (приріст становить 19,3%); у КГ – із 0% до 12,1% (приріст становить 12,1%); достатній рівень: в ЕГ – із 3,3% до 33,3% (приріст становить 30%) ; у КГ – із 2,8 до 22% (приріст становить 19,2%). Натомість зменшилась кількість студентів на середньому і рівнях сформованості комунікативної компетентності студентів ЕГ і КГ: за мотиваційним критерієм: на середньому рівні: в ЕГ – із 53,8% до 39,8% (приріст становить – 14%); у КГ – із 54,9 до 48,4% (приріст становить – 6,5%); на низькому рівні: в ЕГ – із 23,7% до 1,1% (приріст становить – 22%); у КГ – із 24,2 до 8,8% (приріст становить -22,6%); за інформаційним критерієм: на середньому рівні: в ЕГ – із 47,9% до 39,8% (приріст становить -8,1,3%); у КГ – із 48,2 до 47,3% (приріст становить -0,9%); низький рівень: в ЕГ – із 28,3% до 2,2% (приріст становить – 26,1%); у КГ – із 28,9 до 9,9% (приріст становить –19%); за когнітивним критерієм: на середньому рівні: в ЕГ – із 49,9% до 40,9% (приріст становить -9%); у КГ – із 50,2 до 46,2% (приріст становить – 4%); низький рівень: в ЕГ – із 45,2% до 7,5% (приріст становить – 37,7%); у КГ – із 45,4 до 17,6% (приріст становить – 27,8%); за поведінковим критерієм: на середньому рівні: в ЕГ – із 45,2% до 41,9% (приріст становить -3,3%); у КГ – із 45,5 до 44% (приріст становить – 1,5%); низький рівень: в ЕГ – із 51,4% до 5,4% (приріст становить – 46%); у КГ – із 51,7 до 22% (приріст становить – 29,7%).

Як показує аналіз, наявний стабільний характер відмінностей між ЕГ і КГ. Відзначаємо, що вивчення спеціальних дисциплін у ЕГ на засадах міжпредметної інтеграції, введення інтегрованих

модулів і тем з мови права, юридичної деонтики, риторики, герменевтики, юридичної техніки, діалогіки на лекціях, практичних заняттях, у самостійній та індивідуальній роботі сприяло формуванню мотивації навчання, культури юридичного мислення, ціннісних орієнтацій у здійсненні професійної комунікації, засвоєнню професійної терміносистеми.

Інтерактивне навчання, зокрема залучення студентів до вирішення проблемних ситуацій, дискусій, диспутів у майстерні юриста, до комунікативних тренінгів, рольових ігор активізувало розвиток умінь лаконічно, процесуально доцільно формулювати запитання, уважно слухати відповіді, уточнювати, з'ясовувати окремі деталі слідства, вести діалог, дискусію, суперечку, полеміку, перемовини, дотримуючись тактовності, об'єктивності, толерантності.

Моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян стимулювало формування мовленнєво-комунікативних, текстових, дискурсних, риторичних умінь, що дозволило під час виробничої практики, у юридичній клініці на більш високому професійному рівні надавати юридичну допомогу соціально вразливим верствам населення, більш тісно співпрацювати з працівниками судових і правоохоронних органів. У звітах з виробничої практики студенти описували низку проблемних ситуацій, які виникали з різними типами клієнтів. Виконуючи завдання в юридичній клініці, студенти брали ініціативу в розв'язанні питань просвітницького характеру.

Згідно з даними рис. 3.1, загалом за період експерименту відсоток студентів з високим і достатнім рівнями сформованості комунікативної компетентності зріс (в ЕГ – на 18,2% та 23,5%; у КГ – на 11,6% та 14,6%), натомість із середнім і низьким рівнями – зменшився (в ЕГ – на 8,6% та 33,1%, у КГ – на 3,2% та 23,0%). Отже, простежуємо динаміку зміни рівнів сформованості комунікативної компетентності студентів ЕГ у ході формувального

експерименту, всі рівні сформованості комунікативної компетентності у студентів ЕГ є вищими.

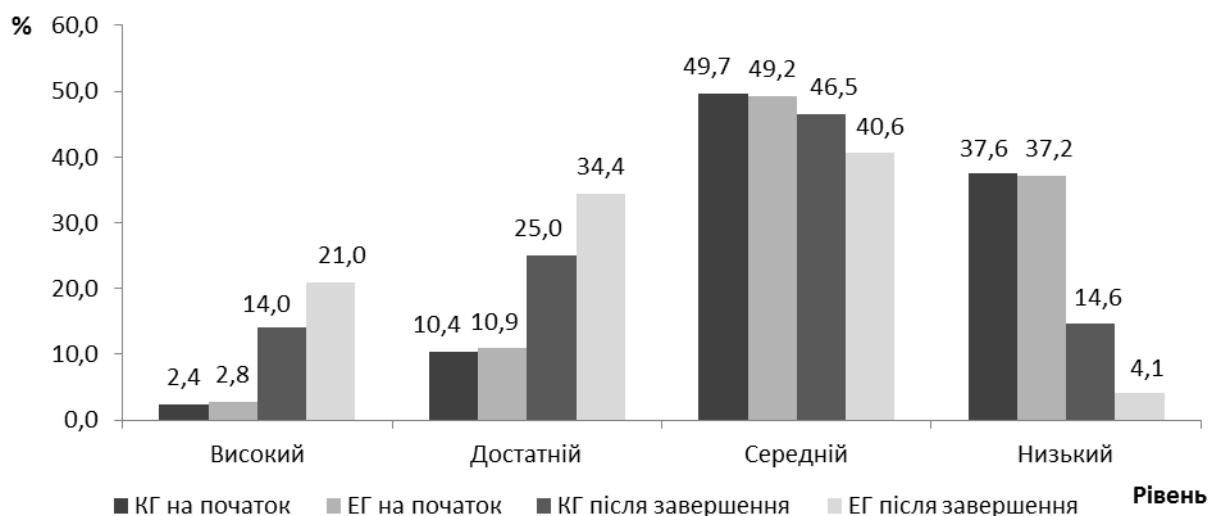

Рис. 3.1. Динаміка сформованості комунікативної компетентності в ЕГ і КГ

Аналіз змін за мотиваційним критерієм засвідчив: студенти ЕГ (високий рівень – 22,6%) характеризувалися високим рівнем розвитку мотивів і потреб, ціннісних пріоритетів і смислової орієнтації при здійсненні професійної комунікації, спрямованістю на міжособове спілкування на суб'єктній, гуманістичній основі, розвиненою емпатією та рефлексією; установкою на подолання комунікативних бар'єрів.

Студенти ЕГ з високим рівнем за інформаційним критерієм (22,6%) у порівнянні зі студентами КГ більш чітко володіли мовнокомунікативними засобами культури спілкування, культури слухання, професійної етики. Зміни відбулися за когнітивним критерієм: студенти ЕГ (19,4%) відзначалися відчуттям професійної і моральної відповідальності, володіли знаннями професійної юридичної термінології, психології особистості, професійного спілкування, його стилів, комунікативних бар'єрів, необхідних для розуміння партнера зі спілкування, взаєморозуміння. Студенти ЕГ з високим рівнем за поведінковим критерієм (19,4%) характеризувалися більш високим ступенем самостійності й

усвідомленості у виконанні окремих професійних комунікативних дій, вчинків, що ґрунтуються на праві і правовідносинах; рівнем володіння вербальними і невербальними засобами комунікації; уміннями комунікативної взаємодії, уміннями здійснювати комунікативний самоконтроль, комунікативну рефлексію. Під час виробничої практики, юридичної клініки такі студенти володіли розвинутою емпатією та рефлексією, емоційною стійкістю, уміннями слухати, переконувати, мобільно реагувати у складних професійних ситуаціях.

Відзначимо, що в дослідно-експериментальних закладах на юридичних факультетах було створено відповідне комунікативне освітньо-виховне середовище. Навчально-виховний процес здійснювали з урахуванням принципів системності, цілісності, наступності у вивченні комунікативного і юридичного матеріалу; фундаментальності; зв'язку теорії і практики, єдності навчання, виховання, розвитку особистості; поєднання індивідуальних, групових і колективних форм навчання. Урахування особистісно-діяльнісного підходу дозволяло розглядати формування комунікативної компетентності як процес залучення учасників комунікативної діяльності до діалогової взаємодії на основі суб'єкт-суб'єктних відносин. Відповідно до компетентнісного підходу формування мотиваційно-афективного, комунікативно-інформаційного, комунікативно-когнітивного, поведінково-інтерактивного компонентів комунікативної компетентності здійснювалося у процесі вивчення спеціальних дисциплін, під час виробничої практики і юридичної клініки. З урахуванням аксіологічного, деонтологічного підходів було розроблено завдання для студентів. Ураховували положення діалогового підходу, зокрема при вивченні тем, які давали можливість забезпечити спілкування майбутніх юристів із текстами культури, в яких представлено традиції права, із творами художньої літератури, кінострічками, розкривають соціальне призначення професії юриста, дозволяють більш глибоко розуміти значущість іншої людини, виховують здібності до моральної дії, надають

професійному юридичному мисленню гуманістичного характеру. Спиралися і на положення герменевтичного підходу, який стимулює уміння читати, інтерпретувати норму закону, події, конфліктну ситуацію, юридичний текст, уміти «зчитувати» світ клієнта, з яким працює, який звернувся по юридичну допомогу.

Ділові ігри, у процесі яких імітували професійне середовище адвоката, прокурора, позивача, державного обвинувача, захисника, студенти засвоювали оптимальні зразки професійних дій, продукували більш ефективні варіанти поведінки у спілкуванні з різними групами, розвиток творчого мислення. Практична діяльність щодо консультування різних верств населення під час виробничої практики, в юридичній клініці сприяла формуванню у студентів умінь аналізувати фактичну інформацію, виділяти в ній головне; орієнтуватися в законодавчо-нормативному матеріалі і знаходити правову основу для вирішення проблеми тощо.

Ефективна суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників професійної комунікативної діяльності допомагали вирішити професійні ситуації залежно від знань типів клієнтів: «довірлива дитина», коли клієнт довіряє адвокату; «пасивний скептик», коли всі пояснення і пропозиції сприймаються скептично; «впертий», коли прагне свого, незважаючи на пояснення юриста; клієнт – «закриті двері»: такий клієнт володіє інформацією про фактичні обставини, але не поспішає все викласти одразу юристу; клієнт – «співробітник» – ідеальний тип для юриста. Проявляли студенти і доцільні стилі спілкування з колегою і клієнтом: захоплення спільною творчою діяльністю; дружнього ставлення, Необхідною умовою успішної діяльності студентів на заняттях і в юридичній клініці була творча, духовна атмосфера, про яку писав К. Ушинський: дух закладу живе не в стінах, не на папері, а в характері більшості вихователів і звідти вже переходить у характер вихованців...особа вихователя означає все у справі виховання» [324, с. 17].

Якісні результати показують: у колективах, де здійснювали дослідно-експериментальну роботу, були створені належні умови для співпраці і педагогічної взаємодії студентів, викладачів, кураторів академічних груп, юридичних працівників, що значною мірою вплинуло на ефективність розробленої моделі. Результатом поетапного впровадження моделі формування комунікативної компетентності є підвищення рівнів, зокрема зростання кількості студентів з сформованими високим і достатнім рівнями, їхня готовність здійснювати професійну діяльність. Запропонована модель забезпечує реалізацію науково обґрунтованих педагогічних умов.

Доведено також, що розроблений навчально-методичний комплекс з формування комунікативної компетентності майбутніх юристів (програми курсів, навчальні посібники, комунікативний практикум, термінологічний мінімум, комунікативно-ситуаційні завдання) сприяє формуванню у студентів-юристів емоційно-ціннісного ставлення до здійснення юридичної комунікації, комунікативно цінних знань, умінь вербальної і невербальної взаємодії, активізував потребу в розвитку творчого потенціалу, прагнення до особистісного і професійного самовдосконалення. Свідчення цьому є те, що, як показує аналіз рис. 3.1, табл. 3.6, зменшилася кількість студентів із середнім і низьким рівнем за кожним компонентом. Однак слід посилювати роботу студентами, які нечітко усвідомлюють суспільне значення і моральні цінності професії юриста, слабо мотивовані на отримання комунікативно цінних знань, фрагментарно володіють знаннями мовленнєвих норм; використовують їх під час виробничої практики, моральні судження часто не сформовані. Студенти володіли окремими комунікативними вміннями, здійснювали комунікативну взаємодію епізодично, часто не розуміли суті ситуацій професійного спілкування, не достатньою мірою використовували отриманий досвід під час практики.

Результати дослідної роботи дозволили виявити низку професійних та особистісних чинників, що сприяють формуванню

комунікативної компетентності майбутніх юристів: серед професійних – вивчення правових дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції із мовно-мовленнєвими, психолого-педагогічними; уведення інтегрованих тем і модулів, що спрямовані на формування культури юридичного мислення, мистецтва логічного аналізу, юридичного діалогу; включення студентів в інтерактивне спілкування, що моделює професійні ситуації; творче застосування набутих знань і практичних навичок під час виробничої практики, юридичної клініки; педагогічна майстерність викладачів-наставників; серед особистісних – урахування особливостей психічного розвитку і саморозвитку, рефлексивне ставлення до студентів як до суб'єктів професійного спілкування, прагнення до самоосвіти і самовдосконалення; культивування комунікативно грамотного стилю поведінки і взаємодії представників адміністративно-командного і викладацького складу між собою і зі студентами, що відповідає нормам комунікативної культури; неперервність і системність співпраці викладачів і студентів шляхом, зокрема, виконання й індивідуальних завдань, які сприяють формуванню установки на активні соціальні контакти, інтенсивність і результативність яких значною мірою визначає успіх професійної діяльності юристів.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дає підстави запропонувати управлінському складу, викладачам ВНЗ юридичного профілю такі рекомендації: вважати формування комунікативної компетентності майбутніх юристів невід'ємним складником цілісного педагогічного процесу у вищій професійній школі, що потребує розроблення відповідного науково-методичного забезпечення і організації його науково-педагогічного супроводу; для підвищення якості як професійної підготовки взагалі, такі і комунікативної компетентності як ключового компонента професійної компетентності майбутніх юристів рекомендовано комплексні міждисциплінарні курси, що охоплюють практику виконання юридичних документів («юридичне письмо»), тактику та стратегію прийняття правових

рішень, розробку та написання юридичних документів, елементи юридичної психології, етика, риторика.

Для підвищення якості практичної підготовки, роботи юридичних клінік доцільне систематичне залучення студентів до вирішення комунікативно-ситуаційних завдань з розгляду реальних випадків правозастосування, проведення імітаційних судових засідань, консультування із запрошенням юристів-практиків, використання бінарних лекцій за участю викладача та юриста-практика. Важливим є також розроблена система моніторингу оцінювання рівнів сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Отже, проведена дослідно-експериментальна робота засвідчила, що обгрунтовані нами педагогічні умови, зокрема такі як вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції, інтерактивне навчання, що активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин, моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян; розроблена нами модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів довела свою ефективність завдяки переорієнтації на особистість студента, розкриття його здібностей, самобутності й самоцінності, адаптації програм та умов навчання до можливостей студента, особистісно-діяльнісного, системного, компететнісного, аксіологічного підходів, загальнодидактичних принципів. Таким чином, завдання розв'язані, мета дослідження досягнута.

ВИСНОВКИ

1. На підставі вивчення філософських, педагогічних, психологічних, вітчизняних і зарубіжних джерел, емпіричного досвіду обґрунтовано положення щодо комунікативних засад професійної діяльності майбутніх юристів. Доведено, що в умовах утвердження в суспільстві верховенства права зростає гостра потреба в фахівцях, котрі виконують професійну діяльність, глибоко усвідомлюючи свій професійний обов'язок і соціальну відповідальність, зокрема вміють інтерпретувати юридичні тексти, надають кваліфіковані юридичні консультації, конструктивно вирішують конфлікти, здійснюють морально-правову взаємодію, яка відповідає принципам демократії і гуманізму.

З'ясовано, що юридична комунікація характеризується специфічними ознаками (нормативність, точність, логічність, лаконічність), виконує певні функції (інформативну, інтерактивну, перцептивну, експресивну, нормативну, соціальну) і знаходить вияв в різних жанрах (професійний діалог, публічний виступ, протокол допиту, консультування).

У результаті проведеного дослідження уточнено, що комунікативна компетентність майбутніх юристів – це інтегральна особистісна якісна характеристика юриста, що поєднує ціннісні установки, комунікативні знання, уміння, навички, здібності, які забезпечують ефективну діалогову взаємодію із суб'єктами правових відносин у певному колі професійних правових ситуацій на основі вільного володіння вербальними і невербальними засобами юридичної комунікації відповідно до морально-етичних норм.

На основі аналізу наукових джерел і особливостей професійної діяльності визначено мотиваційно-афективний, комунікативно-інформаційний, комунікативно-когнітивний, поведінково-інтерактивний компоненти комунікативної компетентності

майбутніх юристів, що характеризуються власною структурою і змістовим наповненням.

Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін представлено як систему взаємопов'язаних дій викладачів-наставників і студентів з урахуванням низки основних підходів. На рівні методології основним є особистісно-діяльнісний підхід; на рівні теоретичного обґрунтування механізму формування комунікативної компетентності – системний, аксіологічний; на рівні практичної реалізації – компетентнісний.

2. Виявлено, що спеціальна підготовка недостатньою мірою спрямована на майбутню професійну діяльність юриста, в якій пріоритетне місце займає комунікативний компонент. Навчальні заняття, самостійна, індивідуальна робота, виробнича практика недостатньою мірою спрямовані на формування ціннісних потреб у професійній комунікації; студенти відчують труднощі у застосуванні відповідних засобів, недостатньо володіють юридичною технікою, що відповідає правовим і етичним нормам і дозволяє досягати комунікативних цілей з найменшими часовими втратами.

3 урахуванням сутності компонентів комунікативної компетентності майбутніх юристів виокремлено критерії та показники: *мотиваційний* (показники: ціннісне ставлення, мотиви і потреби у здійсненні професійної комунікації, прагнення до організації спілкування з партнером на суб'єкт-суб'єктній основі); *інформаційний* (показники: рівень володіння мовнокомунікативними засобами культури мовлення, спілкування, слухання); *когнітивний* (показники: глибина, повнота, системність професійних знань юридичної термінології, психології особистості, професійного юридичного спілкування, його стилів, комунікативних бар'єрів; обґрунтованість моральних суджень); *поведінковий* (показники: ступінь володіння уміннями здійснювати комунікативну діяльність, що ґрунтується на праві та правовідносинах).

На основі комплексного врахування виділених критеріїв і показників встановлено чотири рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів: високий, достатній, середній, низький. Виявлений переважно низький рівень сформованості комунікативної компетентності у бакалаврів засвідчив необхідність оновлення змісту, форм і методів вивчення спеціальних дисциплін, обґрунтування педагогічних умов.

3. На підставі проведеної дослідної роботи і теоретичного аналізу обґрунтовано педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів: вивчення спеціальних дисциплін на засадах міжпредметної інтеграції; інтерактивне навчання, що активізує діалогову взаємодію учасників комунікативної діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; моделювання професійних умов спілкування з метою залучення студентів до правової консультативної роботи з різними категоріями громадян.

4. Модель формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін визначено як схематичне відображення розгорнутого в часі педагогічного процесу, що здійснюється відповідно до соціального замовлення держави і ґрунтується на цінностях соціокультурного розвитку особистості фахівця. Модель побудована з урахуванням положень особистісно-діяльнісного, системного, компетентнісного, аксіологічного підходів, принципів гуманізації, професійної спрямованості, міжпредметної інтеграції, комунікативної взаємодії, випереджувального навчання, навчання у співпраці, складається із методологічно-цільового, змістово-функціонального, результативного блоків, адекватно представляє зміст, структуру, форми, методи, умови організації навчально-виховної і позанавчальної діяльності студентів, реалізується поетапно (мотиваційний, практично-дієвий, рефлексивно-оцінний етапи), а результатом є підвищення рівнів сформованості комунікативної компетентності юристів, їхня готовність здійснювати професійну діяльність.

Доведено, що в експериментальних групах виявлено суттєву динаміку сформованості комунікативної компетентності за всіма критеріями. Зріс відсоток студентів ЕГ з високим і достатнім рівнями сформованості комунікативної компетентності на 18,2% і 23,5% відповідно. Студенти характеризувалися високим рівнем розвитку емпатії, комунікативного самоконтролю, комунікативної рефлексії, успішно виконували соціально-професійні ролі юриста у процесі комунікативної взаємодії, аналізували і моделювали професійно орієнтовані ситуації, а отриманий досвід вирішення професійних задач використовували під час виробничої практики та роботи в юридичній клініці.

5. Розроблений навчально-методичний комплекс з формування комунікативної компетентності майбутніх юристів (програми курсів, навчальні посібники, комунікативний практикум, термінологічний мінімум, комунікативно-ситуаційні завдання) дає можливість мотивувати у студентів-юристів емоційно-ціннісне ставлення до здійснення юридичної комунікації, формувати систему комунікативно цінних знань, умінь вербальної і невербальної взаємодії, активізувати потребу в розвитку творчого потенціалу, прагнення до особистісного і професійного самовдосконалення.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження специфіки формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у позааудиторній роботі; проблеми формування інформаційно-комунікаційної компетентності, конфліктологічної культури майбутніх юристів; розвитку комунікативної компетентності юристів упродовж неперервної освіти; здійснення порівняльно-педагогічного аналізу формування комунікативної компетентності юристів в Україні і за кордоном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абушенко В. Л. Аксиология / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный дом, 2003. – С. 25–30.
2. Агаева А. В. Формирование коммуникативной готовности к профессиональной деятельности студентов-юристов в вузе: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Агаева Альбина Владимировна; Тул. гос. ун-т. – Орел, 2013. – 216 с.
3. Александрова С. А. Педагогічні умови формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців туристської індустрії / С. А. Александрова // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Педагогічні науки. – 2007. – № 20 – 22 червня. – С. 218–224.
4. Алексеев С. С. Введение в юридическую специальность / С. С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 256 с.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Изд. Ленинградского университета, 1968. – 340 с.
6. Андреев А. Л. Компетентностная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа / А. Л. Андреев // Педагогика. – 2005. – № 4. – С. 19–27.
7. Андреева Г. М. Психология социального познания: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 288 с.
8. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
9. Андрос Є. Истина как проблема познания и мировоззрения / Е. И. Андрос; Ин-т философии АН УССР. – К.: Наук. думка, 1984. – 144 с.
10. Андрощук А. Г. Професійна підготовка юристів у Німеччині: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Андрощук Аліна Геннадіївна; Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006. – 178 с.
11. Андрущенко В. П. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Автономна республіка Крим / ред. рада: В. Г. Кремень, В. П. Андрущенко [та ін.]; АПН України; Асоціація ректорів педагогічних університетів Європи; Ін-т вищої освіти. – К.: Знання України, 2009. – 295 с.
12. Антология мировой философии. Философия древности и средневековья [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.logic-books.info/sites/default/files/antologiya_mirovoy_filosofii.tom_1._chast_2_-_1969.pdf. – Язык русс.

13. Ануфрієв М. І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): довідниковий посіб. / М. І. Ануфрієв, Ю. Б. Ірхін, М. Н. Курко [та ін.]. – К.: МВС України; КІВС, 2003. – 80 с.

14. Ануфрієва Н. М. Комунікативна компетентність особистості / Н. М. Ануфрієва // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2002. – Вип. 12–13. – С. 52–55.

15. Анцупов А. Я. Введение в конфликтологию: учеб. пособ. / А. Я. Анцупов, А. А. Малышев. – К.: МАУП, 1996. – 104 с.

16. Артикуца Н. В. Мовно-термінологічна компетентність у професіограмі правника / Н. В. Артикуца // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 23–29.

17. Артикуца Н. В. Нові підходи до мовної підготовки майбутніх юристів і викладачів права / Н. В. Артикуца // Право України. – 1997. – № 12. – С. 58–60.

18. Атватер И. Я Вас слушаю: Советы руководителю, как правильно слушать собеседника / Атватер И. – М.: Книга по Требованию, 2013. – 110 с.

19. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе и его закономерные основы и методы / С. И. Архангельский. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.

20. Бабанский Ю. К. Рациональная организация учебной деятельности / Ю. К. Бабанский. – М.: Знание, 1981. – 96 с.

21. Балабанова Л. М. Категория нормы в психологии студенческого возраста (теоретико-методологический аспект): [монография] / Людмила Мечиславовна Балабанова. – Х.: Консум, 1999. – 240 с.

22. Бандурка О. М. Юридична деонтологія: підруч. / О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун. – Харків: Вид-во НУВС, 2002. – 336 с.

23. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с.

24. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.

25. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. / В. В. Бедь – Львів: «Новий Світ – 2000», 2009. – 380 с.

26. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: навч.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.

27. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 2. – С. 26–31.
28. Библер В. С. Школа диалога культур: идеи, опыт, перспективы / В. С. Библер. – Кемерово: Кемеровский пед. ун-т, 1993. – 414 с.
29. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / [за заг. ред. О. В. Овчарук]. – К.: К.І.С., 2004. – С. 47–52.
30. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. – К.: Юстініан, 2006. – 272 с.
31. Білоножко А. В. Соціально-психологічні чинники становлення комунікативної культури майбутнього юриста в процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.05 – соціальна психологія / Анжела Володимирівна Білоножко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 21 с.
32. Блауберг И. В. Проблема целостности и системный подход / И. В. Блауберг, Э. М. Мирский (сост., вступ. ст.). – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 448 с.
33. Бовдир О. С. Формування комунікативної культури студентів юридичних спеціальностей у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Бовдир Олена Сергіївна; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Херсон. – 2012. – 314 с.
34. Богомолов А. С. Античная философия / А. С. Богомолов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 368 с.
35. Бодалев А. А. Психология новой эры: компетентность или беспомощность / А. А. Бодалев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psy1september.ru/2001/47/45.htm>. – Загл. с экрана. – Язык русс.
36. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: под ред. Д. И. Фельдштейна / Вступительная статья Д. И. Фельдштейна. 2-е изд. – М.: Ин-т практической психологии, Воронеж: МОДЭК, 1997. – 352 с.
37. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8–14.
38. Большой толковый психологический словарь: в 2-х т. [пер. с англ. Чебетарева Е. Ю.] / А. С. Ребер. – М.: Вече, 2003. – Т. 1. – 592 с.
39. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Е. В. Бондаревская. – Ростов н/Д.: Перемена, 2000. – 352 с.

40. Бутенко Т. О. Формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Бутенко Тетяна Олександрівна; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – 274 с.
41. Васильев В. Л. Психолого-педагогические аспекты подготовки следователей / В. Л. Васильев // Правоведение – 1993. – №1. – С. 114–119.
42. Васильев В. Л. Юридическая психология: учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – СПб: Питер Ком, 1998. – 656 с.
43. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навч.-метод. посіб. / Г. П. Васянович. – Л.: Норма, 2005. – 344 с.
44. Введенский В. Н. Коммуникативная компетентность педагога: характеристика, способы совершенствования / В. Н. Введенский. – СПб.: ИОВ РАО, 2003. – 52 с.
45. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права / Ю. А. Ведерніков: підруч. – К.: Ун-т сучасних знань, 2014. – 468 с.
46. Большой энциклопедический словарь / [ред. А. М. Прохоров]. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. – 1456 с.
47. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 слів / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2009. – 1736 с.
48. Виноградова И. А. Коммуникативная компетентность в социализации личности: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. соц. наук: 22.00.04. – социальная структура, социальные институты и процессы; Ирина Анатольевна Виноградова; Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2002. – 23 с.
49. Виссак Х. Пособие по профессиональному общению юристов / Х. Виссак, В. Тарве. – Таллин : Валгус, 1986. – 180 с.
50. Вишневская С. Л. Развитие профессиональной коммуникативной компетентности юриста в системе высшего профессионального образования: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Вишневская Светлана Леонидовна; Удмурт. гос. ун-т. – Ижевск, 2006. – 201 с.
51. Вовк Л. П. Словник навчально-педагогічних понять і термінів: метод. посіб. / Л. П. Вовк, Г. Д. Панченко, О. С. Падалка та ін. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2001. – 83 с.
52. Войтик А. А. Обучение студентов в юридической клинике практическим навыкам работы юриста / А. А. Войтик, Т. В. Наумович, К. Л. Томашевский : учеб. пособ.; отв. ред. С. А. Балашенко. – Мн.: БГУ, 2006. – 82 с.
53. Волинка К. Г. Теорія держави і права / К. Г. Волинка: навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

Список використаних джерел

54. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: теорія, технологія, практика : монографія / Н. П. Волкова. – Д.: Вид-во ДНУ, 2005. – 304 с.
55. Волченко О. М. Критерії та рівні комунікативної компетенції майбутніх учителів іноземних мов / О. М. Волченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: зб. наук. пр. – Вип. 6 (16). – К.: НПУ, 2007. – С. 104–107.
56. Воскобитова Л. Консультирование как вид деятельности адвоката / Л. Воскобитова: методический семинар «Клиническое юридическое образование», 2000, Санкт-Петербург (Ольгино) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://lawclinic.ru/library.phtml?m=1&p=17>. – Загл. с экрана. – Язык русс.
57. Всемирная энциклопедия: философия / [главн. научн. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
58. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
59. Гальперин П. Я. Психология как объективная наука / П. Я. Гальперин; ред. А. И. Подольский. – М.; Воронеж: МПСИ; МОДЭК, 2003. – 479 с.
60. Глосарій основних термінів професійної освіти і навчання / упор. Т. М. Десятов; за заг. ред. Н. Г. Ничкало. – К.: АртЕк, 2009. – 192 с.
61. Годлевська Д. М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка / Дана Миколаївна Годлевська; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 30 с.
62. Гончаренко С. Інтегроване навчання: за і проти / С. Гончаренко, Ю. Мальований // Освіта. – 1994. – 16 лютого. – С. 5.
63. Гончаренко С. У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення / С. У. Гончаренко. – Рівне: Волинські обереги, 2012. – 192 с.
64. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. – Видання друге, доповнене й виправлене – Рівне: Волинські обереги, 2011. – 550 с.
65. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по специальности «Юриспруденция» (утвержден 27 марта 2000 г. № 260 гум/СП.) – М., 2000. – 23 с.

66. Гудзик К. Юрист, який був Непідкупним. Анатолій Коні – лицар закону без страху і докору / Клара Гудзик // День. – 2007. – №190 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/yurist-yakiy-buv-nepidkupnim>.

– Загол. з екрану. – Мова укр.

67. Гуревич П. С. Философия культуры: учеб. пособ. для студ. гуманитарных вузов / П. С. Гуревич. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 288 с.

68. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2005. – 655 с.

69. Давыденко Т. М. Рефлексивное управление школой: теория и практика : [монография] / Т. М. Давыденко. – М., Белгород : Белгород. госуд. пед. ун-т, 1995. – 251 с.

70. Деонтологічний кодекс (кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

[http://kmdka.com/advokatura/zagalniy-kodeks-pravil-dlya-advokativ - krayin-ievropeyskogo-spivtovaristva](http://kmdka.com/advokatura/zagalniy-kodeks-pravil-dlya-advokativ-krayin-ievropeyskogo-spivtovaristva). – Загол. з екрану. – Мова укр.

71. Державна національна програма «Освіта: Україна ХХІ століття» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.

72. Джонсон Д. Методы обучения. Обучение в сотрудничестве / Д. Джонсон, Р. Джонсон, Э. Джонсон-Холубек; пер. с англ. З. С. Замчук. – Спб. : Экономическая школа, 2001. – 256 с.

73. Доліненко Л. О. Цивільне право України: навч. посіб. / Л. О. Доліненко, В. О. Доліненко, С. О. Сарновська. – К.: Кондор, 2006. – 365 с.

74. Доловова Н. Н. Формирование коммуникативной компетентности студентов в педагогическом пространстве технического вуза: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Доловова Наталья Николаевна. – Ульяновск: Ульяновск. гос. пед. ун-т., 2003. – 222 с.

75. Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов / О. Г. Дробницкий. – М., 1967. – 303 с.

76. Дубасенюк О. А. Компетентнісний підхід у професійній підготовці вчителя / О. А. Дубасенюк // Формування естетичної компетентності особистості засобами народознавства : зб. наук. праць молодих дослідників / [за заг. ред. О. С. Березюк, Л. О. Глазунової]. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 10-16.

77. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Дж. Дьюи. – М. : Знание, 1999. – 236 с.

78. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л.: ЛГУ, 1985. – 167 с.
79. Емельянов Ю. Н. Обучение паритетному диалогу / Ю. Н. Емельянов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – 106 с.
80. Емельянов Ю. Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.05 / Емельянов Ю. Н.; СПб. ун-т. – СПб., 1992. – 342 с.
81. Еникеев М. И. Общая и юридическая психология: учеб. / М. И. Еникеев. – М.: Юридическая л-ра, 1996. – 631 с.
82. Еремина В. М. Формирование коммуникативной компетенции будущего учителя в контексте поликультурного образования (на примере изучения иностранных языков): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Валентина Михайловна Еремина; Забайк. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Чита, 2005. – 23 с.
83. Жалинский А. Э. Основы профессиональной деятельности юриста (введение в специальность) / А. Э. Жалинский. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1995. – 128 с.
84. Желнова О. А. Формирование профессионально-коммуникативной компетентности будущих юристов в условиях среднего профессионального учебного заведения: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Желнова Оксана Александровна; Моск. гос. пед. ун-т. – Балашов, 2011. – 210 с.
85. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении: практ. пособ. / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растянников. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. – 96 с.
86. Журавський В. Юридична освіта в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення / В. Журавський, О. Копиленко // Право України. – 2004. – № 11. – С. 3–6.
87. Журавський В. С. Проблеми юридичної освіти / В. С. Журавський // Юридичний вісник України. – 2003. – 25 – 31 січ. – С. 115–17.
88. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковский. – М., 1991. – 510 с.
89. Заброцький М. М. До визначення структури комунікативної компетентності педагога / М. М. Заброцький // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – К., 2005. – № 6 (30), Ч. 1. – С. 63–71.
90. Заброцький М. М. Духовність і педагогічна позиція особистості / М. М. Заброцький // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – 2001. – Т. 3. Ч. 8. – С. 90–94.

91. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / [наук. ред. С. Ю. Ніколаєва]. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
92. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. Загвязинский, Р. Атаханов. – 2-е изд., стер. – М.: Академия, 2005. – 208 с.
93. Зайцева С. Е. Формирование коммуникативной компетентности студентов юридических специальностей в процессе обучения иностранному языку: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Серафима Евгеньевна Зайцева; Российский государственный социальный университет. – М., 2005. – 24 с.
94. Закон України «Про вищу освіту». – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
95. Закирова А. Ф. Теоретические основы педагогической герменевтики: [монография] / А. Ф. Закирова. – Тюмень: Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2001. – 152 с.
96. Заруба В. М. Історія держави і права України / В. М. Заруба: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів; Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. Кафедра теорії та історії держави і права. – К.: Істина, 2006. – 416 с.
97. Зеер Э. Ф. Психолого-дидактические конструкты качества профессионального образования / Э. Ф. Зеер // Образование и наука. – 2002. – № 2 (14). – С. 31–50.
98. Зеліско Л. Культура як складова професійної підготовки вчителя / Л. Зеліско // Педагогіка і психологія професійної світи. – 2009. – № 4. – С. 51–62.
99. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании [авторская версия] / И. А. Зимняя. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.
100. Зинченко В. П. Психология на качелях между душой и телом / В. П. Зинченко // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 3. – С. 151–169.
101. Зубарев В. С. Язык и стиль обвинительного заключения / В. С. Зубарев, Л. П. Крысин, В. Ф. Статкус. – М.: Юрид. л-ра, 1976. – 88 с.

102. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність: підруч. / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. – 3-е вид., допов. і переробл. – К.: СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.
103. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії : [монографія] / І. А. Зязюн. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
104. Ивакина Н. Н. Культура судебной речи: учеб. пособ. / Н. Н. Ивакина. – М.: Изд-во БЭК, 1995. – 334 с.
105. Ивакина Н. Н. Профессиональная речь юриста: учеб. пособ. / Н. Н. Ивакина. – М.: Изд-во БЭК, 1997. – 348 с.
106. Иванов Д. А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы. Понятия. Инструментарий / Д. А. Иванов, К. Г. Митрофанов, О. В. Соколова. – М.: АПК и ППРО, 2003. – 101 с.
107. Имитационно-игровое обучение в высшей школе : учеб. пособ. / Л. В. Кондрашова, М. Г. Виевская, Л. А. Савченко. – Кривой Рог, 2001. – 194 с.
108. Искусство речи на суде / П. Сергеич; предисловие Г. М. Резника. - М.: пособие для бакалавров / Н. В. Михалкин, С. С. Антюшкин. – Москва: Юрайт, 2012.
109. Ільїн В. В. Філософська антропологія: навч. посіб. для вузів / В. В. Ільїн. – М.: Книжковий будинок, 2006. – 232 с.
110. Каган М. С. Философия культуры. Становление и развитие: учеб. пособ. для студ. вузов / М. С. Каган. – СПб.: Лань, 1998. – 448 с.
111. Калита О. П. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів засобами проектних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Калита Олена Петрівна; ДВНЗ «Ун-т менеджменту освіти» НАПН України. – К., 2011. – 260 с.
112. Кан-Калик В. А. Основы профессионально-педагогического общения / В. А. Кан-Калик. – Грозный, 1979. – 135 с.
113. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: кн. для учителя / В. А. Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
114. Карасик В. И. Структура институционального дискурса / В. И. Карасик // Проблемы речевой коммуникации. – Саратов, СГУ, 2000. – С. 25–34.
115. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: МГУ, 1987. – 263 с.
116. Касярум К. В. Формування комунікативної компетентності магістрантів педагогічних спеціальностей у процесі фахової підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Катерина Володимирівна Касярум; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 23 с.

117. Касярум К. В. Формування комунікативної компетенції майбутніх викладачів вищої школи / К. В. Касярум // Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. – Умань: ПП Жовтий, 2011. – Ч. 1. – С. 99–105.
118. Керимов Д. А. Кодификация и законодательная техника / Д. А. Керимов. – М., 1998. – 147 с.
119. Кларин М. В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М. В. Кларин // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 2–18.
120. Климов Е. А. Как выбрать профессию: книга для учащихся старших классов средней школы / Е. А. Климов. – 2-е изд. доп. и дораб. – М: Просвещение, 1990. – 158 с.
121. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – Москва: МарТ; Ростов н/Д: МарТ, 2005. – 448 с.
122. Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підруч. / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – 384 с.
123. Компетентнісна освіта: від теорії до практики / Н. М. Бібік, І. Г. Єрмаков, О. В. Овчарук та ін. – К.: Плеяди, 2005. – 120 с.
124. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та ін.; під. заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
125. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти / Лист Міністерства освіти і науки України від 31.07.2008 р. № 1/9-484 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/baza09/pismo/sbor02/text02339/index.htm>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
126. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1984. – 335 с.
127. Конечкая В. Социология коммуникаций: учеб. / В. Конечкая. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1997. – 304 с.
128. Кони А. Ф. Собрание сочинений. В 8 т. Т. 5; под общей ред. В. Г. Базанова, Л. Н. Смирнова, К. И. Чуковского. – М.: Юрид. л-ра, 1968 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: publ.lib.ru/ARCHIVES/K/_/_Koni_A.F..html. – Загл. с экрана. – Язык русс.
129. Коновалова В. О. Юридична психологія: підруч. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
130. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. на V позачерговій сесії Верховної Ради України. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 87 с.

131. Концепція розвитку вищої юридичної освіти в Україні [проект] // Юридичний журнал. – 2011. – №9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3358>. – Загол. з екрану.
132. Кордуэл М. Психология А – Я : словарь-справочник / М. Кордуэл; [пер. с англ. К. С. Ткаченко]. – М. : ФАИР – ПРКСС, 1999. – 448 с.
133. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк; за ред. чл.-кор. АПН СРСР Л. М. Проколієнко; [упоряд.: В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура]. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
134. Косянова О. М. Интегративный подход к формированию профессиональной коммуникативной компетентности студентов правовых специальностей: дисс. ... докт. пед. наук: 13.00.02 / Косянова Ольга Михайловна; Моск. гос. пед. ун-т. – М., 2008. – 496 с.
135. Котикова О. М. Практико-зорієнтована психолого-педагогічна підготовка майбутніх юристів : монографія / О. М. Котикова. — К. : КНЕУ, 2010. – 343, [1] с.
136. Краевский В. В. Науки об образовании и наука об образовании (методологические проблемы современной педагогики) / В. В. Краевский // Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 77–82.
137. Краткий психологический словарь / [ред.-сост. Л. А. Карпенко]; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-изд., расш., испр. и доп. – Ростов н /Д : Фенникс, 1999. – 505 с.
138. Кремень В. Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: [монографія] / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Педаг. думка, 2012. – 368 с.
139. Кримінальне право України. Загальна частина: практикум: навч. посіб. / І. П. Козаченко, О. М. Костенко, В. К. Матвійчук та ін. – К.: КНТ, 2006. – 432 с.
140. Кримінальне право України. Особлива частина. Р. I, II: практикум: навч. посіб. / за заг. ред. В. К. Матвійчука. – К.: КНТ, 2008. – 256 с.
141. Кримінальне право України. Особлива частина: підруч. / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
142. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Сергій Борисович Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 239 с.
143. Криськів М. Й. Формування професійного мовлення майбутніх юристів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Криськів Мирослава Йосипівна; Інститут педагогіки АПН України – К., 2008. – 234 с.
144. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Нина Васильевна Кузьмина. – М.: Академия, 1990. – 124 с.

145. Кузьмінський А. І. Моделювання професійної діяльності майбутнього фахівця в умовах інтеграції України в європейський освітній простір: навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, К. М. Гнезділова ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 84 с.

146. Кузнецова А. Г. Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике: [монографія] / А. Г. Кузнецова. – Хабаровск: ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

147. Кузнецова С. В. Формирование профессионально-коммуникативной компетентности студентов экономического вуза в процессе обучения иностранному языку: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Кузнецова Светлана Викторовна; Пенз. гос. пед. ун-т им. В.Г. Белинского. – Пенза. – 2008. – 179 с.

148. Кули Ч. Общественная организация. Изучение углубленного разума / Ч. Кули // Тесты по истории социологии XIX– XX веков : хрестоматия / сост. и отв. ред. В. И. Добренев, Л. П. Беленькова. – М.: Наука, 1994. – 478 с.

149. Кулибчук Л. М. Теоретичні засади розвитку образного мислення / Л. М. Кулибчук // Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – 1998. – № 4. – С. 24–30.

150. Кунцман П. Философия: dtv-Atlas / П. Кунцман, Ф. Буркард, Ф. Видман; пер. с 9-го нем. изд. – М.: Рыбари, 1997. – 345 с.

151. Куринная А. Ф. Психолого-педагогические аспекты формирования коммуникативных умений и навыков / А. Ф. Куринная // Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / [редкол.: Т. І. Сущенко (відп. ред.) та ін]. – К.–Запоріжжя. – 2002. – Вип. 22. – С. 345–349.

152. Кучерявий А. О. Управління самостійною навчальною діяльністю майбутніх юристів: монографія / А. О. Кучерявий. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 344 с.

153. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Кыверялг. – Таллин: Валгус, 1980 – 335 с.

154. Лавріненко О. А. Історичний аспект психологічних чинників мовленнєвої комунікації вчителя / О. А. Лавріненко // Психологічні і педагогічні проблеми педагогічної дії: зб. наук. пр.: у 2 ч. / за наук. ред. В. В. Рибалки, Е. О. Помиткіна; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, НТУ «ХПІ». – Х., 2012. – Ч. І. – С. 191–201.

155. Леви В. Искусство быть другим / Владимир Львович Леви. – М.: Знание, 1980. – 208 с.

156. Левин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.
157. Леко Б. Юридична етика: навч. посіб. / Б. Леко. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 280 с.
158. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
159. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. Т. 2 / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1983. – 320 с.
160. Леонтьев А. Н. Педагогическое общение / А. Н. Леонтьев. – М.: Знание, 1979. – 48 с.
161. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – Тарту : Тартус. гос. ун-т, 1974. – 219 с.
162. Леонтьев А. А. Речь в криминалистике и судебной психологии / А. А. Леонтьев, А. А. Шахнарович, В. И. Батов. – М.: Наука, 1977. – 62 с.
163. Локк Дж. Собр. соч.: в 3 т. Т.1. / Локк Дж.; пер. с англ.; ред. и автор. прим. И. С. Нарский, А. Л. Субботин. – М.: Мысль, 1985. – 622 с.
164. Ломоносов М. В. Избранные философские произведения / М. В. Ломоносов. – М.: Госполитиздат, 1950. – 759 с.
165. Лук'янова Л. Б. Провідні особливості навчання дорослих / Л. Б. Лук'янова // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 1. – С. 72–80.
166. Лукьянова М. И. Методика групповой оценки коммуникативной компетентности учителя и ее выраженности в профессионально значимых личностных качествах: [пособ. для школьных психологов] / М. И. Лукьянова. – Ульяновск, 1996. – 44 с.
167. Луцький І. М. Роль держави в умовах трансформації правової економічної та соціальної систем в Україні на сучасному етапі / І. М. Луцький, А. І. Луцький, О. М. Каленюк // Економіка та держава: наук.-практ. ж-л. – 2008/1. – № 3. – С. 47-48.
168. Льюис Д. Управление стрессом: Как найти дополнительные 10 часов в неделю / Д. Льюис; пер. с англ. – М.: Альпина Пабlishер, 2012. – 238 с.
169. Макаренко А. С. Педагогіка індивідуальної дії / А. С. Макаренко: у кн.: Педагогічна майстерність: хрестоматія: навч. посіб. / [упоряд. І. А. Зязюн, Н. Г. Базилевич, Т. Г. Дмитренко та ін.; за ред. І. А. Зязюна]. – К.: СПД Богданова А. М., 2008. – С. 212-213.
170. Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К.: Главник, 2005. – 109 с.

171. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Междунар. гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
172. Маслоу А. Самоактуализация. // Психология личности [Тексты] / А. Маслоу. – М., 1982. – 465 с.
173. Матвієнко О. Порівняльна педагогіка як навчальний предмет в педагогічному університеті / Ольга Матвієнко // Філософія педагогічної майстерності: зб. наук. пр. / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України, Вінницьк. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського; ред. кол.: Н. Г.Ничкало. – Київ-Вінниця: Вінниця, 2008. – С. 118–127.
174. Матьяш О.И. Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах // Сибирь. Философия. Образование: Альманах. Вып. 7. Новокузнецк: Ин-т повышения квалификации, 2002. – С. 16–19.
175. Матьяш О. И. Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование / О. И. Матьяш // Сибирь. Философия. Образование. Альманах. – Вып.6. – 2002. – С. 34–47.
176. Мельник В. В. Ораторское искусство как средство построения убедительной судебной речи в состязательном уголовном процессе / В. В. Мельник // Журнал российского права. – 2001. – № 9. – С. 139–144.
177. Микешина Л. А. Эпистемология ценностей / Л. А. Микешина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 439 с.
178. Михайловская Н. Г., Одинцов В. В. Искусство судебного оратора / Н. Г. Михайловская, В. В. Одинцов. – М.: Юрид. л-ра, 1981. – 176 с.
179. Міжнародні стандарти незалежності суддів: збірка документів. – К.: Поліграф-Експрес, 2008. – 184 с.
180. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних націй, що стосуються здійснення правосуддя по відношенню до неповнолітніх («Пекінські правила») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua/doc2.nsf/link1/MU85321.html>. – Загол. з екрану.
181. Мова юридичного фаху в управлінській діяльності / укл. Г. С. Онуфрієнко. – Запоріжжя, 2002. – 34 с.
182. Мороз Л. Професійно-педагогічний тренінг у становленні особистості фахівця (на прикладі працівників ОВС): [монографія] / Людмила Мороз: Київський нац. ун-т внутрішніх справ. – К.: Надвірнянська друкарня, 2007. – 312 с.
183. Мудрик А. В. Современный старшеклассник: проблемы самоопределения / А. В. Мудрик. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
184. Мясищев В. Н. Психология отношений: избр. психол. тр. / В. Н. Мясищев. – М.: Ин-т практ. психологии, 1995. – 335 с.

185. Назаренко В. О. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності керівників Державної прикордонної служби: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / Назаренко Віктор Олександрович; Нац. акад. ДПС України. – Хмельницький, 2007. – 226 с.

186. Назаренко Н. С. Формування комунікативної компетентності майбутніх документознавців у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Назаренко Наталя Степанівна; Київський нац. лінгвістичний ун-т. – К., 2008. – 259 с.

187. Науменко Т. В. Социология массовых коммуникаций в структуре социологического знания / Т. В. Науменко // Социологические исследования. – 2003. – №10. – С. 39–46.

188. Насіленко Л. А. Використання інноваційних технологій навчання на заняттях з судової риторики / Л. А. Насіленко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2012. – № 4(22). – С. 253–259.

189. Насіленко Л. А. Використання інноваційних технологій навчання на заняттях з судової риторики / Л. А. Насіленко // Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія і практика: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Ч. 2. – Суми: НІКО, 2012. – С. 15–17.

190. Насіленко Л. А. Використання педагогічних технологій у процесі вивчення майбутніми юристами спеціальних дисциплін / Л. А. Насіленко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси, 2012. – №34 (247). – С. 54–56.

191. Насіленко Л. А. Естетична складова комунікативної компетентності майбутніх юристів: проблеми формування / Л. А. Насіленко // Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матер. X Міжнар. пед.-мистецьких читань пам'яті проф. О. П. Рудницької. – Вип. 4(8). – Чернівці, 2013. – С. 275–277.

192. Насіленко Л. Етичний складник комунікативної компетентності майбутніх юристів (в умовах педагогічного експерименту) / Людмила Насіленко // Естетика і етика педагогічної дії; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, Полтавський нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – 2015. – Вип. 9. – С. 60–69.

193. Насіленко Л. А. Комунікативна компетентність майбутнього юриста / Л. А. Насіленко // Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Буття людини у сучасному світі: сьомі Шинкаруківські читання». – К., 2012. – С. 93–96.

194. Насіленко Л. А. Комунікативна компетентність майбутнього юриста: сутність і змістове наповнення поняття / Л. А. Насіленко // Вісн. Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – №28 (241). – С. 79–82.

195. Насіленко Л. А. Комунікативна компетентність майбутнього юриста як невід'ємна складова самореалізації / Л. А. Насіленко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2012. – № 7(25). – С. 23-30.

196. Насіленко Л. А. Мовна культура юриста в сучасних соціокультурних умовах / Л. А. Насіленко // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки: в 2 ч. – К. –Вінниця, 2011. – Вип. 69. Ч. I. – С. 216–219.

197. Насіленко Л. А. Особливості формування комунікативної компетентності майбутніх юристів / Л. А. Насіленко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення: восьмі Шинкаруківські читання». – К., 2013. – С. 270–272.

198. Насіленко Л. А. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін / Л. А. Насіленко // Вісн. Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – № 24 (237). – С. 103–107.

199. Насіленко Л. А. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін / Л. А. Насіленко // Педагогіка вищої та середньої школи: зб. наук. пр. – 2013. – № 38. – С. 71–75.

200. Насіленко Л. А. Професійна підготовка майбутніх юристів на основі компетентнісного підходу (з досвіду Університету сучасних знань) / Л. А. Насіленко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 6. – С. 75–81.

201. Насіленко Л. А. Профессионально-педагогические компетенции преподавателей специальных дисциплин юридического факультета (на примере Университета современных знаний) / Л. А. Насіленко // Педагогическое мастерство: материалы IV Междунар. науч. конф. – М.: Буки-Веди, 2014. – С. 239–241.

202. Насіленко Л. А. Риторична культура як невід'ємна складова мовно-професійної підготовки майбутніх юристів / Л. А. Насіленко // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – К.-Вінниця, 2012. – Вип. 71. – С. 162–166.

203. Насіленко Л. А. Роль діалогу в процесі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів / Л. А. Насіленко // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки: в 2-х ч. – К., 2012. – Вип. 73. Ч. II. – С. 161–163.

204. Насіленко Л. А. Специфіка професійної комунікативної підготовки майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін / Л. А. Насіленко // Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матеріалів XII Міжнар. педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О. П. Рудницької / [гол. ред.: Г. І. Сотська]. – К.: Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, 2015. – Вип. 6 (10). – С. 188–190.

205. Насіленко Л. А. Специфіка професійної підготовки майбутніх юристів в Україні та Німеччині / Насіленко Л. А. // Порівняльна професійна педагогіка. – 2013. – № 1(5). – С. 345–351.

206. Насіленко Л. А. Судова риторика: збірник міні-кейсів / Л. А. Насіленко. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – 148 с.

207. Насіленко Л. А. Умови формування креативності майбутніх юристів / Насіленко Л. А. // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки: в 2-х ч. – К., 2013. – Вип. 78. Ч. I. – С. 235–238.

208. Насіленко Л. А. Формирование коммуникативной компетентности будущих юристов в условиях высшего учебного заведения (из опыта Университета современных знаний) / Л. А. Насіленко // Карельский научный журнал. – 2013. – №4. – С. 31–33.

209. Насіленко Л. А. Формування мовної особистості майбутнього юриста у вищому юридичному навчальному закладі: досвід і перспективи / Л. А. Насіленко // Вісн. Прикарпатського нац. університету. Серія: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. XLIX, у 2 ч. – С. 62–66.

210. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К.: Освіта, 2002. – 24 с.

211. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>. – Загол. з екрану.

212. Ничкало Н. Професійне навчання дорослого населення: теоретико-методологічні засади: монографія / Н. Г. Ничкало [та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – К. ; Кіровоград : Імекс, 2013. – 263 с.

213. Немов Р. С. Психологический словарь / [авт.-уклад. Р. С. Немов]. – М.: ВЛАДОС, 2007. – 560 с.

214. Нечаев Н. Н. Формирование коммуникативной компетенции как условие становления профессионального сознания специалиста / Н. Н. Нечаев, Г. И. Резницкая // Весник УРАО. – 2002. – №1. – С. 3–21.

215. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / [авт.-уклад. Л. І. Нечволод]. – Харків: ТОРСІНГ-ПЛЮС, 2009. – 768 с.

216. Новейший философский словарь / А. А. Грицанов (сост. и глав. науч. ред.) – 3-е изд., исправл. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

217. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т., вид. друге [укл. В. Яременко, О. Сліпущко]. – К. : Аконіт, 2005. – Т. 3. (П-Я). – 928 с.

218. Новиков А. М. Методология образования. Изд. второе. – М.: Эгвес, 2006. – 488 с.

219. Новиков Д. А. Статистические методы в педагогический исследованиях (типовые случаи) / Д. А. Новиков. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 67 с.

220. Овчарук О. В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. В. Овчарук // Стратегія реформування освіти в Україні. – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.

221. Огієнко О. Інтердисциплінарність сучасної педагогіки : методологічний аспект / О. Огієнко // Interdyscyplinarność pedagogiki i jej subdyscypliny; pod.redakcja Zofii Szaroty, Franciszka Szloska.- Krakowie: Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, 2013. –S.114–123.

222. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова // – М.: Азъ, 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.onlinedics.ru/slovar/ojegov/k/kommunikatsija.html>. – Загл. с экрана. – Язык русс.

223. Олійник О.Б. Теоретичні проблеми становлення юридичної риторики як складової теорії держави та права: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. юрид. наук: 12.00.01 / Ольга Борисівна Олійник; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 38 с.

224. Олійник О. Юридична риторика: теорія та практика: навч. посіб. / Ольга Олійник, Валеріан Молдаван. – К. : Кондор, 2009. – 212 с.

225. Онищук Л. А. Теоретичні і методичні основи гуманізації управління загальноосвітніми навчальними закладами I – II ступенів: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Онищук Людмила Анатоліївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 399 с.

226. Основні положення про роль юристів (Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_835/conv. – Загол. з екрану.

227. Основні принципи, що стосуються незалежності судових органів (Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_201. – Загол. з екрану. – Мова укр.

228. Основные положения о роли адвокатов. Приняты на VIII Конгрессе ООН по предупреждению преступлений (Нью-Йорк, август 1990 г.) // Советская юстиция. – 1991. – № 20. – С. 19–20.

229. Отич О. М. Педагогічна сутність індивідуальності / О. М. Отич // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені

В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр. – Вип. 140 (92). Педагогічна освіта: історія, технології, педагогічна майстерність, професіоналізм / за ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. – С. 47–51.

230. Отич О. М. Розвиток творчої індивідуальності студентів професійно-педагогічних навчальних закладів засобами мистецтва: [монографія] / О. М. Отич; за ред. І. А. Зязюна. – Чернівці: Зелена Буковина, 2011. – 248 с.

231. Паламарчук В. Ф. Першооснови педагогічної інноватики. Т.1. / В. Ф. Паламарчук. – К.: Знання України, 2005. – 420 с.

232. Педагогика. Большая современная энциклопедия / [сост. Е. С. Рапацевич]. – Минск: Современное слово, 2005. – 720 с.

233. Педагогический энциклопедический словарь: энциклопедия / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. – 528 с.

234. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова; за ред. З. Н. Курлянд. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 495 с.

235. Педагогічний словник / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К.: Пед. думка, 2001. – 516 с.

236. Петровская Л. А. Активные методы социально-психологического воздействия на коммуникационные процессы / Л. А. Петровская // Общение и оптимизация совместной деятельности. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 74–85.

237. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М.: МГУ, 1989. – 216 с.

238. Пехота О. Освітні технології: навч.-метод. посіб. / О. Пехота, А. Кіктенко. – К.: А.С.К., 2000. – 256 с.

239. Пехота О. М. Особистісно орієнтоване навчання : підготовка вчителя [монографія] / О. М. Пехота, А. М. Старєва. – Миколаїв: Іліон, 2006. – 272 с.

240. Підручна З. Ф. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх перекладачів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Зінаїда Федорівна Підручна; Терн. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2008. – 22 с.

241. Пірен М. І. Основи конфліктології: навч. посіб. / М. І. Пірен. – К., 1997. – 198 с.

242. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1985. – 256 с.

243. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн / О.І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека освітньої політики): [колективна монографія]. – К., 2004. – С. 15-25.

244. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: наук.-метод. посіб. / Е. О. Помиткін. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.

245. Потлачук Н. В. Коммуникативная компетентность сотрудников криминальной милиции: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук 19.00.06 / Наталья Викторовна Потланчук; С.- Петерб. ун-т МВД РФ. – Санкт-Петербург, 2008. – 21 с.

246. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність / Ю. Ф. Прадід // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 287-295.

247. Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: навч. посіб. / Ю. Ф. Прадід; за ред. О. Н. Ярмиша. – Сімферополь: Доля, 2002. – 104 с.

248. Практикум по уголовному процессу: учеб. пособ. для студ. юридич. фак-тов / [отв. ред. М.А. Ковалев, Э.Ф. Куцова]. – М.: Изд-во БЭК. – 273 с.

249. Прикладная юридическая психология: учеб. пособ. для вузов; под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.

250. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

251. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2011. – № 51. – Ст. 557.

252. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій / Постанова Кабінету Міністрів України № 1341 від 23.11.2011 р. – [Електронний текст]. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-п>.

253. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=992%2F2001>. –

Загол. з екрану. – Мова укр.

254. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 р. №3425-XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – с. 383.

255. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 2-3. – Ст. 12.

256. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 41-42, №43, №44-45. – Ст. 529.

257. Професійна освіта: словник: навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко, І. А. Зязюн, Н. О. Талалуєва та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. – К.: Вища школа, 2000. – 380 с.

258. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 218 с.

259. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів [уклад. В. Б. Шапар, В. О. Олефир та ін.]. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.

260. Психология: словарь /под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

261. Пухальська Г. А. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності у майбутніх пілотів цивільної авіації: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Пухальська Галина Анатоліївна; Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 273 с.

262. Пуховська Л. Компетентісний підхід у педагогічній освіті: європейський досвід / Л. Пуховська // Післядипломна освіта в Україні. – 2010. – № 2. – С. 76–80.

263. Равен Д. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Д. Равен; [пер. с англ.]. – М. : Когито – Центр, 2002. – 396 с.

264. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособ. / Д. Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2002. – 672 с.

265. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_573/conv. – Загол. з екрану. – Мова укр.

266. Ремизова В. Ф. Формирование коммуникативной компетентности студентов в образовательном процессе: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ремизова Валентина Федоровна; Оренб. гос. пед. ун-т. – Оренбург. – 2006. – 218 с.

267. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: навч. посіб. / В. В. Рибалка. – Одеса: Букаєв В. В., 2009. – 575 с.

268. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як духовні засади творчої праці сучасного професіонала: культурно-психологічні та аксіопсихологічні аспекти проблеми / В. В. Рибалка // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр.; за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського; НАПН України, НТУ «ХПІ». – Харків: НТУ «ХПІ», 2012. – Вип. 30/31. – С. 9–24.

269. Рижиков В. С. Зміст та складові професійної підготовки майбутніх юристів відповідно професіограми / В. С. Рижиков // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – № 2. – С. 45–51.

270. Романов В. В. Юридическая психология: учеб. пособ. / В. В. Романов, Ю. В. Чуфаровский. – М.: Юрист, 1998. – 488 с.

271. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2010. – 713 с.

272. Рузавин Г. И. Герменевтика и проблемы интерпретации, понимания и объяснения / Г. И. Рузавин // Вопросы философии. – 1983. – № 10. – С. 62–70.

273. Савіщенко В. М. Педагогічні умови формування професійно значущих якостей майбутнього юриста / В. М. Савіщенко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / [редкол. Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін]. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 47. – С. 283–288.

274. Савенкова Л. О. Система комунікативних умінь викладача / Л. О. Савенкова // Наукові праці. – Т. 24. Вип. 11. – 2002. – С. 7–14.

275. Савенкова Л. Продуктивний стиль педагогічного спілкування / Л. Савенкова // Витоки педагогічної майстерності. Сер.: Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 13. – С. 21.

Список використаних джерел

276. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: [монографія] / Л. О. Савенкова. – К.: КНЕУ, 2005. – 212 с.
277. Садова Т. Аксіологічний підхід у системі педагогічної методології / Т. Садова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrdeti.com/2010/1_a11_2010.html. – Загол. з екрану. – Мова укр.
278. Садовский В. Н. Основания общей теории систем: логико-методологический анализ / В. Н. Садовский. – М.: Наука, 1974. – 279 с.
279. Сайт Львівської комерційної академії [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.lac.lviv.ua>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
280. Сайт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://npu.edu.ua>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
281. Сайт Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://jur-academy.kharkov.ua>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
282. Сайт Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.cdu.edu.ua>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
283. Сайт Української академії банківської справи (м. Суми) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://uabs.edu.ua/ua/>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
284. Сайт Університету сучасних знань [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://umk.edu.ua/ua/>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
285. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учеб. пособ. для пед. вузов и ин-тов повышения квалификации / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
286. Селецький С. І. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. / С. І. Селецький. – К.: Центр учб. л-ри, 2008. – 248 с.
287. Семеног О. М. Університетська лекція крізь призму традицій і сьогодення // Українська мова і література в школі.- 2011. -№7.- С.47-50.
288. Семеног О. М. Творчий саморозвиток майбутнього вчителя у процесі евристичного навчання / О. М. Семеног // Пізнавально-творча і професійна самореалізація особистості в евристичній освіті: [монографія]; за ред. проф. М. О. Лазарєва. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – С. 137–173.

289. Семеног О. Українська мова: фахове спрямування – юрист: навч. посіб. / Олена Семеног, Людмила Насіленко. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2014. – 268 с.
290. Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. – Тула: Афтограф, 1998. – 320 с.
291. Сиделко Л. М. Цивільне право України. Ч.1.: навч. посіб. / Л. М. Сиделко. – К.: Алерта, 2004. – 328 с.
292. Сидоренко В. В. Розвиток педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти: [монографія] / В. В. Сидоренко. – Донецьк: Каштан, 2012. – 492 с.
293. Скакун О. Ф. Юридическая деонтология: навч. посіб. / О. Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2002. – 504 с.
294. Слостёнин В. А. Введение в педагогическую аксиологию: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостёнин, Г. И. Чижакова. – М.: Академия, 2003. – 192 с.
295. Слостёнин В. А. Педагогика / В. А. Слостёнин. – М.: Школа-пресс, 1997. – 412 с.
296. Слостёнин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / Виталий Александрович Слостёнин. – М.: Просвещение, 1976. – 160 с.
297. Сливка С. С. Юридична деонтологія: підруч. / С.С. Сливка. – Вид. 2-е, перероб. і доп.– К.: Атіка, 2003. – 320 с.
298. Словник іншомовних слів / [уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
299. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К.: УРЕ, 1974. – 776 с.
300. Соколов В. М. Проектирование и диагностика качества подготовки преподавателей / В. М. Соколов, Л. Н. Захарова, В. В. Соколова, И. В. Гребенев. – М.: Исследоват. центр проблем качества подгот. спец., 1994. – 160 с.
301. Соколова В. В. Культура речи и культура общения / В. В. Соколова. – М.: Просвещение, 1995. – 192 с.
302. Солдатенко М. М. Теорія і практика самостійної пізнавальної діяльності: [монографія] / М. М. Слостенко. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 198 с.
303. Социология: энциклопедия / сост. А. Грицанов, В. Абушенко, Г. Евелькин, Г. Соколова, О. Терещенко. – Минск: Книжный дом, 2003. – 1312 с.
304. Сперанский М. М. Руководство к познанию законов / М. М. Сперанский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dugward.ru/library/speranskiy_m/speranskiy_rukovodstvo.html.

305. Станкевич Л. В. Развитие коммуникативной культуры будущих юристов в условиях инновационной деятельности ВУЗА: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Л. В. Станкевич; Южно-Уральский гос. ун-т. – Челябинск, 2009. – 20 с.
306. Статистика: підруч. / [С. С. Герасименко, А. В. Головач, А. М. Єріна та ін.]; за ред. д-ра екон. наук С. С. Герасименко. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2000. – 467 с.
307. Стовпець В. Г. Першоджерела римського цивільного права як класичний елемент юридичної вченості / В. Г. Стовпець, О. В. Стовпець // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 299–305 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdp_2012_64_42.pdf. – Загол. з екрану. – Мова укр.
308. Столяров П. В. Формирование коммуникативной культуры юриста в образовательном процессе ВУЗА: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Павел Валерьевич Столяров; Рос. гос. социал. ун-т. – Москва, 2011. – 21 с.
309. Стоунс Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения / Э. Стоунс ; пер. с англ. / Под. ред. Н. Ф. Талызиной. – М.: Педагогика, 1984. – 472 с.
310. Судова риторика / уклад. О. Олійник: навч. програма для студ. юрид. спец. – К.: 2010. – 24 с.
311. Суханова Д. С. Юридична майстерність: американський підхід до підготовки майбутніх працівників / Д. С. Суханова // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 50–53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chkup_2011_4_14.pdf. – Загол. з екрану. – Мова укр.
312. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко та ін.; за заг. ред. О. В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.
313. Сучасний тлумачний словник української мови: [ред. В. В. Дубічинський]. – Х.: Школа, 2008. – 832 с.
314. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология: учеб. пособ. для студ. средн. пед. учебн. заведений / Н. Ф. Талызина. – М.: Академия, 1998. – 288 с.
315. Таранов П. С. 120 философов. Универсальный аналитический справочник по истории философии / П. С. Таранов. – Т. 1. – Симферополь, 2002. – 684 с.

316. Тацій В. Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій / В. Тацій // Право України. – 2009. – № 1. – С. 4–8.
317. Тищенко О. М. Навчальна програма з дисципліни «Українська мова» (для бакалаврів) / О. М. Тищенко. – К.: УСЗ, 2014. – 38 с.
318. Ткаченко В. Д. Юридична деонтологія: [підруч.] / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. – Х.: Одиссей, 2006. – 256 с.
319. Токарська А. Герменевтико-комунікативні концепти тлумачення правових текстів у ЗМІ і ЗМК / А. Токарська, С. Кость // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 59–64.
320. Толковый словарь русского языка / О.В. Михайлова. – М.: Виктория, 2010. – 768 с.
321. Трофімов Ю. Л. Психологія: підруч. / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
322. Усатенко Т. Українознавча ціннісно-сміслова концептосфера – важливий чинник у підготовці майбутнього педагога / Т. П. Усатенко // Аксіологічний підхід – основа формування цілісної особистості майбутнього педагога: [монографія]; за заг. ред. Л. О. Хомич. – К.– Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 59–72.
323. Усманова Е. Ф. Речевая коммуникация в юридической практике : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства / Елена Фанильевна Усманова; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Н.-Новгород: 2005. – 25 с.
324. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки : пер. з рос. / К. Д. Ушинський ; за ред. А. І. Пискунова – К. : Рад. шк., 1983. – 496 с.
325. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
326. Філософський словник; за ред. В. І. Шинкарука. – К.: УРЕ, 1986. – 800 с.
327. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас – М.: Наука, 2000. – 379 с.
328. Хоцкіна С. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх економістів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Світлана Миколаївна Хоцкіна. – К. Київськ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2013. – 20 с. .
329. Хомич Л. О. Духовний потенціал учителя – запорука творення гуманістичного суспільства / Л. О. Хомич // Професійна освіта: педагогіка і психологія. – 2012. – №6. – С. 184–191.

330. Храмцова А.Б. Формирование коммуникативной компетентности студентов-будущих юристов в процессе профессиональной подготовки: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Храмцова Анна Борисовна; Самарский гос. ун-т. – Самара, 2009. – 178 с.
331. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко. – К.: Юрінком інтер, 2003. – 656 с.
332. Худик В. А. Изучение профессиональной направленности в подростковом и юношеском возрасте / В. А. Худик. – К.: Освіта, 1992. – 32 с.
333. Цельев О. В. Проблемы підготовки юристів-нормопроектувальників в Україні / О. В. Цельев [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/16_tselyev_ov.pdf. – Загол. з екрану. – Мова укр.
334. Чанышева Г. Г. Формирование и развитие коммуникативных способностей будущих юристов: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Чанышева Гульнара Габдулхаковна; Казанский гос. пед. ун-т. – Казань, 2005. – 522 с.
335. Чехов А. П. Хорошая новость / А. П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Сочинения: 18 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М.: Наука, 1979. – С. 266–267.
336. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: учебн. пособ. / Ю. В. Чуфаровский. – М.: Право и закон, 1997. – 320 с.
337. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків: Прапор, 2007. – 640 с.
338. Шерман О. М. Юридичне документознавство: навч. посіб. / О. М. Шерман, А. С. Токарська. – Львів: ЛДУВС, 2010. – 136 с.
339. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология / Г. Г. Шиханцов – М.: Юрист, 2000. – 345 с.
340. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – М.; Л.: Наука, 1966. – 300 с.
341. Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Наследие ММК, 1996. – 641 с.
342. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / И. М. Юсупов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 192 с.
343. Яворська Г. Х. Комуникативна компетентність майбутнього юриста – складова професійної компетентності / Г. Х. Яворська // Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського: зб наук. пр. – 2011. – №2. – С. 59–67.
344. Яворська Г. Х. Теоретичні та методичні засади формування соціально-професійної зрілості курсантів вищих навчальних закладів МВС України: дис. ... д-ра пед. н.: 13.00.04 / Яворська Галина Харлампіївна; Ін-т пед. і психології проф. освіти АПН України. – К., 2006. – 479 с.

345. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників: навч. посіб. / Г. Х. Яворська. – К.: Знання, 2004. – 335 с.
346. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. / О.В. Яшенкова. – К.: Академія, 2010. – 312 с.
347. Brown G. D. Professional English in Use Law / G.D.Brown, S. Rice. – Cambridge: Cambridge university press, 2007. – 128 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.twirpx.com/file/78207/>. – Загол. з екрану. – Мова англ.
348. Chomsky N. Aspects of the theory of syntax / N. Chomsky. – Cambridge: M. A.: M.I.T. Press, 1965 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Chomsky-Aspects-excerpt.pdf>. – Загол. з екрану. – Мова англ.
349. Der Hessische Kulturminister: Rahmenrichtlinich Sekundarstufe. – Frankfurt: I Neue Sprachen, 1980. – Frankfurt: I Neue Sprachen. – 229 s.
350. JD Course Descriptions for the John Marshall Law School [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.jmls.edu/registrar/course_desc_2007.shtml. – Загол. з екрану. – Мова англ.
351. Johnson D. W. Cooperation and Complition: Theory and Research / David W. Johnson, Richard T. Johnson. – Edina MN: Interaction Book Company, – 2006. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://www.researchgate.net/profile/David_Johnson50/publication/. – Загол. з екрану. – Мова англ.
352. Keith A. Findley. Rediscovering the Lawyer School: Curriculum Reform in Wisconsin // Wisconsin International Law Journal. – 2006-2007. – Vol.24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://papers.ssrn.com ct_id340067. – Загол. з екрану. – Мова англ.
353. Kissel O. Gerichtsverfassungsgesetz: GVG. Kommmentar. – 2013. Buch. XXVIII, 1409 S.
354. Knoop K., Schwab, M. Einführung in die Geschichte der Pädagogik. – Quelle und Mezer Verlag. – Wiebelsheim, 1981. – 284 s.
355. Kroschel Meyer-Goflner. Die Urteile in Strafsachen 26. Aufl – Munchen: Vahlen, 1994. – S. 264–268.
356. Kurt M. Saunders & Linda Levine. Learning to Think Like a Lawyer // University of San Francisco Law Review. – 1994. – № 29. – P. 121-123.
357. Lawyering Skills Program: Learning by Doing [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.law.wisc.edu/academics/lawskills/>. – Загол. з екрану. – Мова англ.

Список використаних джерел

358. Littlejohn, S.W. Theories of Human Communication. – 7th ed. – Belmont, CA: Wadsworth, 2002.
359. Maslow A. N. Motivation and personality / Abraham Maslow. – [3rd ed.]. – N.Y.: Harper and Row, 1987.
360. Melenk H. Der didactische Begriff der Kommunikativen Kompetenz / H. Melenk // Praxis des neusprachlichen Unterrichts I, 2. H. Jhg: 3. – P. 26.
361. Miller K. Communication Theories: Perspectives, Processes, and Contexts. Boston: McGraw – Hill, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.goodreads.com/book/show/608799.Communication_Theories. – Загол з екрану. – Мова англ.
362. Nasilenko L. Forming the future lawyers' communicative competence: the experience of higher education in Ukraine and Germany / Lyudmyla Nasilenko // Comarative Professional Pedagogy. – 2014. – Volume 4, Issue 3. – P. 89–94.
363. Reble A. Geschichte der Pädagogik. – Ernst Klett Verlag. – Stuttgart. – 1980. – 402 s.
364. Reform der universitären Juristenausbildung. – Das «Hadenburger Manifest» // IuS. 2009. – Beilagenheft № 2. – 3013 s.
365. Roy T. Stuckey. Education for the Practice of Law: The Times They Are Changing // Nebraska Law Review. – 1996. – № 75. – P. 648–670.
366. Russel E. Lovell. Trial practicum integral to first year law school curriculum // Judicature. – 2006. – Vol. 90. – №3. – P. 114–120.
367. Russell E. Lovell. Lawyering From Day One: The First Year Trial Practicum // The Law Teacher. – 2002. – Vol. 9. – №2. – P. 1–2.
368. Hutmacher Walo. Key competencies for Europe: Report of the Symposium Berne, Switzerland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) // Secondary Education for Europe Strasbourg, 1997. – 42 s.
369. The Electronic Journal of Communication [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cios.org/www/ejcmmain.htm>. – Загол з екрану. – Мова англ.
370. Wood J. T. Interpersonal Communication: Everyday Encounters. Belmont, CA: Wadsworth, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cengagebrain.co.nz/content/>. – Загол з екрану. – Мова англ.

ДОДАТКИ

Додаток А

Комунікативний складник у змісті навчальних книг із спеціальних дисциплін

№	Назва підручника	Тема	Комунікативний складник
1.	Кримінальне право України. Загальна частина: практикум: навч. посіб. / І.П. Козаченко, О.М. Костенко, В.К. Матвійчук та ін.. – К.: КНТ, 2006 р. – 432 с.	Поняття у теорії кримінального права	<ul style="list-style-type: none"> - розмежування основних понять кримінального права; - підготовка словникових статей до основних визначень; - вимова невідомих понять за орфоепічним словником української мови.
		Кримінальна відповідальність та її підстави	<ul style="list-style-type: none"> - тлумачення закону про кримінальну відповідальність; - підготовка дискусійних тез відносно змісту та реалізації кримінальної відповідальності.
2.	Кримінальне право України. Особлива частина – розділи I, II: практикум: навч. посіб. / за заг. ред. В.К.Матвійчука. – К.: КНТ, 2008 р. – 256 с.	Призначення покарання	<ul style="list-style-type: none"> - розмежування показань усних і письмових, їх особливості; - оформлення показань, мовно-стилістичні особливості; - підготовка повідомлень про завідомо неправдиве показання; - контроль правильності розуміння сказаного та достовірності в процесі професійної підготовки.
		Злочини проти основ Національної безпеки України	<ul style="list-style-type: none"> - з'ясування і тлумачення термінів «державна таємниця», «конфіденційність», «розголошення таємниці», «інформація», «комунікація» крізь призму кримінального права; - обговорення основних способів захисту електронних документів, кодування мовленнєвої інформації.

3.	Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 504 с.	Поняття та положення Особливої частини кримінального права України	- роз'янення норм Особливої частини КК України; - особливості лексики кримінального права; - розповсюдження матеріалів в усній та писемній формах.
		Об'єктивна сторона злочину	- застосування прийому збереження «авторства» при фіксації показів; - мовленнєві стратегії шантажу.
4.	Селецький С.І. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 248 с.	Гласність та відкритість судових справ	- виділення в тексті головного, тлумачення основних положень; - підготовка і проголошення стислих повідомлень; - аналіз судових справ.
		Структура кримінального закону. Диспозиція і санкція	- розмежування гіпотези, диспозиції і санкції на прикладі даних попереднього слідства; - особливості стилістичного поєднання частин тексту в єдине ціле.
		Чинність закону про кримінальну відповідаль- ність (ст. 4 КК)	- тлумачення чинних законів і окремих їх положень; - роз'яснення окремих визначень та понять.
		Джерела кримінального права	- аналіз фрагментів документів за трьома видами тлумачень (офіційним, судовим, науковим) та з'ясування особливостей; - філологічне тлумачення фрагментів даних документів; - самостійне наукове тлумачення статті КК України; - представлення наукового повідомлення.
5.	Кримінальне право України. Особлива частина: підруч. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.	Правопорушен- ня: загальна характеристик а, види, особливості	- мовлення як засіб здійснення правопорушень (наклеп, образа, завідомо неправдиве повідомлення тощо); - мовлення як засіб впливу: правомірне і неправомірне (насилля).
		Предмет науки кримінального права	- рішення, ухвали, постанови та їх місце в кримінальному праві

6.	Сиделко Л.М. Цивільне право України: Ч.1. навч. посіб. – К.: Алерта, 2004. – 328 с.	Правочини	<ul style="list-style-type: none"> - опрацювання вимог щодо письмової форми правочину; - особливості вчинення правочинів в усній формі; - роз'яснювальна робота щодо визначень та окремих понять.
		Представництво і довіреність	<ul style="list-style-type: none"> - з'ясування особливостей мовлення як засобу передачі вагомої інформації; - характеристика процесуальних особливостей професійного мовлення; - характеристика понять «аргумент», «доказ», «спростування доказу», «переконання», «навіювання» та ін.
7.	Доліненко Л.О. Цивільне право України: навч. посіб. / Л.О. Доліненко, В.О. Доліненко, С.О. Сарновська. – К.: Кондор, 2006. – 365 с.	Здійснення суб'єктивних цивільних прав та їх захист	<ul style="list-style-type: none"> - тлумачення процесуальних прав; - особливості стилю роз'яснення суддею сторонам й іншим особам, які беруть участь у процесі, їх професійні права та обов'язки; - особливості усної та письмової форм здійснення правосуддя; - тлумачення поняття «публічність», ролі в цивільному процесі.
8	Комаров В. В. Нотаріат в Україні: підруч. / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х.: Право, 2011. – 384 с.	Нотаріальний процес та його характерні особливості	<ul style="list-style-type: none"> - специфіка проведення консультацій, роз'яснень; - мовлення як засіб взаємовпливу: правомірне та неправомірне; - роль професійної етики у нотаріальній діяльності; - стильова диференціація мовлення в процесі професійної діяльності.
9	Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. / В. В. Бедь – Львів: «Новий Світ – 2000», 2009. – 380 с.	Соціально- психологічні основи юридичної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> - особливості комунікативних дій в діяльності юриста; - розвиток професійно важливих комунікативних якостей юриста; - невербальні засоби комунікації у вивченні іншої людини; - психологічні фактори та прийоми встановлення і розвитку психологічних контактів у спілкуванні; - психологічні особливості отримання необхідної інформації від свідків, потерпілих, підозрюваних і звинувачених.

10	Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права / Ю. А. Ведерніков: підруч. – К.: Ун-т сучасних знань, 2014. – 468 с.	Поняття і стадії правотворчого процесу	<ul style="list-style-type: none"> - вивчення, аналіз, характеристика суспільних явищ і процесів, виявлення потреби правової регламентації; - ухвалення рішення про підготовку правового акта; - розробка концепції, ідеї, аналізу майбутнього акта; - прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування, набуття юридичної чинності.
		Юридична (законодавча) техніка	<ul style="list-style-type: none"> - словене визначення юридичних понять; - засоби і способи побудови правових актів, особливості тексту правових документів; - логіка, стиль і мова закону; - культура правотворчості.
11	Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.	Функції теорії держави і права	- комунікативна функція теорії держави і права та її реалізація
		Поняття громадянського суспільства	<ul style="list-style-type: none"> - інформаційна система громадянського суспільства; - комунікація та комунікативні процеси; - мовні традиції
12	Бандурка О. М. Юридична деонтологія: підруч. / О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун. – Харків: Вид-во НУВС, 2002. – 336 с.	Професійна культура юриста	<ul style="list-style-type: none"> - принцип гласності у професійній культурі юриста; - правнича етика; - комунікативний аспект юридичної діяльності; - комунікативні стратегії.
13	Історія держави і права України: підруч. У 2-х т. / ред. В.Я.Тацій. Т.1. – К.: Ін Юре, 2003. – 580 с.	Античні міста-держави	<ul style="list-style-type: none"> - вагомість слова в античному суспільстві; - визначні античні оратори; - краса і велич риторичної майстерності

Приведення балів тестів до чотирирівневої системи

№	Назва діагностувальної методики	Рівні сформованості комунікативної компетентності			
		Низький, бали	Середній, бали	Достатній, бали	Високий, бали
За мотиваційним критерієм					
1	Мотиви та цінності професії юриста	0-15	16-30	31-45	46-60
2	Діагностика рівня полікомунікативної емпатії	0-36	37-62	63-81	82-90
За поведінковим критерієм					
1	Тест на визначення загального рівня комунікабельності (В. Ряховський)	0-8	9-16	17-24	25-32
2	Тест для діагностики рівня емпатійних здібностей (за В. Бойком)	0-14	15-20	21-25	26-30
3	Тест для діагностики рівня комунікативної толерантності (за В. Бойком)	0-70	71-90	91-110	111-135
4	Комунікативні і організаторські здібності (В. Синявський, Б. Федоришин)	0,1-0,55	0,56-0,65	0,66-0,75	0,76-1
5	Тест-оцінювання самоконтролю у спілкуванні (методика М. Снайдера)	0-2	3-5	6-7	8-10
6	Методика діагностики рівня перцептивно-невербальної компетентності Г. Розена	0-8	9-16	17-24	25-30
7	Тест-опитувальник «Оцінно-рефлексивні складові готовності до комунікативної взаємодії»	0-0,3	0,31-0,45	0,46-0,60	0,61-0,75

Відповідно до даного методу рівень сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів за мотиваційним, інформаційним, когнітивним, поведінковим критеріями

визначали за чотирибальною шкалою. Високий рівень відповідав 4 балам, достатній – 3 балам, середній – 2 балам, низький рівень – 1 балу. Дані критерії прийняли як рівнозначні, тому оцінку сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів розраховували за формулою середнього арифметичного рівнів за всіма критеріями:

$$K_{\text{ккю}} = \frac{(K_{\text{мот}} + K_{\text{інф}} + K_{\text{когн}} + K_{\text{пов}})}{4} \quad (3.1),$$

де $K_{\text{ккю}}$ – комунікативна компетентність юристів;

$K_{\text{мот}}$ – мотиваційний компонент комунікативної компетентності;

$K_{\text{інф}}$ – інформаційний компонент комунікативної компетентності;

$K_{\text{когн}}$ – когнітивний компонент комунікативної компетентності;

$K_{\text{пов}}$ – поведінковий компонент комунікативної компетентності.

Отже, якщо $3,5 \leq K_{\text{ккю}} \leq 4$, то рівень сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів вважаємо високим; якщо $2,5 \leq K_{\text{ккю}} \leq 3,4$, то сформованість комунікативної компетентності відповідає достатньому рівню; якщо $1,5 \leq K_{\text{ккю}} < 2,5$, – це відповідає середньому рівню; якщо $K_{\text{ккю}} < 1,5$, то такий рівень сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів вважаємо низьким.

Діагностика рівнів сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів здійснювалася на основі тестів, усних відповідей, аналізу комунікативно-ситуаційних завдань, творчих робіт, іспитів. Ефективність науково обґрунтованих педагогічних умов формування комунікативної компетентності визначали відповідно до динаміки переходу студентів ЕГ з нижчого рівня на вищий рівень сформованості комунікативної компетентності за кожним із критеріїв.

Перевірку, зокрема, показників когнітивного та інформаційного критеріїв здійснювали на основі частки виконаних завдань. Якісний

аналіз здійснювали за такими характеристиками: логічність, системність, оригінальність мислення, знання нормативної бази повнота викладу інформації (відповідно до навчальної програми спеціальної дисципліни), обґрунтованість морально-оцінних суджень. Кількісна оцінка результативності виконаних завдань здійснювалася методом розрахунку середньої арифметичної від показників вище зазначених критеріїв.

Для порівняння результатів, отриманих в ЕГ і КГ, застосовували формулу:

$$t = \frac{|P_1 - P_2|}{\sqrt{\frac{P_1 * q_1}{N_1} + \frac{P_2 * q_2}{N_2}}} \quad (3.2),$$

де P_1, P_2 – відсоток сформованості показників критеріїв;

q_1, q_2 – відповідно $100 - P_1, 100 - P_2$.

N_1, N_2 – кількість студентів в ЕГ та КГ

Якщо $t > 2$, то існує істотна відмінність між групами, якщо $t < 2$, то істотної відмінності немає. Якщо $t > 3$, то відмінність безумовно достовірна [153, с. 282].

Розрахунки за мотиваційним та поведінковим критеріями комунікативної компетентності майбутніх юристів здійснювали на основі аналізу діагностувальних методик. Зокрема, за мотиваційним критерієм було обрано тест-опитувальник «Мотиви та цінності професії юриста» та «Діагностику рівня полікомунікативної емпатії» (І. Юсупов); за поведінковим критерієм – тест на визначення загального рівня комунікабельності (В.Ряховський), тест для діагностики рівня емпатійних здібностей і комунікативної толерантності (за В. Бойком), психодіагностувальну методику «Комунікативні і організаторські здібності» (В. Синявський, Б. Федоришин), тест-оцінювання самоконтролю у спілкуванні (методика М.Снайдера), методика діагностики рівня перцептивно-невербальної компетентності Г. Розена, тест-опитувальник «Оцінно-рефлексивні складові готовності до комунікативної взаємодії».

Розподіл балів за рівнями сформованості комунікативної компетентності у студентів за кожним з вищеназваних тестів подано в дод. В.1.

Для адекватності розрахунків бали за різними методиками зведено до чотирибальної системи, де 1 бал відповідає низькому рівню сформованості комунікативної компетентності, 2 бали – середньому, 3 бали – достатньому, 4 бали – високому рівню. Результатом обробки діагностичних тестів за відповідними критеріями (мотиваційний – тести №1-2, поведінковий – тести №3-9) є визначення рівня сформованості комунікативної компетентності кожного студента. З цією метою розраховували середні значення результатів успішності кожного студента, округлені до цілого числа. Розрахунок подано в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Результати діагностичних тестів визначення рівня сформованості комунікативної компетентності кожного студента КГ і ЕГ за мотиваційним та поведінковим критеріями

№ з/п	За мотиваційним критерієм			За поведінковим критерієм							
	Тест 1	Тест 2	Середнє значення тестів 1-2	Тест 3	Тест 4	Тест 5	Тест 6	Тест 7	Тест 8	Тест 9	Середнє значення тестів 3-9
КГ											
1	4	4	4	4	3	3	4	4	4	4	4
2	3	1	2	1	2	1	1	2	1	1	1
3	2	3	3	2	4	4	2	3	3	3	3
4	4	3	4	3	2	3	2	3	3	2	3
5	3	1	2	1	1	2	2	1	1	1	1
6	1	3	2	2	2	1	2	2	2	1	2
7	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1
8	2	1	2	2	2	1	2	1	2	1	2
9	3	2	3	1	2	1	2	2	2	1	2
...
91	3	3	3	2	3	3	2	2	1	2	2

№ з/п	За мотиваційним критерієм			За поведінковим критерієм							
	Тест 1	Тест 2	Середнє значення тестів 1-2	Тест 3	Тест 4	Тест 5	Тест 6	Тест 7	Тест 8	Тест 9	Середнє значення тестів 3-9
ЕГ											
1	3	2	3	3	2	3	3	2	2	2	2
2	3	3	3	3	3	2	3	3	3	3	3
3	4	3	4	3	4	4	3	3	3	3	3
4	4	4	4	3	4	4	3	4	4	4	4
5	2	3	3	4	3	4	4	3	3	3	3
6	2	2	2	2	3	3	2	3	2	2	2
7	2	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1
8	4	3	4	4	3	3	3	4	4	4	4
9	2	2	2	3	2	3	3	2	2	2	2
...
93	2	1	2	2	4	2	3	2	2	2	2

Таким чином, підрахувавши бали студентів, визначаємо загальні рівні сформованості комунікативної компетентності за мотиваційним та поведінковим критеріями (табл. 3.2):

Таблиця 3.2

Рівень	Результати студентів, у чол.				Результати студентів, у%			
	Мотиваційний		Поведінковий		Мотиваційний		Поведінковий	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	15	21	11	18	16,5	22,6	12,1	19,4
Достатній	24	34	20	31	26,4	36,6	22,0	33,3
Середній	44	37	40	39	48,4	39,8	44,0	41,9
Низький	8	1	20	5	8,8	1,1	22,0	5,4

Прокоментуємо табл. 3.2.

1. У КГ: за *мотиваційним* критерієм: високий рівень у 15 чол. (16,5%); достатній рівень – 24 чол. (26,4%); середній рівень – 44 чол. (48,4%); низький рівень – 8 чол. (8,8%); за *поведінковим* критерієм: високий рівень – 11 чол. (12,1%); достатній рівень – 20 чол. (22,0%); середній рівень – 40 чол. (44,0%); низький рівень – 20 чол. (22,0%);

2. У ЕГ: за *мотиваційним* критерієм: високий рівень у 21 чол. (22,6%); достатній рівень – 34 чол. (36,6%); середній рівень – 37 чол. (39,8%); низький рівень – 1 чол. (1,1%); за *поведінковим* критерієм: високий рівень – 18 чол. (19,4%); достатній рівень – 31 чол. (33,3%); середній рівень – 39 чол. (41,9%); низький рівень – 5 чол. (5,4%).

Для перевірки адекватності проведеного аналізу рівня сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів в розрізі кожного студента КГ і ЕГ за мотиваційним та поведінковим критеріями сформулюємо такі статистичні гіпотези:

H_0 : число студентів юридичних факультетів, у яких зросла мотивація та поведінкові установки щодо професії юриста, в ЕГ менша, ніж у КГ.

H_1 : число студентів юридичних факультетів, у яких зросла мотивація та поведінкові установки щодо професії юриста, в ЕГ більша, ніж у КГ. Для визначення наявності розбіжностей між результатами студентів ЕГ і КГ розрахуємо t – критерій Ст'юдента за наступною формулою (3.4):

$$t_{emp} = \frac{|\overline{KG} - \overline{EG}|}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}}, \quad (3.3)$$

де t_{emp} - критерій Ст'юдента розрахований;

\overline{EG} , \overline{KG} - середні арифметичні значення вибірки за експериментальною та контрольною групами;

σ_1^2, σ_2^2 - дисперсія відхилення вибірок за експериментальною та контрольною групами;

n_1, n_2 - кількість спостережень (результатів студентів).

Представимо алгоритм розрахунку гіпотези стосовно мотиваційного критерію:

1. Розрахуємо середні значення вибірки за ЕГ і КГ:

$$\overline{KG} = \frac{1}{91} \times (4 + 2 + 3 + 4 + 2 + 2 + 1 + 2 + 3 + \dots + 3) \approx 2,50$$

$$\overline{EG} = \frac{1}{93} \times (3 + 3 + 4 + 4 + 3 + 2 + 2 + 4 + 2 + \dots + 2) \approx 2,80$$

2. Розрахуємо дисперсії значень вибірки за ЕГ і КГ:

$$\sigma_1^2 = \frac{1}{91} \times ((4 - 2,5)^2 + (2 - 2,5)^2 + (3 - 2,5)^2 + \dots + (3 - 2,5)^2) \approx 0,97$$

$$\sigma_2^2 = \frac{1}{93} \times ((3 - 2,8)^2 + (3 - 2,8)^2 + (4 - 2,8)^2 + \dots + (2 - 2,8)^2) \approx 0,88$$

3. Розрахуємо емпіричне значення критерію:

$$t_{\text{емп}} = \frac{|2,5 - 2,8|}{\sqrt{\frac{0,97}{91} + \frac{0,88}{93}}} \approx 2,12$$

4. Порівняємо емпіричне значення з критичним значенням Ст'юдента:

$$t_{\text{емп}} = 2,12 \geq t_{\text{крит}} = 1,99 \text{ при } p = 0.05$$

Отже, гіпотеза про наявність суттєвих відмінностей між КГ і ЕГ приймається на рівні значущості 0,05. Можемо стверджувати про суттєві розбіжності в оцінці ознак студентів КГ і ЕГ відносно мотивації професійного спілкування юриста.

Аналогічним чином перевіряємо гіпотезу про відмінності між КГ та ЕГ стосовно поведінкового критерію:

1. Розрахуємо середні значення вибірки за ЕГ і КГ:

$$\overline{KG} = \frac{1}{91} \times (4 + 1 + 3 + 3 + 1 + 2 + 1 + 2 + 2 + \dots + 2) \approx 2,24$$

$$\overline{EG} = \frac{1}{93} \times (2 + 3 + 3 + 4 + 3 + 2 + 1 + 4 + 2 + \dots + 2) \approx 2,67$$

2. Розрахуємо дисперсії значень вибірки за ЕГ і КГ:

$$\sigma_1^2 = \frac{1}{91} \times ((4 - 2,24)^2 + (1 - 2,24)^2 + (3 - 2,24)^2 + \dots + (2 - 2,24)^2) \approx 0,99$$

$$\sigma_2^2 = \frac{1}{93} \times ((2 - 2,67)^2 + (3 - 2,67)^2 + (3 - 2,67)^2 + \dots + (2 - 2,67)^2) \approx 0,95$$

3. Розрахуємо емпіричне значення критерію:

$$t_{emp} = \frac{|2,24 - 2,67|}{\sqrt{\frac{0,99}{91} + \frac{0,95}{93}}} \approx 2,03$$

4. Порівняємо емпіричне значення з критичним значенням Ст'юдента:

$$t_{emp} = 2,03 \geq t_{crit} = 1,99 \text{ при } p = 0.05$$

Отже, гіпотеза про наявність суттєвих відмінностей між КГ і ЕГ приймається на рівні значущості 0,05. Можемо стверджувати про суттєві розбіжності в оцінці ознак студентів КГ і ЕГ відносно поведінкових установок щодо професійного спілкування юриста.

Додаток В

**Робоча програма з дисципліни
«Українська мова (за професійним спрямуванням)»**

Робоча програма нормативної навчальної дисципліни **«Українська мова (за професійним спрямуванням)»** для студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство». Розробник: Насіненко Л.А., старший викладач кафедри романо-германської філології Університету сучасних знань

Робочу програму з дисципліни **«Українська мова (за професійним спрямуванням)»** для студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство» обговорено та рекомендовано до видання на засіданні кафедри романо-германської філології Університету сучасних знань («28» серпня 2013 року, протокол №1).

Опис навчальної дисципліни

Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни			
	денна форма навчання		заочна форма навчання	
Галузь знань 0304 «Право»	Нормативна			
Напрямок підготовки: 6.030401 «Правознавство»				
Освітньо-кваліфікаційний рівень: «Бакалавр»	Рік підготовки			
	1-й		1-й	
	Семестр			
	1-й	2-й	1-й	2-й
	Лекції			
	4 год.		4 год.	
	Практичні			
	80 год.		16 год.	
	Індивідуальна робота			
	4 год.		2 год.	
	Самостійна робота			
	128 год.		194 год.	
	Контрольна робота			
	-		+	
	Загальна кількість годин			
	216 год.			
	Вид контролю:			
	залік	екзамен	залік	екзамен

Робоча програма нормативної навчальної дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» складена на основі освітньо-професійної програми підготовки майбутніх юристів відповідно до навчального плану Університету сучасних знань та з урахуванням вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики напряму підготовки 6.030401 «Правознавство».

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» – формування високого рівня комунікативної компетентності студентів; набуття комунікативного досвіду, що сприяє розвитку їх професійних здібностей та спонукає до самореалізації фахівців, активізує пізнавальні інтереси як визначальні для формування професійної майстерності та конкурентоздатності майбутнього юриста; вироблення навичок оптимальної мовної поведінки у професійній сфері; сприйняття й відтворення фахових текстів, засвоєння юридичної лексики і термінології, вибір комунікативно виправданих мовних засобів; підготовка майбутніх юристів до спілкування з клієнтом і встановлення їхньої ефективної взаємодії з дотриманням правил професійної етики.

Завдання:

- сформувати уявлення про комунікативну компетентність та шляхи її формування, значення у процесі професійної діяльності;
- дати основні відомості про фонетичну, лексичну, фразеологічну, стилістичну, граматичну системи сучасної української мови у сфері професійного спілкування;
- сформувати у студентів стійкі навички нормативного письма та усної мови, практичного використання мовних знань у будь-якій ситуації спілкування;
- сформувати комунікативні навички: швидко орієнтуватися в ситуації, аналітично опрацьовувати матеріал, будувати

виступ відповідно до мети та особливостей аудиторії з дотриманням правил професійної етики;

- навчити укладати основні види ділового документа, характеризувати реквізити, розміщення їх на бланку, особливості структури тексту, особливості мови ділових паперів;
- навчити диференціювати, інтегрувати, уніфікувати мовні й комунікативні знання, уміння, навички, виявляти загальну мовну культуру, творчий підхід до роботи;
- сформувати чітке уявлення про визначені програмними вимогами лінгвістичні й комунікативні явища, навчити встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ними, давати їм власну оцінку, аналізувати, оцінювати.

Студенти повинні вміти:

- використовувати норми літературної мови у професійно-мовленнєвій діяльності, оперувати юридичною термінологією;
- дотримуватися правильності, чистоти, точності, логічності, виразності мови;
- виділяти головне, суттєве; встановлювати причиново-наслідкові зв'язки;
- реалізовувати основні різновиди мовлення у професійному спілкуванні;
- логічно, послідовно викладати думки в тексті, виявляти логічні зв'язки між поняттями і фактами, висловлювати власну думку щодо прочитаного;
- аналізувати та інтерпретувати тексти, виділяти основні проблеми досліджень, пояснювати ключові слова, робити відповідні висновки, оцінювати текст з погляду нормативності;
- моделювати зв'язний текст з урахуванням структурно-

сміслових, жанрово-композиційних особливостей та дотримання принципів текстової організації;

- вміти осмислювати прочитаний текст, усвідомлювати його своєрідність та оригінальність;
- використовувати навички невербального спілкування.

Програмою передбачені лекційні, практичні заняття, самостійна та індивідуальна робота студентів.

Змістові модулі:

1. Професійне мовлення у генезі правової комунікації.
2. Мова і право.
3. Засоби сучасної української літературної мови в професійних текстах і виступах.

Міжпредметні зв'язки: зміст курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» пов'язаний із дисциплінами: Юридичне документознавство та основи сучасного діловодства», «Судова риторика», «Етика ділового спілкування», «Юридична деонтологія», «Психологія» та відповідними фаховими дисциплінами. Зв'язок здійснювався через залучення відповідного фактичного матеріалу (документи, термінологія, тексти професійного спрямування), моделювання тематичних мовних ситуацій, через актуалізацію наявних знань студентів з відповідних предметів та проектування отриманих знань й умінь на майбутній навчальний процес (використання набутих мовних навичок у вирішенні виробничих (навчальних) проблем).

Критерії оцінювання знань

Поточний і рубіжний контроль знань та умінь студентів здійснюється засобом письмових контрольних робіт, рефератів, аналізом практичних завдань після вивчення окремих тем, колоквиумів – після вивчення розділу. Підсумковий контроль знань студентів у 1 семестрі проводиться у вигляді **заліку**, в 2 семестрі

проводиться у вигляді **екзамену** як завершальної стадії у вивченні даної дисципліни. В основу оцінки знань студента з курсу покладені такі якісні характеристики: широта й глибина знань в обсязі навчальної програми; творче опанування теоретичного змісту курсу; обґрунтованість і аргументованість відповідей, точність визначень; самостійність і конструктивізм мислення. Рівень знань студентів при підсумковому контролі – залік, оцінюється за параметрами: **«зараховано»**, **«не зараховано»**.

«Зараховано» – знання оцінюються як достатні, якщо студент демонструє вільне володіння питаннями програми, безпомилково виконує практичні завдання. При відповіді на теоретичні питання допускає деякі неточності.

«Не зараховано» – виставляється, якщо студент не володіє більшістю питань програми, допускає помилки при виконанні практичних завдань. Рівень знань студентів при підсумковому контролі «екзамену» оцінюється за параметрами: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно».

«Відмінно» виставляється за умов, які задовольняють зазначені вимоги. Студент повинен правильно відповісти на три теоретичних запитання. За своєю формою відмінна відповідь повинна бути логічною, матеріал викладатися чітко, впевнено.

«Добре» виставляється за умови, коли студент дає повні правильні відповіді на три питання, при цьому допускає неповне висвітлення одного з питань.

«Задовільно» виставляється за умови, коли студент дає відповідь на два питання, або недостатньо висвітлює три теоретичних питання.

«Незадовільно» виставляється в тих випадках, коли відповідь не задовольняє хоча б одному з оціночних критеріїв або за рівнем повноти виявляється нижче вимог прийнятого мінімуму знань.

Рейтингова оцінка здійснюється за 100-бальною шкалою. Переведення даних 100-бальної шкали оцінювання в чотирьохбальну та шкалу за системою ECTS здійснюється відповідно до таблиці:

Сума балів	Оцінка ECTS	оцінка за національною шкалою	
		екзамен	Залік
90-100	A	«5» («відмінно»)	зараховано
82-89	B	«4» («дуже добре», вище середнього рівня з кількома помилками)	
74-81	C	«4» («добре», в загальному правильна робота з певною кількістю грубих помилок)	
64-73	D	«3» («задовільно», непогано, але зі значною кількістю недоліків)	
60-63	E	«3» («задовільно», виконання задовольняє мінімальні критерії)	
35-59	FX	«2» («незадовільно») із можливістю повторного складання	не зараховано
1-34	F	«2» («незадовільно») із обов'язковим повторним вивченням дисципліни	

Навчально-тематичний план дисципліни

№	Модулі, теми	Кількість годин, з них:				
		Лекції (Л)	Практичні заняття (ПР)	ІР	СРС	Форма кон-тролю
	СЕМЕСТР					
1.	Українська мова (за професійним спрямуванням) як навчальна дисципліна	1	4		8	
2.	Мовлення як джерело інформації про особистість. Культура мови і мовлення. Художня література як основа формування культури мови і мовлення майбутнього юриста	1	6		8	
3.	Особливості діалогічної взаємодії юристів з громадянами. Мовленнєвий етикет	1	6		8	
4	Специфіка мовного втілення інформації в юридичній діяльності: текст	1	6		6	
5	Діловий документ як основний вид письмової форми мови професійного спрямування. Інші види письмової діяльності	-	6	2	8	
Всього годин у 1 семестрі - 72		4	28	2	38	Залік

2 СЕМЕСТР

6	Орфоепічні та акцентологічні норми СУЛМ у мові професійного спрямування		10		15	
7	Культура усного виступу юриста		10		15	
8	Лексичні та словотвірні, фразеологічні засоби мови в професійних текстах		8	1	15	
9	Термінологія як основа юридичної документації	-	8	1	15	
10	Морфологічні засоби мови в різностильових текстах. Особливості вживання частин мови у сфері професійного спілкування		8		15	
11	Синтаксичні засоби мови за професійним спрямуванням. Професійні мовні кліше		8		15	
Усього годин у 2 семестрі - 144		-	52	2	90	Екзамен
Разом годин - 216		4	80	4	128	

ПЛАНИ ЛЕКЦІЙ***Змістовий модуль 1.******Професійне мовлення у генезі правової комунікації*****Тема 1. Українська мова (за професійним спрямуванням) як навчальна дисципліна для юристів**

Предмет, мета, завдання курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Зв'язок із спеціальними дисциплінами. Мова і література як основа формування націоцентричного світогляду особистості. Мовне законодавство та мовна політика в Україні. Функції державної мови. Поняття мовне професійне спілкування (ПС) і мова за професійним спрямуванням; компоненти мовного ПС: особистісний фактор у ПС; мова як засіб ПС; текст. Особливості мови за професійним спрямуванням у юридичній діяльності. Функції мови ПС (організації, стимулу, контролю, реакції); етапи мовного ПС (початковий, основний); форми мови ПС.

Тема 2. Мовлення як джерело інформації про особистість. Культура мови і мовлення. Художня література як основа формування культури мови і мовлення майбутнього юриста

Мовлення: поняття, характеристика, види. Основні навички успішного спілкування (якості мовця): а) самостійний і творчий склад мислення; б) орієнтування в ситуації; в) орієнтація на мову співрозмовника; г) мовна пам'ять; д) правильний відбір мовних засобів; е) правильна побудова вислову (тексту); є) прогнозування реакції слухачів; ж) відповідна дикція. Культура мови і мовлення. Поняття мовної норми. Словники як джерело фіксації мовних норм. Сучасні юридичні словники. Роль художньої літератури у формуванні культури мови і мовлення майбутніх юристів.

Тема 3. Особливості діалогічної взаємодії юристів з громадянами. Мовленнєвий етикет

Категорії комунікації. Історія правової комунікації. Особливості професійного мовлення юристів. Культура підготовки і проведення а) дискусії; б) публічного виступу; г) наради; д) співбесіди; е) переговорів; є) телефонної розмови тощо. Поняття індивідуального стилю мови ПС. Мовний етикет (стандартні етикетні ситуації та мовні формули) і мовна етикетна поведінка (рекомендації комуніканту, реципієнту, третій особі). Види мовленнєвого етикету.

Змістовий модуль 2.

Мова і право

Тема 4. Специфіка мовного втілення інформації в юридичній діяльності: текст

Поняття тексту. Будова тексту. Форми існування текстів за способом оформлення: усна і письмова (зокрема текст лінійний, текст-трафарет, анкета, таблиця); за характером мовленнєвої діяльності: монолог, діалог чи полілог; за загальним значенням: розповідь, опис, роздум. Особливості текстів юридичного спрямування: а)

правильність і чистота; б) точність і достовірність; в) логічність і аргументованість; г) багатство і різноманітність; д) доречність і влучність; е) стислість тощо.

Тема 5. Діловий документ як основний вид письмової форми мови професійного спілкування. Інші види письмової діяльності

Офіційно-діловий стиль у фаховому мовленні юриста. Мовні особливості офіційно-ділового стилю. Діловий документ як основний вид письмової форми офіційно-ділового стилю: а) визначення документа; б) класифікація документів за ступенем стандартизації, за походженням, за призначенням та ін.; в) основні вимоги до оформлення ділових документів (реквізити, вимоги до тексту – уніфікованість, стислість, консервативність), зокрема заяви, автобіографії, характеристики, довідки, доручення, записок, ділового листа, протоколу, договору, наказу, звіту. Інші види письмової діяльності: тези, конспекти, анотації тощо.

Змістовий модуль 3.

Засоби сучасної української літературної мови в професійних текстах і виступах

Тема 6. Орфоепічні та акцентологічні норми СУЛМ у мові професійного спрямування

Правила вимови голосних і приголосних звуків в українській мові; засоби милозвучності української мови (позиційні чергування; спрощення в групах приголосних); деякі правила евфонічності; особливості українського наголосу. Темп, тембр, інтонація, артикуляція у мові професійного спрямування.

Тема 7. Культура усного виступу юриста

Усне мовлення юриста. Дикція. Поради щодо дикції. Розмовне мовлення. Особливості невербальної комунікації. Виступ перед аудиторією. Види ораторського стилю. Полемічні промови. Принципи полемічних промов. Судові промови.

Тема 8. Лексичні та словотвірні, фразеологічні засоби мови в професійних текстах

Власне українська та іншомовна лексика; інтернаціоналізми; синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, багатозначні слова; стилістична диференціація лексики (її відмінність від стилістичної диференціації СУЛМ); канцеляризми, професіоналізми, терміни; активна й пасивна лексика. Основні способи словотворення в українській мові, зокрема термінів; творення назв осіб за професійною належністю. Фразеологія у правничій сфері. Порушення точності фразеологізмів.

Тема 9. Термінологія як основа юридичної документації

З історії української правничої документації. Термін: поняття, види, характеристика. Терміни і фахова лексика. Слова іншомовного походження в юридичній термінології.

Тема 10. Морфологічні засоби мови в різностильових текстах. Особливості вживання частин мови у сфері професійного спілкування

Іменник: відмінкові закінчення іменників м'якої, твердої, мішаної груп I та II відмін (особливості відмінювання деяких іменників с. р. та ч. р. II відміни); відмінювання іменників III та IV відмін; кличний відмінок у мові ПС; особливості вживання категорії роду, числа у мові ПС.

Прикметник: граматичні категорії: рід, число, відмінок (відмінювання прикметників твердої і м'якої групи, особливості їхніх закінчень); узгодження форм прикметника з формами іменника; ступені порівняння прикметників.

Займенник: відмінювання займенників різних категорій; особливості вживання особових займенників у мові ПС.

Числівник: відмінювання кількісних та порядкових числівників; узгодження числівників з іменниками та прикметниками; творення відчислівникових іменників та прикметників; позначення числових величин у ДД.

Дієслово (форми): особливості вживання категорій часу, особи, числа, способу, виду в мові ПС; дієприкметник, дієприслівник.

Прислівник: ступені порівняння прислівників, особливості їхнього творення; правопис прислівників.

Правопис **сполучників**; складні випадки вживання **прийменників**, зокрема у мові ПС.

Тема 11. Синтаксичні засоби мови за професійним спрямуванням. Професійні мовні кліше

Стандартизовані синтаксичні сполуки (кліше): інфінітивні конструкції; дієприкметникові, дієприслівникові звороти. Прості й складні, ускладнені й неускладнені речення, розділові знаки. Прямий і непрямої порядок слів, узгоджені й неузгоджені означення. Повні й неповні речення. Пряма й непряма мова, цитати, розділові знаки.

ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1.

Професійне мовлення у генезі правової комунікації

Практичне заняття № 1-2

Тема 1. Українська мова за професійним спрямуванням як навчальна дисципліна для юристів

1. Предмет, мета, завдання курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Зв'язок із спеціальними дисциплінами

2. Мова і література як основа формування націоцентричного світогляду особистості. Мовне законодавство та мовна політика в Україні. Функції державної мови.

3. Поняття мовне професійне спілкування і мова за професійним спрямуванням.

4. Особливості мови за професійним спрямуванням у юридичній діяльності. СУЛМ як основа мови професійного спрямування (відомості про СУЛМ).

5. Комунікативно-ситуаційні завдання.

Практичне заняття № 3-4

Тема 2. Мовлення як джерело інформації про особистість. Культура мови і мовлення.

1. Поняття про мовлення. Мовлення внутрішнє і зовнішнє.
2. Основні навички успішного спілкування (якості мовця).
3. Мовна норма та її реалізація.
4. Словники як джерело фіксації мовних норм.
5. Сучасні юридичні словники.
6. Робота з словником (пошук невідомих слів у професійних текстах, тлумачення термінів, написання словникових статей).
7. Комунікативний практикум.

Практичне заняття № 5-6 (продовження)

Тема 2. Художня література як основа формування культури мови і мовлення майбутнього юриста

1. Роль художньої літератури у формуванні комунікативної компетентності.
2. Автентична література, нормативні документи, професійні тексти як основа формування культури мови майбутнього юриста.
3. Образ юриста та відображення його професійної діяльності у творах Івана Франка, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника.
4. Опис невербальних засобів комунікації в текстах творів кримінального циклу та їх роль у розкритті злочинів.
5. Робота з цитатами повісті «Перехресні стежки» І.Франка.

Практичне заняття № 7-8

Тема 3. Особливості діалогічної взаємодії юристів з громадянами. Мовленнєвий етикет

1. Професійне мовлення юристів та його особливості. Мовленнєва взаємодія.
2. Стилі професійного спілкування (стиль на основі дружнього ставлення, стиль захоплення спільною діяльністю, стиль-дистанція, стиль-загравання, стиль-залякування) та специфіка їх застосування.

3. Культура підготовки і проведення а) дискусії; б) публічного виступу; г) наради; д) співбесіди; е) переговорів; є) телефонної розмови тощо.

4. Шляхи подолання комунікативно-ситуаційних бар'єрів (темпераменту, характеру, негативних емоцій, гніву, презирства, страху, сорому і вини).

5. Мовний етикет і мовна етикетна поведінка.

6. Моделювання й аналіз різних комунікативних ситуацій.

Змістовий модуль 2.

Мова і право

Практичне заняття № 9-11

Тема 4. Специфіка мовного втілення інформації у сфері професійного спілкування. Текст як засіб різностильової комунікації

1. Поняття індивідуального стилю мови професійного спрямування.

2. Складання порівняльної характеристики засобів індивідуального мовного стилю відомих громадських діячів.

3. Особливості створення текстових процесуальних документів.

4. Юридична герменевтика.

5. Рольові ігри.

6. Аналіз фрагментів тексту професійного спрямування (чистота, правильність, точність, логічність, аргументованість, доречність, тощо).

Практичне заняття № 12

Тема 5. Діловий документ як основний вид письмової форми мови професійного спілкування. Інші види письмової діяльності

1. Офіційно-діловий стиль у фаховому мовленні юриста.

2. Мовні особливості офіційно-ділового стилю.

3. Діловий документ як основний вид письмової форми офіційно-ділового стилю. Основні реквізити.

4. Класифікація документів.
5. Рівні стандартизації документів.
6. Комунікативний практикум.

Практичне заняття № 13-14 (продовження)

Тема 5. Діловий документ як основний вид письмової форми мови професійного спілкування. Інші види письмової діяльності

1. Оформлення реквізитів документів.
2. Особливості укладання кадрових документів (заява, автобіографія, резюме, характеристика, подання, наказ тощо).
3. Укладання довідково-інформаційних документів (телеграма, телефонограма, довідка, протокол, витяг з протоколу, доповідні та пояснювальні записки, звіт).
4. Особисті офіційні документи та їх особливості (розписки, доручення, заповіти, посвідчення, скарги, пропозиції, заяви).
5. Аналіз документів юридичної діяльності.

Змістовий модуль 3.

Засоби сучасної української літературної мови в професійних текстах і виступах

Практичне заняття № 15-16

Тема 6. Орфоепічні, орфографічні та акцентологічні норми СУЛМ у мові професійного спрямування

1. Орфоепічна норма СУЛМ. Темп, тембр, інтонація, артикуляція у мові професійного спрямування. (аудіювання, навички усної мови).
2. Орфографічна норма: правопис йотованих, апострофа, знака м'якшення в незапозичених та запозичених словах; правопис буквосполучень -ьо-, -йо- (тренувальні вправи).
3. Основні правила наголошування слів.
4. Робота із словником фахової лексики.
5. Вправи на техніку мовлення.

Практичне заняття № 17-18

Тема 6. (продовження)

1. Орфоепічна норма: засоби милозвучності української мови (тренувальні вправи на правила: позиційні чергування; спрощення в групах приголосних).
2. Орфографічна норма: правопис и, і в незапозичених та запозичених словах. Правопис префіксів з-, с-, роз-, без-, пре-, при-. Правопис великої букви (тренувальні вправи).
3. Репрезентація навичок усного мовлення: виголошування рефератів, робота зі словником фахової лексики (уведення термінів у контекст).
4. Особливості використання невербального спілкування у юридичній діяльності.
5. Комунікативно-ситуаційні завдання.

Практичне заняття № 19

Тема 6 (продовження)

1. Орфоепічна норма: особливості українського наголосу (аудіювання, тренувальні вправи).
2. Орфографічна норма: подвоєння приголосних в незапозичених та запозичених словах (словниковий диктант).
3. Робота зі словником фахової лексики (уведення термінів у контекст).
4. Термінологічний мінімум.
5. Рольова гра.

Практичне заняття № 20-21

Тема 7. Культура усного виступу юриста

1. Усне мовлення юриста.
2. Дикція. Вправи на техніку мовлення.
3. Розмовне мовлення. Особливості невербальної комунікації.

4. Виступ перед аудиторією та його особливості (аналіз виступу однокласників).
5. Практичні навички невербального спілкування.
6. Аналіз судових промов (перегляд відеофільмів, телепередач).

Практичне заняття № 22-23

Тема 8. Лексичні та словотвірні, фразеологічні засоби мови в професійних текстах

1. Власне українська та іншомовна лексика; інтернаціоналізми; синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, багатозначні слова.
2. Багатство й різноманітність як ознака культури мови (редагування текстів, аналіз лексичних засобів).
3. Основні способи словотворення в українській мові, зокрема термінів; творення назв осіб за професійною належністю. Правопис слів разом, окремо, через дефіс; правопис аббревіатур; складноскорочених слів. Правопис часток не-, ні- (тренувальні вправи, словниковий диктант).
4. Фразеологія у правничій сфері. Порушення точності фразеологізмів.
5. Комунікативний практикум.

Практичне заняття № 24-25

Тема 9. Термінологія як основа юридичної документації

1. З історії української правничої документації.
2. Термін: поняття, види, характеристика.
3. Слова іншомовного походження в юридичній термінології.
4. Канцеляризми, професіоналізми.
5. Робота зі словником фахової лексики (уведення термінів у контекст, добір українських відповідників до запозичених термінів і навпаки тощо).

Практичне заняття № 26-27

Тема 10. Морфологічні засоби мови в різностильових текстах. Особливості вживання частин мови у сфері професійного спілкування

1. **Іменник:** особливості відмінювання іменників; кличний відмінок у мові ПС; особливості вживання категорії роду, числа у мові ПС.
2. Стандартизовані синтаксичні сполуки (кліше): інфінітивні конструкції; дієприкметникові, дієприслівникові звороти.
3. Форми текстів за будовою, значенням, діяльністю комунікантів. Аналіз і складання текстів різних типів. Переклад. Диктант.
4. Лист як різновид документів офіційно-ділового стилю (аналіз орфограм, аналіз особливостей офіційно-ділового стилю).
5. Комунікативний практикум.
6. Термінологічний мінімум.

Практичне заняття № 28-29

Тема 10 (продовження: прикметник; просте речення)

1. **Прикметник:** граматичні категорії, відмінювання прикметників, узгодження форм прикметника з формами іменника; ступені порівняння (вправи різних типів: редагування, переклад тощо).
2. Прості неускладнені й ускладнені речення, зокрема наукового й офіційно-ділового стилів, розділові знаки (диктант, твір).
3. Точність і однозначність тексту. Складання резюме, анотації.
4. Робота з професійно-орієнтованими текстами.
5. Термінологічний мінімум.

Практичне заняття № 30-31

Тема 10 (продовження: займенник; складне речення)

1. **Займенник:** відмінювання займенників різних категорій; особливості вживання особових займенників у мові ПС.
2. Складні речення, зокрема наукового й офіційно-ділового стилів, розділові знаки.

3. Правильність тексту. Редагування документів. Виголошення публічної доповіді. Переказ тексту (письмово).
4. Комунікативний практикум.
5. Робота зі словником фахової лексики.

Практичне заняття № 32-33

Тема 10 (продовження: числівник; пряма мова)

1. **Числівник:** відмінювання кількісних та порядкових числівників; узгодження числівників з іменниками та прикметниками; творення відчислівникових іменників та прикметників. Способи подання числових величин у ДД.
2. Пряма й непряма мова у текстах наукового й офіційно-ділового стилів, розділові знаки.
3. Логічність тексту. Моделювання комунікативних ситуацій (рольова гра: переговори).
4. Комунікативний практикум.
5. Робота зі словником фахової лексики.

Практичне заняття № 34-35

Тема 10 (продовження: дієслово; членування тексту)

1. **Дієслово (форми):** час, особа, число, спосіб, вид; дієприкметник, дієприслівник.
2. Способи членування тексту у ДД. Нумерація сторінок. Культура розташування тексту на сторінці.
3. Словниковий диктант (правила орфоепії, орфографії).
4. Репрезентація навичок усної мови (культура говоріння і слухання, ведення дискусії): виголошення доповіді, відповіді на питання, обговорення.
5. Комунікативно-ситуаційні завдання.
6. Термінологічний мінімум.

Практичне заняття № 36-37

Тема 10 (продовження: прислівник; пунктуація в реченнях різних типів)

1. **Прислівник:** ступені порівняння прислівників, особливості їхнього творення; правопис прислівників (тренувальні вправи різних типів).
2. Доречність і влучність як ознаки культури мови. Складання і редагування фахових текстів.
3. Аналіз текстів різних типів (тези, конспекти). Аналіз орфограм, пунктограм.
4. Моделювання зв'язного тексту з урахуванням структурно-семантичних, жанрово-композиційних особливостей та дотримання принципів текстової організації.

Практичне заняття № 38-39

Тема 10 (продовження: сполучник, прийменник)

1. Правопис **сполучників**; складні випадки вживання **прийменників**, зокрема у мові професійного спрямування (переклад сталих словосполучень, їх аналіз з погляду лексичного складу, морфологічних і синтаксичних засобів побудови).
2. Мовностилістичний аналіз професійних текстів.
3. Комунікативний практикум.
4. Термінологічний мінімум.

Практичне заняття № 40

Тема: Підготовка до комплексної контрольної роботи

1. Колоквіум з тем курсу.
2. Комунікативно-ситуаційні завдання.
3. Робота з текстом (редагування, переклад, переказ, складання плану, формулювання основної думки тощо, аналіз помилок).
4. Термінологічний мінімум.

САМОСТІЙНА ТА ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Основними завданнями самостійної та індивідуальної роботи студентів є підготовка і виконання завдань, а також самостійне вивчення окремих розділів.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Роль і місце української мови в юриспруденції.
2. Важливість мови у процесі формування суспільної свідомості.
3. Мова як об'єкт юридичного регулювання, засіб законодавчої та правознавчої діяльності.
4. Юридична мова як окремий функціонально-стильовий різновид літературної мови.
5. Юридична мова як складна багаторівнева та поліфункціональна підсистема літературної мови.
6. Мова права як результат взаємодії різних правових систем.
7. Лінгвістична підготовка - важлива складова частина перепідготовки правознавця.
8. Українська мова як фактор державотворення в Україні.
9. Українська мова як об'єкт національної мовної політики.
10. Українська мова як національний державотворчий чинник.
11. Історичний аспект мовно-національного розвитку в Україні.
12. Державна мова як активний засіб формування національної самосвідомості громадян України.
13. Мова як один із найголовніших засобів самовираження особистості.
14. Впровадження державної мови в усі сфери суспільного життя.
15. Мовна політика України на загальнодержавному рівні.
16. Українська мова як основа духовно-культурного розвитку народу.
17. Національно-мовна ситуація в Україні.
18. Українська мова як складова національної культури.
19. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні.

20. Основні фактори прискорення процесів впровадження державної мови на сучасному етапі державотворення в Україні.

21. Знання історії мови - невід'ємна частина мовної культури сучасної людини.

22. Особливості розвитку мовної ситуації в Україні за останнє десятиліття.

23. Мовний етикет ділового спілкування.

24. Українська мова на лінгвістичній карті світу.

25. Етапи становлення і розвитку української мови.

26. Типологія логічних помилок та способи їх уникнення у діловій мові.

27. Мистецтво говорити (за працями Іржі Томана, Ліліана Брауна).

28. Невербальні засоби ділової комунікації.

29. Мовностильові особливості текстів службових документів.

30. Сучасне ділове мовлення як віддзеркалення постколоніального суспільства.

31. Шляхи вдосконалення ділової мови у документах правоохоронних органів.

32. Особливості підготовки й реалізації актів безпосереднього й опосередкованого видів мовного спілкування.

33. Правове регулювання мовних відносин в Україні.

34. Державна мова і духовна творчість народу.

35. Роль соціальних чинників при вивченні української мови.

36. Державна мова - візитна картка держави.

37. Мовно-термінологічна компетентність - важлива складова професійної культури правознавця.

38. Проблеми застосування державної мови в юриспруденції.

39. Мовна політика у сфері кримінального судочинства України.

40. Мова як обов'язковий компонент фахової культури юриста.

41. Роль мови у правовому регулюванні.

42. Двомовність на українському етнокультурному просторі.

43. Слово як головна одиниця в механізмі мови.

Додаток Г

**Вправи і завдання з курсу української мови
(за професійним спрямуванням)**

Другий контрольний зріз

Мотиваційно-афективний компонент

Завдання 1.

Прочитайте текст. Які класифікації функцій спілкування Ви ще можете назвати? Чи існує домінуюча функція спілкування? Відповідь обґрунтуйте на прикладі майбутньої професії.

У характеристиці спілкування важливими є його функції.

Б. Ломов виділяє три групи таких функцій: інформаційно-комунікативну, регуляційно-комунікативну та афективно-комунікативну. Інформаційно-комунікативна функція охоплює процес формування, передання та прийому інформації. Регуляційно-комунікативна функція полягає в регуляції поведінки. Завдяки спілкуванню людина здійснює регуляцію не тільки власної поведінки, а й поведінки інших людей, і реагує на їхні дії. Афективно-комунікативна функція характеризує емоційну сферу людини. Спілкування впливає на емоційні стани людини. В емоційній сфері виявляється ставлення людини до навколишнього середовища, в тому числі й соціального.

Виходячи з названих вище функцій, Г. Андрєєва виділяє три сторони спілкування: комунікативну, інтерактивну, перцептивну. (Трофімов Ю. Л. Психологія / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук. – К.: Либідь, 2005. – С. 469-470).

Завдання 2.

Складіть професіограму майбутнього юриста. Чи змінились Ваші погляди на цю професію за роки навчання у ВНЗ?

Завдання 3.

Продовжіть вислів: «Рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані» (Сенека). Чи візьмете цей вислів за одну з основ майбутньої професійної діяльності?

Комунікативно-інформаційний компонент

Завдання 1.

Від поданих слів утворіть складноскорочені слова чи аббревіатури. Поясніть їх написання.

Господарський процесуальний кодекс України, Сполучені Штати Америки, Союз Незалежних Держав, Верховна Рада України, Верховний Суд України, Національна академія наук, Львівський автомобільний завод, запис актів громадянського стану, Конституційний Суд України, професійна спілка, Кременчуцький автомобільний завод, вищий навчальний заклад, оперативно-розшукова діяльність, товариство з обмеженою відповідальністю, районна державна адміністрація, Головне управління державної служби, Вища рада юстиції.

Завдання 2.

Розставте, де потрібно, розділові знаки.

Юрист використовуючи правову мораль її джерела здійснює правову діяльність приймаючи правові рішення активно включається у процес розробки нових правових завдань дотримуючись певної мети та методики.

Негативний вплив на діяльність юриста може чинити абсолютизація раціонального підходу. Юрист керуючись раціональною правовою дією здатний грубо втручатися у закономірні синергетичні процеси суспільного розвитку. Внаслідок цього професійна діяльність юриста набуває і бажаного характеру а дія виявляється у зворотному напрямі. Ось чому виникає потреба генерувати вчинки психологічно красиві професійно гармонійні. Це означає що юрист повинен постійно керуватись благородними почуттями (С. Сливка)

Завдання 3.

Дайте визначення наступним термінам: адвокатська таємниця, відповідальність, версія, делікт, денонсація, умисел, слідчі дії.

Комунікативно-когнітивний компонент

Завдання 1.

Складіть міні текст з поданими словами:

загальний – який стосується всіх, усього, поширюється на всіх; який містить тільки найголовніше, основне, без подробиць (*загальний вигляд, загальний фонд, загальна згода, загальна сума, загальне враження, загальні збори*),

спільний – однаковий, схожий, один і той самий; властивий комусь одночасно з кимсь іншим; взаємний (*спільна кухня, спільна мета, спільна назва, спільна робота, спільна розмова, спільна справа, спільне засідання, спільні дії, спільне життя*).

Завдання 2.

Ознайомтесь з текстом, визначте головну думку. Розподіліть за абзацами. Прокоментуйте дотримання норм сучасної української мови.

Професійна культура невіддільна від культури особи, яку характеризує насамперед праця, діяльність, виконання службових обов'язків. Тільки працею, її якістю людина перетворює світ і матеріалізує свої сили та здібності. Крім цього, культура особи – це філософська категорія, що відображає рівень соціалізації людини, її придатність до того чи іншого виду професійної діяльності. Стосовно юридичної праці зазначимо, що вона ґрунтується на теоретичних юридичних знаннях, практичних навичках, духовно-моральних засадах, котрі становлять основу професійної діяльності. Професійну діяльність юриста характеризують такі категорії: професійна орієнтація, професійне самоутвердження, професійна майстерність, талант, соціальні почуття, професіоналізм, продуктивна діяльність та ін. Так, професійне самоутвердження юриста невіддільне від культурного й морального стану суспільства. Професійна майстерність юриста визначається передусім високим рівнем теоретичної підготовленості, продуктивною діяльністю, талантом, високими моральними якостями, розвиненими соціальними

почуттями. Провідну роль відіграють талант та соціальні почуття. Під талантом розуміють високий рівень здібностей юриста, нахил до юридичної діяльності, вміння відчувати нове, що виявляється у результатах службової діяльності. Талант, як відомо, вроджена якість. Зрозуміло, талановитим юристом може бути не кожен. Проте творчі інтелектуальні здібності повинні розвивати всі. Соціальні почуття юриста знаходять вияв у професійних емоційних переживаннях, що мають чітко виражений правовий і моральний характер. Це стійкість, врівноваженість, стриманість у виявленні емоцій. Виходячи з цього, під професіоналізмом юриста розуміємо ступінь знання права, юридичної практики, навички застосування правових норм, мистецтво спілкування, що знаходять вияв у повсякденній діяльності. Продуктивність праці у професійній діяльності юриста виявляється у прагненні встановити істину і прийняти правильне рішення, застосовуючи нові, прогресивні засоби, уникаючи приниження честі та гідності людини. Звичайно, продуктивна діяльність, яку можна назвати ще творчою діяльністю, пов'язана з виробленням нової мети і відповідних їй прийомів. Така діяльність має ґрунтуватися на глибоких та міцних теоретичних спеціальних правових знаннях, на практичних навичках, які становлять основу професійної юридичної діяльності (С. Гусарєв).

Завдання 3.

Ознайомившись з тестом, підготуйте повідомлення про роль невербального спілкування у професійній діяльності юриста. Доповніть власними спостереженнями та досвідом.

Невербальне спілкування відбувається, як правило, не усвідомлено, мимовільно. Хоча люди певним чином контролюють своє мовлення. Можна шляхом аналізу міміки, жестів, інтонації оцінити правильність, щирість мовної інформації.

Емоційні переживання людини можна визначити з її пантоміміки: жестів, пози, рухів. Жести, міміка, інтонація допомагають людині, яка говорить, зосередити увагу співрозмовника,

виразити своє емоційне ставлення до інформації, яку вона передає. Набір жестів, котрі застосовує людина у спілкуванні, дуже різноманітний. Загальні з них такі:

1) комунікативні жести – замінюють мовлення у спілкуванні й можуть уживатися самостійно: привітання, прощання; погрози, привертання уваги, запрошення, заборони; стверджувальні, запитувальні, заперечувальні, подячні; брутальні й дратівливі;

2) підкреслюючі жести – супроводжують мовлення людини й посилюють мовний контекст;

3) модальні жести – виразні рухи, що означають оцінку, ставлення до ситуації. До них належать жести непевності, страждання, роздумів, зосередженості, розпачу, відрази, здивування, незадоволення тощо. (Трофімов Ю. Л. Психологія / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук. – К. : Либідь, 2005. – С. 470, 472).

Завдання 4.

Прочитайте текст, охарактеризуйте принципи правильного керування голосом. Чи вмієте Ви керувати власним голосом?

...Чутливість вашого мовлення залежить від того, в якому приміщенні ви виступаєте, і до кого ви хочете донести свою промову. Повнозвучний, багатий голос добре чутний у всіх кутках практично будь-якої кімнати. Вам не потрібно напружуватися, щоб ваш голос поширювався у приміщенні. Основою вашого голосу повинна бути діафрагма. Наберіть у легені більше повітря, щоб контролювати свій голос.

Чутність голосу не залежить від гучності. Зовсім не обов'язково говорити гучно, на підвищених децибелах. Чутність голосу – це здатність використовувати всі принципи правильного керування голосом, щоб ваш природній голос поширювався рівномірно і був добре чутний. (Браун Л. Имидж – путь к успеху / Л. Браун. – СПб.: Питер Пресс., 1996. – 103 с.).

Поведінково-інтерактивний компонент

Завдання 1.

Прочитайте запропонований матеріал. Якою має бути вступна частина обвинувальної промови? Обґрунтуйте свою думку з приводу використання загальних виразів у справі.

Спостереження показують, що перші слова риторика, як правило, не досягають мети. Коли вони проголошувалися, слухачі лише «готували» свою увагу. Емоційне збудження, викликане різними подразниками до початку промови, що не вляглося. Це необхідно враховувати при виступах у масових аудиторіях. Лише до деякої міри це стосується судової аудиторії. Обстановка в суді перед виступом прокурора особлива і своєрідна. Коли слово надається державному обвинувачу, в залі настає тиша. Загальна увага звернена до прокурора, всі чекають, що він скаже. І тут головне для прокурора – закріпити увагу слухачів. Пов'язати виступ із структурою судової промови. Не допускати загальних виразів і думок, навіть красиво і правильно викладених. (Модован В. В. Судова риторика: навч. пос. / В. В. Молдован – К. : Кондор, 2006. – С. 63).

Завдання 2.

Прочитайте запропонований матеріал. Чи правомірно вважати розробку структури виступу його основою? Якими принципами у побудові промови Ви керуєтесь?

Ніколи не стане добрим промовцем той, хто виходить на трибуну, не підготувавши перед тим основи свого виступу. В дрібницях, можна покластися на досвід, ситуаційні впливи і стимули з боку слухачів, але основну частину виступу імпровізувати не можна. Промовець має чітко уявляти собі, що треба сказати у вступі, що в головній частині, а що наприкінці свого виступу. Людина, яка починає промову, не продумавши її структури, нагадує корабель, який виходить у море без стерна... (Томан І. Мистецтво говорити / І. Томан. – К. : Політвидав України, 1986. – С. 210).

Завдання 3.

Ознайомтесь з фрагментом тексту І.Франка «Перехресні стежки». Яку оцінку роботи адвоката Є. Рафаловича Ви можете дати за підсумками прочитаного. Складіть орієнтовний план роботи на перший рік професійної діяльності. Що для Вас є визначальним?

Минуло кілька місяців. Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіцявано шкоре і легке виграння справи, потім видоєно їх добре, а вкінці доводжено до руїни або в найліпшій разі відправляювано з канцелярії ні з чим. Д-р Рафалович, очевидячки, не рвався до надто швидкої і дешевої популярності, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграння; міські головачі, що вже від першої хвилі зложили були про нього формулу: «се буде демагог» — швидко були змушені взяти її назад (І. Франко).

Додаток Д

**Робоча програма з дисципліни
«Судова риторика»**

Робоча програма навчальної дисципліни «Судова риторика» для студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство». Розробник: Насіненко Л. А., старший викладач кафедри романо-германської філології Університету сучасних знань.

Робочу програму з дисципліни «Судова риторика» для студентів напряму підготовки 6.030401 «Правознавство» обговорено та рекомендовано до видання на засіданні кафедри романо-германської філології Університету сучасних знань («28» серпня 2013 року, протокол № 1).

Опис навчальної дисципліни

Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
	денна форма навчання	заочна форма навчання
Галузь знань 0304 «Право» Напрямок підготовки: 6.03040101 «Правознавство» Освітньо-кваліфікаційний рівень: «Бакалавр»	Рік підготовки	
	4-й	4-й
	Семестр	
	8-й	8-й
	Лекції	
	20 год.	6 год.
	Практичні	
	18 год.	2 год.
	Індивідуальна	
	2 год.	4 год.
	Самостійна робота	
	41 год.	69 год.
	Контрольна робота	
	-	+
	Загальна кількість годин	
	81 год.	
	Вид контролю:	
	залік	залік

Робоча програма навчальної дисципліни «Судова риторика» складена на основі освітньо-професійної програми підготовки майбутніх юристів відповідно до навчального плану УСЗ та з урахуванням вимог кваліфікаційної характеристики напряму підготовки 6.030401 «Правознавство».

Мета та завдання навчальної дисциплін

Мета інтегрованої дисципліни «Судова риторика» – фахове ознайомлення студентів з основами класичної та судової риторики як науки про мисленнєво-мовленнєву діяльність, що спрямована на переконання, вплив, досягнення певної мети у процесі комунікації; оволодіння навичками ораторського мистецтва, вербальної та невербальної комунікації, мистецтва вести бесіду, переговори, діалог у процесі їхньої майбутньої професійної діяльності.

Завдання вивчення дисципліни полягає в усвідомленні студентом теорії і практики риторики, усіх етапів оволодіння ораторською майстерністю судового ратора; набутті практичних знань, умінь, навичок переконуючого, ефективного, впливового, дієвого виступу; формуванні риторичних (усвідомлено впливати на аудиторію за допомогою мовлення, уміння володіти голосом, дикцією, уміло використовувати інтонацію, паузи в мовленні; виконувати мисленнєво-мовленнєві дії, що забезпечують переконливість; обирати в усному і писемному мовленні доцільні формули мовленнєвого етикету), дискурсних умінь (моделювати зв'язний текст з урахуванням структурно-сміслових, жанрово-композиційних особливостей; доводити текст до слухача, викликаючи його на діалог відповідно до мети професійної діяльності).

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні **знати**:

- історію та теорію риторики (процес формування й розвитку науки, зразки світового судового ораторського мистецтва, термінологію);

- види красномовства та сфери його застосування, судове красномовство;
- вимоги до особистості судового оратора (культура поведінки, зовнішній вигляд, манера подачі тощо);
- методика та етапи підготовки судової промови;
- засоби встановлення контакту із судовою аудиторією;
- аналіз тексту промови і виступу судового оратора.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні **вміти**:

- працювати з науково-публіцистичною, довідковою літературою (читання, відбирання найважливішого (цитати, приклади, цифрові дані), систематизація, правильне оформлення бібліографії);
- самостійно готуватися до виступу (визначати тему, ідею, мету, завдання, жанр, стиль висловлювання, відбирати та вивчати літературу за темою, скласти план (ланцюжок ключових слів) і текст промови, упорядковувати аргументи і докази, добирати точні й образні вирази, поетичні засоби, удосконалювати написане, вчити її напам'ять);
- виступати впевнено, захоплено, переконуюче, висловлюватись правильно, стисло, ясно, логічно, дотримувати послідовності й цілісності, стверджувати оптимістичну думку, використовувати засоби логіко-емоційної виразності (наголоси, темп, інтонацію, паузи, тон голосу), досконало володіти мовленнєвим апаратом (дихання, голос, дикція), поводитися впевнено, розкуто, природно, відповідно до змісту висловлювання, використовувати природні невербальні засоби (рухи, позу, жести, міміку), використовувати наочність;
- установлювати контакт з аудиторією, ураховуючи її особливості;

- вести ефективну, конструктивну бесіду на будь-яку тему з кола зацікавлень культурної, високоосвіченої людини, володіти полемічним мистецтвом, культурою діалогу та полілогу (диспут, полеміка, дискусія) й етикою оратора;
- аналізувати судові виступи з погляду доцільності й реалізації поставленої мети.

Дисципліна викладається протягом одного семестру програмою передбачені теоретичні, практичні заняття, індивідуальна, самостійна та позааудиторна робота студентів. Форма підсумкового контролю – залік – передбачає підготовку і проголошення студентом судового ораторського виступу на самостійно обрану тему.

Змістові модулі:

1. Риторика, її загальні положення та роль у професійній діяльності.
2. Професійна комунікація юриста.
3. Взаємозв'язок оратора з аудиторією

Критерії оцінювання знань

Підсумковий контроль знань студентів у 8 семестрі проводиться у вигляді **заліку**, який передбачає підготовку і проголошення студентом судового ораторського виступу на самостійно обрану тему. В основу оцінки знань студента з курсу покладені такі якісні характеристики як широта й глибина знань в обсязі навчальної програми; творче опанування теоретичного змісту курсу; обґрунтованість і аргументованість відповідей; самостійність і конструктивізм мислення; вміння донести інформацію до слухача. Рівень знань студентів оцінюється за параметрами: **«зараховано»**, **«не зараховано»**. Рейтингова оцінка здійснюється за 100-бальною шкалою. Переведення даних 100-бальної шкали оцінювання в чотирьохбальну та шкалу за системою ECTS здійснюється відповідно до таблиці. На практичних заняттях здійснювалася робота з міні-

кейсами [218]. Студенти залучалися до комунікативних тренінгів, рольових ігор, діяльності у дискурс-студії «Сучасний юрист», до майстерні юриста. Результатом занять є промова на судовому засіданні, виступ на комунікативному гуртку, аналіз професійного тексту, аналіз юридичного діалогу, полілогу, есе про відомого юриста.

Навчально-тематичний план дисципліни

№	Теми	Кількість годин, з них:				
		Лекції (Л)	Практичні заняття (ПР)	ІР	СРС	Форма контролю
Модуль 1. Риторика, її загальні положення та роль у професійній діяльності						
1.	Сила слова й особливості сучасного судового красномовства	2			2	
2.	Риторика як наука комунікативно-мовленнєвого спрямування. Історія судового красномовства	2			8	
3.	Теоретична і практична риторика. Особистість судового оратора	2	2		6	
Модуль 2. Професійна комунікація юриста						
4.	Особливості мовлення судового оратора. Мовленнєва культура юриста	2	2		6	
5.	Методика та етапи підготовки промови. Оратор і текст	4	4	2	6	
Модуль 3. Взаємозв'язок оратора з аудиторією						
6.	Оратор і аудиторія	2	2		6	
7.	Судова промова як процес. Підготовка оратора до виступу в судових дебатах	4	4		3	
8.	Види судових промов. Аналіз судового ораторського виступу	2	4		4	
Всього годин – 81		20	18	2	41	Залік

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ «СУДОВА РИТОРИКА»

Змістовий модуль 1.

Становлення судового красномовства як науки

Тема 1. Сила слова й особливості сучасного судового красномовства

Теорії виникнення мови. Поняття про слово. Красномовство, ораторське мистецтво, риторика. Специфіка судового красномовства. Видатні судові оратори минулого і сучасності (Горгій, Демосфен, Цицерон, А. Коні, М. Сперанський, С. Андрієвський, Ф. Плевако, П. Пороховщиков, М. Руденко та інші).

Тема 2. Риторика як наука комунікативно-мовленнєвого спрямування. Історія судового красномовства

Проблеми сучасної комунікації. Розвиток ораторського мистецтва в Стародавньому світі: Стародавньої Месопотамії, Давнього Єгипту, Індії, Китаю, школи софістів, риторика як мистецтво переконання в Давній Греції, риторичні школи Давнього Риму. Ораторське мистецтво епохи Середньовіччя: візантійська риторика, риторика середньовічного Заходу, княжі школи Київської Русі, розвиток красномовства в час Відродження, Просвітництва, слов'янське красномовство в 17-19 століттях, занепад риторики кінця 19-початку 20 століття століттях, перші підручники, ренесанс риторики в II половині 20 століття. Шляхи українського ораторського слова в XIV-XX ст.

Тема 3. Теоретична й практична риторика. Особистість судового оратора

Функція ораторства в сучасному світі. Теоретична риторика. Характеристика основних законів (концептуальний, моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, закон ефективної комунікації, системно-аналітичний). Практичні аспекти судової риторики: особистість оратора, оратор і текст, техніка аргументації, оратор і аудиторія. Особистість судового оратора: зовнішній вигляд,

внутрішні якості особистості, вміння спілкуватися, невербальні якості мовця. Психологічна, професійно-правова, політична, етична, естетична, економічна, екологічна, інформаційна культура юриста (прокурора, судді, адвоката, нотаріуса, юрисконсульта).

Змістовий модуль 2.

Особливості судової ораторської промови

Тема 4. Особливості мовлення судового оратора. Мовленнєва культура юриста

Поради по удосконаленню мовлення відомих ораторів. Вимоги до мовлення юриста. Техніка мовлення: фонаційне дихання (тренувальні вправи), голосові властивості (тембр, емоційне забарвлення, діапазон, сила, висота, тривалість, гнучкість, польотність, сугестивність), інтонація (функції, види), дикція (вправи). Мовленнєві дефекти і помилки. Мовленнєві особливості судової промови.

Тема 5. Методика та етапи підготовки промови. Оратор і текст

Відповідальність судового оратора. Техніка підготовки до виступу (етапи): збір інформації, відбір та організація матеріалу, осмислення інформації відносно головної думки, перша редакція ключових слів (складання плану), стилістичне оформлення головної частини, формулювання вступу та закінчення, загальний контроль, друга редакція ключових слів, вивчення напам'ять, пробне вимовляння промови, репетиція. Загальнонаукові принципи побудови публічного виступу: стислості, послідовності, цілеспрямованості, підсилення, результативності. Робота над структурою промови. «Квіти» красномовства – засоби логіко-емоційної виразності, тропи.

Змістовий модуль 3.

Взаємозв'язок оратора з аудиторією

Тема 6. Оратор і аудиторія

Характеристика судової аудиторії. Установлення контакту з аудиторією. Урахування особливостей аудиторії та психології слухачів. Етика судового оратора. Поведінка оратора.

Тема 7. Судова промова як процес. Підготовка оратора до виступу в судових дебатах

Техніка аргументації. Основні формально-логічні закони. Структура та види доведення. Логічні помилки. Полемічні прийоми. Судові дебати – комунікативний аспект. Мистецтво відповідати на запитання. Активні форми навчання полемічному мистецтву.

Рольова гра «Судові дебати».

Тема 8. Види судових промов. Риторичний аналіз судового ораторського виступу

Обвинувальна промова. Захисна промова. Репліка. Напутнє слово головуючого. Критерії аналізу ораторського виступу.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1.

Становлення судового красномовства як науки

Семінарське заняття 1. Особистість судового оратора

Мистецтво володіння словом. Презентація оратора

1. Ознайомлення з послідовністю вправ для підготовки оратора до виступу.

2. Прослуховування повідомлень про одного з відомих судових ораторів минулого чи сучасності (5-7 хвилин). Міні-презентація оратора (кожен студент називає прізвище та ім'я вибраного оратора, приналежність до країни і роду діяльності, особливі здобутки) – так, щоб вона запам'яталася і захотіли його послухати. Прослуховування

вступів з повною презентацією оратора, доведення його зразковості, неповторності, унікальності.

3. Обговорення книги П.С. Пороховщикова «Мистецтво судового оратора».

4. Тренінг вербальної публічної комунікації.

5. Робота з міні-кейсами (№1-18)

Змістовий модуль 2.

Особливості судової ораторської промови

Семінарське заняття 2. Особливості мовлення судового оратора.

Мовленнєва культура юриста

Слухання як основний вид мовленнєвої діяльності. Виразна вимова судового оратора

1. Комплекс вправ для підготовки оратора до виступу. Техніка мовлення.

2. Обговорення теми, визначення вимог до назв виступів (оригінальність, інтрига, метафоричність, у вигляді питання, заклику...)

3. Обговорення ставлення теоретиків і практиків до виразності судового мовлення (А. Коні, С. Андрієвський, Ф. Плевако, М. Сперанський та ін.)

4. Визначення основних ступенів підготовки до виразного читання та виконання текстів різних жанрів. Партитура тексту (За Буяльським).

5. Проведення комунікативного практикуму та рольових ігор за темою «Слухання».

6. Робота з міні-кейсами (№25-36).

**Семінарське заняття 3. Методика та етапи підготовки промови.
Оратор і текст**

Пам'ять оратора. Особливості пам'яті. Техніка запам'ятовування й згадування.

1. Обговорення вступів та закінчень виступів.
2. Виконання комплексу вправ.
3. Обговорення наступних питань: Принципи запам'ятовування. Прийоми ефективного запам'ятовування. Доцільність графіку раціонального запам'ятовування.
4. Декламування на пам'ять.
5. Комунікативний практикум.

**Семінарське заняття 4. Методика та етапи підготовки промови.
Оратор і текст**

Побудова судової ораторської промови

1. Проведення гімнастики одним зі студентів. З'ясування недоліків і помилок.
2. Обговорення основної частини виступів (логіка, послідовність доказів і аргументів, доцільність ілюстрацій-прикладів).
3. Визначення основних положень щодо побудови вступу та закінчення.
4. Робота з міні-кейсами (№38-48).

Змістовий модуль 3.

Взаємозв'язок оратора з аудиторією

**Семінарське заняття 5. Види судових промов. Риторичний аналіз
судового ораторського виступу**

Види судових промов. Аналіз текстів промов відомих судових ораторів.

1. Обговорення інтерв'ю із судовим оратором.
2. Аналіз тексту обвинувальної промови С. Андрієвського й захисної промови Ф. Н. Плевако, дотримуючись схеми: короткі

відомості про оратора; план промови (основні структурні частини); особливості мовлення (засоби пред'явлення доказів, ораторські прийоми, використання засобів мовленнєвої виразності, полемічні прийоми та ін.).

3. Гра «Допитливі й кмітливі».
4. Робота з міні-кейсами (№49-60).

Семінарське заняття 6. Види судових промов.

Аналіз судового ораторського виступу

1. Перегляд зразків й обговорення записів виступів відомих судових ораторів, політичних діячів.
2. Запис на аудіо -, відеокасети виступів студентів та їх обговорення.
3. Прослуховування й аналіз ораторських виступів.
4. Рольова гра «Адвокати й прокурори».
5. Робота з міні-кейсами (№62-69).

Організація та форми самостійної роботи студентів

Самостійна робота передбачає опрацювання літературних джерел за всіма темами курсу; виконання практичних завдань; підготовку науково-популярних доповідей для виголошення на семінарських заняттях; написання рефератів; підготовку наукових доповідей для участі в студентських конференціях.

Самостійна робота студентів з дисципліни «Судова риторика» потребує наявності серйозної та стійкої мотивації, яка визначається необхідністю ефективної професійної діяльності. Активізувати самостійну роботу студентів можуть: участь у студентському комунікативному гуртку, дискурс-студії, майстерні досвідченого юриста; використання в навчальному процесі інтерактивних методів навчання; заохочувальні фактори контролю знань (рейтингова та накопичувальна системи оцінювання знань); необхідність обов'язкового виконання індивідуальних завдань; розширення обсягу знань з дисципліни за рахунок роботи з додатковою літературою.

Основним завданням організації самостійної роботи студентів з дисципліни «Судова риторика» є навчання студентів користуватися не тільки навчальним матеріалом, але й науковою інформацією, професійно-орієнтованими текстами, міні-кейсами, формування вмінь та навичок постійного підвищення комунікативної компетентності.

Під час вивчення дисципліни організація самостійної роботи полягає у єдності таких її взаємопов'язаних форм: аудиторна робота; позааудиторна пошуково-аналітична робота;

творча наукова робота. Аудиторна самостійна робота реалізується в процесі практичних занять. У ході занять відбувається перевірка засвоєння отриманих знань шляхом застосування таких форм аудиторної діяльності як опитування, аналіз типових помилок, дискусії, семінари, робота з професійно орієнтованими текстами тощо. Підготовка до таких занять потребує ґрунтовної теоретичної і практичної самостійної роботи студентів.

Індивідуальна робота

Презентації, реферативні повідомлення, промови, професійно-орієнтовані проекти.

Методи навчання

Методи: словесні, наочні, робота з професійно орієнтованими текстами, діалогічні, проблемні, інтерактивні.

Методи контролю

Усне, письмове опитування, індивідуальне та фронтальне, тестовий контроль, проектні роботи.

Аналіз ораторського виступу (критерії)

I. Вихід оратора. Зовнішній вигляд. Самопрезентація. Емоційне спрямування.

II. Зміст промови.

1. Оригінальність назви. Епіграф. Актуальність теми
2. Науковий рівень:

- ✓ ерудиція; компетентність;
- ✓ здатність до аналізу (етапи): своє бачення теми – аналіз (вибір проблем - актуальних, значимих, цікавих);
- ✓ вивчення досвіду через аналітичне читання джерел – формування власної позиції).

3. Ідейне спрямування:

- ✓ зверхзавдання;
- ✓ переконливість;
- ✓ доцільність – відповідність меті, наміру;
- ✓ впливовість – здатність впливати на розум і почуття: прислухатися й прийняти;
- ✓ гармонізуюча роль – забезпечити краще взаєморозуміння, конструктивне вирішення конфліктів, об'єднання учасників спілкування).

4. Використання наочності.

III. Побудова промови.

1. Наявність усіх структурних частин (вступ, основна частина, висновки; теза-антитеза-синтез).

2. Види композиції:

- ✓ проблемна – розташування матеріалу за проблемними ступенями: виклад проблеми – причини виникнення – шляхи вирішення – їх наслідки;
- ✓ спіральна – доведення тези відбувається шляхом неодноразового повторення однієї й тієї ж думки з новою інформацією;
- ✓ ступенева – логічна, послідовна, розгортання взаємопов'язаних, ієрархічних компонентів мовлення у викладі фактів).

3. Логіка викладу.

4. Приклади (розповіді, цитати, крилаті слова з історії, літератури, сучасного життя), аргументи (факти, визначення, аксіома, раніше доведена проблема, закон).

5. Використання різноманітних умовиводів (дедуктивні, індуктивні, по аналогії).

6. Зображально-виражальні засоби, тропи, риторичні фігури.

IV. Контакт з аудиторією:

- ✓ урахування рівня, соціально-демографічних, особистісних характеристик;
- ✓ реакції; толерантність;
- ✓ сугестивність (здатність впливати на уяву, емоції, підсвідомість своїм соціальним статусом, принадністю, волею, інтелектуальною перевагою, сильних біополем – харизм, способом побудови повідомлення);
- ✓ лабільність;
- ✓ діалогічність,
- ✓ вибір стилю – авторитарний, ліберальний, демократичний;
- ✓ сприйняття слухачами.

V. Культура мовлення (правильність, багатство, емоційність, використання ораторських прийомів).

VI. Техніка мовлення (голос (сила, польотність, діапазон, тембр), дикція, інтонація, темпоритм).

VII. Невербальні засоби впливу (поза, жести, міміка, конгруентність – відповідність слова і жесту).

VIII. Формулювання запитань, переваг і недоліків виступу.

IX. Побажання для вдосконалення.

Додаток Е

**Тестові завдання з курсу
«Судова риторика» (напрацьовано автором)**

Для занять пропонуються 30 тестів з кожного модуля. Як зразок подано 10 тестів з кожного модуля.

Модуль 1. Становлення судового красномовства як науки

1. Хто з античних риторів розглядав ораторське мистецтво в філософському плані, підкреслюючи його етичні й естетичні функції:

а) Аристотель;	в) Платон;
б) Демосфен;	г) Цицерон

2. Про кого цей вислів: «Він був творцем латинської мови: з важкої неоковирної зброї виковував тонку, гостру рапіру, яка проникала у найтонші вигини людської думки...»:

а) Сократа;	в) Цицерона;
б) Платона;	г) Аристотеля.

3. Кого з риторів порівнювали «з вихорем або блискавицею» за його уміння запалювати і трошити своєю силою і владою:

- а) Цицерона;
- б) Демосфена;
- в) Сократа;
- г) Платона.

4. «Майстер психологічного захисту, оригінальний ритор, самостійний, з яскраво вираженою творчою індивідуальністю. Уміло користувався місткими порівняннями, часто вживав готрі співставлення» – це:

- а) А. Коні;
- б) М. Карабчевський;
- в) С. Андрієвський.

5. Ораторський виступ про результати дослідження або досягнення науки – це:

- а) юридичне (судове) красномовство;
- б) академічне красномовство;
- в) політичне красномовство.

6. Псевдонім П. Сергеїч належить:

- а) П. Пороховщикову;
- б) Ф. Прокоповичу;
- в) М. Сперанському.

7. Виступ оратора, що виражає інтереси політичної сили чи роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію – це красномовство:

- а) інформаційне;
- б) юридичне;
- в) політичне.

8. Промова, звернена до суду, інших учасників судочинства та присутніх при розгляді кримінальної, цивільної чи адміністративної справи, що містить висновки відносно тієї чи іншої справи – це промова:

- а) судова;
- б) процесуальна;
- в) політична.

9. Озвучити громадську точку зору відносно вчиненого злочину та особи підсудного – це призначення:

- а) дипломатичної промови;
- б) судової промови;
- в) суспільно-побутового виступу.

10. Родоський стиль риторики відзначається:

- а) діловитістю змісту і емоційністю;
- б) красою форми і діловитістю;
- в) емоційністю і красою форми.

Модуль 2. Особливості судової ораторської промови.

1. Книга С. Андрієвського мала назву:
 - а) «Драми суду. Захисні промови»;
 - б) «Драми життя. Захисні промови»;
 - в) «Драми переконання. Захисні промови».

2. На Нюрнберзькому процесі з заключною промовою головного звинувача виступив:
 - а) М. Карабчевський;
 - б) Р. Руденко;
 - в) М. Кириленко.

3. Судова промова - це:
 - а) промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи;
 - б) промова, звернена учасників судочинства при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи;
 - в) промова, звернена до присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

4. Відомі судові ораторами кінця XIX поч. XX ст.:
 - а) Ф. Прокопович, А. Коні, Р. Руденко;
 - б) М. Кириленко, Р. Руденко, С. Андрієвський;
 - в) А. Коні, К. Туровський, Р. Руденко.

5. Основними функціями судової промови є:
 - а) комунікативна та інформативна;
 - б) інформативна та номінативна;
 - в) комунікативна та мислетвірна.

6. Предметом судової промови в цивільних справах у суді першої інстанції не можуть бути:

- а) фактичні обставини справи;
- б) аналіз і оцінка додаткових матеріалів;
- в) оцінка доказів;
- г) пропозиції про застосування того чи іншого закону у справі;
- г) пропозиції про внесення окремої ухвали при наявності для цього підстав.

7. Виступаючи з судовою промовою в адміністративних справах, учасники розгляду не повинні з'ясовувати:

- а) чи було вчинено адміністративне порушення;
- б) чи винна дана особа у його вчиненні;
- в) чи підлягає вона адміністративній відповідальності;
- г) чи є підстави для передачі матеріалів про адміністративне правопорушення до товариського суду, громадської організації;
- г) інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи;
- д) обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (підстави позову).

8. При викладі фактичних обставин справи переважає наступний спосіб:

- а) систематичний;
- б) хронологічний;
- в) змішаний.

9. Про кого йдеться: «Сила ораторського мистецтва ... проявлялась і в тому, що він умів показати не лише саму подію, але й ті умови, які до неї привели. У ... дар психологічного аналізу поєднувався з даром художника слова. Його промова була багата образами, порівняннями, узагальненнями, влучними зауваженнями. Це все давало їй життєвості і правдивості, захоплювало слухачів»:

- а) С. Андрієвський;
- б) Р. Руденко;
- в) А. Коні.

10. У судочинстві одна з форм оскарження судових рішень і вироків до суду вищої інстанції – це:

- а) аперцепція;
- б) апеляція;
- в) контамінація.

Модуль 3. Взаємозв'язок оратора з аудиторією

1. Частина судової промови, основне призначення якої коротко, в стислій формі звернути увагу суду на перекручення фактів, домисли та принципово неправильні судження, допущені учасниками дебатів у своїх промовах - це:

- а) вступ;
- б) теза;
- в) репліка.

2. Певна кількість людей у залі судового засідання, які беруть участь при розгляді справи або цікавляться нею – це:

- а) професійні учасники процесу;
- б) публіка;
- в) судова аудиторія.

3. Якщо судовий ритор бачить, що його не слухають або слухають не уважно, йому потрібно:

- а) зробити паузу;
- б) скоротити виступ;
- в) підвищити голос;
- г) понизити голос.

4. Найоптимальнішим для сприйняття є темп:

- а) від 100 до 120 слів;
- б) від 120 до 150 слів;
- в) від 150 до 200 слів на хвилину.

5. Для встановлення контакту з аудиторією юрист має використовувати:

- а) лише вербальне спілкування;
- б) вербальне спілкування з елементами невербального;
- в) жести, міміку, рухи в унісон з вербальним спілкуванням.

6. Майстерність виступу залежить від:

- а) вроджених даних;
- б) досвіду;
- в) наполегливості.

7. Схематична побудова виступу з певних складових частин – це:

- а) зміст промови;
- б) структура ораторського твору;
- в) стиль промови.

8. Нерефлексивне слухання доцільно застосовувати в таких ситуаціях:

- а) коли співрозмовник висловлює своє ставлення до якоїсь події;
- б) коли співрозмовникові важко викладати свої проблеми;
- в) у напружених ситуаціях.

9. Риторичне запитання – це:

- а) запитання на запитання;
- б) запитання, адресоване до аудиторії, що не потребує відповіді;
- в) запитання з відповіддю.

10. «Наука вільна у виборі своїх засобів; учений вважає свою роботу завершеною лише тоді, коли його висновки підтверджені безумовними доказами; але він не зобов'язаний знайти рішення своєї наукової загадки; якщо у нього не вистачає засобів дослідження або відмовляється далі працювати голова, він кине свої креслення й обчислення й займеться іншим. Істина залишається нез'ясованою, і людство чекатиме, доки не знайдеться удачливіший шукач. Не те в суді: там немає довільної відстрочки. Винуватий чи невинуватий? Відповідати треба». Автором цих слів є:

- а) С. Андрієвський;
- б) М. Карабчевський;
- в) П. Пороховщиков.

Додаток Ж

**Комунікативний практикум
(для занять із спеціальних дисциплін)
(напрацьовано Насіленко Л.А.)**

**Інтегровані завдання
Дисципліна «Історія держави і права України»**

**Тема: Джерела та основні риси права Київської Русі
(VI – перша пол. XIII ст.)**

Завдання 1. Користуючись кодексами, проведіть паралель між покараннями давнини і сьогодення. Підготуйте доповідь, використовуючи цитати.

1. Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, или отец, или сын, или двоюродный брат, или племянник со стороны брата, если же не будет никого, кто бы отомстил за него, то положит за убитого 80 гривен, если [убитый] будет княжим мужем или княжеским тиуном; если он будет русин, гридин, купец, боярский тиун, мечник, изгой или Словенин, то положит за него 40 гривен.

2. После [смерти] Ярослава снова собрались его сыновья Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их Коснячко Перенег, Никифор и отменили мщение смертью за убийство, установив денежный выкуп; а что касается всего остального, то как судил Ярослав, так решили судить и его сыновья.

Завдання 2. Прокоментуйте афоризми. Чи з усіма погоджуєтесь? Чому?

- «Земна влада тоді подібна до божої, коли до закону милість додає».
- «Прощати вбивство – те ж злочин».
- «Судді повинні пам'ятати, що їхня справа – витлумачити закон, а не дарувати його».

Завдання 3. Ознайомтесь з фрагментом оригіналу «Руської Правди». (Руська правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій) / Під ред. проф. Серафима Юшкова. — Київ: Видавництво НАН України, 1935.). **З'ясуйте значення поданих слів:** поѣдеть, мьста, гривнѣ, съкрыетса, варага, хотѣти.

**Тема: Українська Гетьманська держава та її право
(сер. XVII – кін. XVIII ст.)**

Завдання 1. Прочитайте фрагмент вступу «Конституції Пилипа Орлика». Що є характерним для його творів?

1. В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога, славленого в Тройці. Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу нашого.

2. Дивний і невгаданий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах як завжди від початку видимого сього світу, вивищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконня смиряє; одні уярмлює, інші звільняє; одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, який раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднавав подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто, князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той таки праведний суддя Бог через примножені неправди й беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті військовою зброєю Польській державі піддав через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівливаючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час

польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького...

Завдання 2. Випишіть архаїзми, поясніть їх значення.

Завдання 3. Прокоментуйте написання власних назв.

Завдання 4. Підготуйте виступ перед аудиторією на тему: «Перша українська Конституція»

Тема: Держава і право України на сучасному етапі

Завдання 1. Прочитайте статтю Конституції України, прокоментуйте її.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом. [Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року на п'ятій позачерговій сесії Верховної Ради України. - К.: Парламентське видавництво, 2002. – 87 с.]

Завдання 2. Зачитайте офіційне тлумачення частини I статті 10 Конституції України, порівняйте з попередньою статтею. Назвіть причини роз'яснення цієї статті Конституційним Судом. За результатами порівняння підготуйте повідомлення.

Українська мова як державна як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, що визначається законом.

Поряд з державною при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та місцевими органами самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України.

Мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних та комунальних навчальних закладах України є українська мова. [Абетка української політики 2000-2001: Довідник / за ред. М. Томенка. – К: Смолоскип, 2002. - 368 с.]

Завдання 3. Охарактеризуйте особливості побудови тексту нормативних документів, підготуйте презентацію до виступу.

Завдання 4. Прокоментуйте вислів поета Б. Олійника: «Завдання мови – творити громадянина». Чи актуальний цей вислів для Вашої майбутньої професії?

Завдання 5. Як відбувалось становлення юридичної терміносистеми у даний період? Подискутуйте, продовживши вислів: «З опанування юридичної термінології й починається професійна освіта майбутнього юриста...».

Дисципліна «Цивільне й сімейне право»

Тема: Право власності

Уважно прочитайте задачі, дайте відповідь на запитання.

Задача №1.

Дімітров повертався пізно ввечері. Його зупинив незнайомий чоловік і запропонував придбати у нього новий плеєр. Ціна пропонувалася значно нижча за реальну ціну. Дімітров подумав про те, що схожий плеєр бачив у свого сусіда Архипова. Окрім того, він знав, що нещодавно квартиру його сусіда пограбували. Але купити плеєр не відмовився.

На наступний день до Дімітрова зайшов Архипов, побачив у нього плеєр. В ному він упізнав свою річ, сказав Дімітрову, що він належить йому і вимагав його повернення. Проте Дімітров відповів, що придбав його на ринку і повертати його не збирається.

Запитання:

1. Визначте вид права володіння Дімітрова.
2. Чи може Архипов витребувати свій плеєр із володіння Дімітрова? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Чи відповідає ця ситуація принципам моралі? Як би Ви вчинили?
4. Розіграйте подальший розвиток подій.
5. Уявіть, що Ви дільничний і розіграйте умовний діалог з Дімітровим.

Задача №2

Виконавчий комітет міської ради народних депутатів прийняв рішення про передачу у комунальну власність скульптури відомого скульптора на підставі того, що власник належним чином не утримує скульптуру, яка є пам'яткою культури та історії і потребує реставрації, власник же відмовляється оплачувати витрати, пов'язані з реставрацією. Заремба звернувся до Голови міської ради з вимогою повернути йому скульптуру, яка є його приватною власністю. Йому пояснили, що з дня винесення рішення про примусове вилучення скульптури ця річ перейшла у комунальну власність територіальної громади і тепер йому не належить.

Заремба звернувся до суду з позовною заявою про витребування скульптури, яку у нього вилучили незаконно і передали у власність територіальної громади.

Запитання:

1. В якому порядку може відбуватися викуп пам'ятки історії та культури?

2. Чи всі дії виконавчого комітету були законними? Підготуйте проект позовної заяви Заремби.

3. Чи задовольнить суд вимоги? Змодельуйте і озвучте промову Заремби на суді.

Задача №3

Семенюк і Поліщук були сусідами по дачним ділянкам. Між ними виникли дружні відносини. На ділянці, що належала Поліщуку, знаходилася будівля, яка використовувалася ним в якості літньої кухні. Після суттєвого розширення й переобладнання внутрішніх помешкань жилого дому, кухня розмістилася в одній з його частин. У зв'язку з тим, що практична необхідність в окремій літній кухні відпала, Поліщук, якому було добре відоме захоплення Семенюка живописом, запропонував йому переробити дану будівлю за своїм художнім смаком. Семенюк несуттєво реконструював будівлю, розписав стіни і стелю сценами з античних сюжетів й розташував в ній свою художню майстерню. Не заперечуючи проти такого використання будівлі, Поліщук почав вимагати відшкодування йому вартості колишньої літньої кухні, погоджуючись при цьому, як приятелю, поступитися Семенюку у ціні, включивши в неї лише вартість будівельного матеріалу без урахування витрат на її зведення. Семенюк від відшкодування відмовився, вважаючи, що дана будівля передана йому Поліщуком в дарунок, як знак визнання його художнього таланту. Спір потрапив на розгляд до суду.

Запитання:

1. Норми якого інституту цивільного права регулюють дані відносини?

2. Які підстави набуття права власності?

3. Яке рішення має винести суд? Підготуйте аргументи кожної сторони конфлікту.

4. Як можна було уникнути даної ситуації? Підготуйте міні-повідь. Розіграйте ситуацію в аудиторії.

Задача № 4

Сінчук Катерина і Тищук Леонід звернулися в суд з позовом до Тищука Миколи про визнання права власності на дім в дачно-будівельному кооперативі в розмірі $\frac{1}{3}$ частки за кожною із сторін, пославшись на те, що як до, так і після смерті матері – Тищук Олени – вони постійно користувалися домом і земельною ділянкою та є спадкоємцями паю за заповітом в розмірі $\frac{1}{3}$ частки. Дім і земельна ділянка фактично розділені, однак відповідач перешкоджає їм користуватись домом. За рішенням загальних зборів ДБК в кооператив був прийнятий лише Тищук Микола, що з погляду позивачів, порушує їх права як спадкоємців померлого члена кооперативу – їх матері, і тому має бути визнано недійсним.

Відмовивши у задоволенні позовних вимог Сінчук К. і Тищуку Л., в рішенні Вінницького місцевого суду за позивачами не було визнано право власності на частину дому, так як Тищенко Олена за життя не була власником дачі і їй на праві власності належав лише пай, який і був переданий дітям в рівних частках за заповітом. Після смерті матері кожний з них повністю виплатив свій пай, однак жодний не ставив питання про оформлення права часткової власності на дачу й продовжував нею користуватися.

Запитання:

1. Що може виступати в якості об'єктів права власності?
2. Чи правомірне рішення суду? Відповіді обґрунтуйте.
3. Прокоментуйте статті Цивільного кодексу України з даного питання.

Дисципліна «Судова риторика»

**Тема: Слухання як основний вид мовленнєвої діяльності.
Виразна вимова судового оратора**

1. Чи погоджуєтесь Ви з точкою зору видатного давньогрецького письменника, історика, мислителя Плутарха, який в трактаті «Про слухання» попереджав про помилки, коли молоді люди намагаються вчитись говорити, не навчившись спочатку слухати, або вважають, що вміння говорити – це наука, що потребує роздумів, а слухати можна будь-яким способом.

2. Як Ви вважаєте, чи можна поставити знак рівності між поняттями «слухати» і «чути»? Чи завжди Ви в повсякденному житті, процесі навчання дійсно чуєте того, хто до Вас звертається?

3. Проаналізуйте наведену нижче схему, дайте їй назву і доповніть необхідними виразами чи словами.

- Необхідно слухати, тому що....., щоб..... .
- Слухаю: аналізую...що?, узагальнюю.....що?, систематизую ...що? .
- Прослухав: оцінив (зрозумів – не зрозумів).....що? дізнався – не дізнався...що? сподобалось – не сподобалось.....що? відредагував (відповів, зробив)..... що?

4. Проаналізуйте власний досвід слухання лекції. Якими видами, прийомами Ви користувались. Оцініть реальну ситуацію від процесу слухання.

Тема: Пам'ять оратора. Особливості пам'яті. Техніка запам'ятовування й згадування

1. Про які комунікативні якості мовлення відомий римський оратор Марк Тулій Цицерон писав: «Мова повинна розцвітати і розвертатися лише на основі повного знання предмету; якщо ж за нею не стоїть зміст, засвоєний і пізнаний оратором, то словесне її вираження стає порожнім і дитячим базіканням...»?

2. Поспостерігайте за двома співбесідниками, задаючи собі наступні запитання: як вони використовують у процесі розмови міміку і жести? Допомагає це їм в розмові чи ні? Чи уважні вони один до одного? Чи змінюють між собою ролі? Хто дивиться в очі? Які повторювані фрази вживають? Яку роль у спостереженні відіграє пам'ять.

3. Уточніть значення слів і їх сполучуваність: договір (про що? з ким? між ким і ким? який?); контракт (з ким? між ким і ким? який?); віза (чия?), завізувати (що?); директива (яка? чия?); претензія (до кого?); вето (чий?), накласти вето (на що?).

4. Проаналізуйте усні виступи однокласників. На скільки в них чітко і послідовно дотримані вимоги, що пред'являються до комунікативних якостей мови?

Тема: Побудова судової ораторської промови

1. Проаналізуйте вислів американського фахівця з ефективної комунікації Дейла Карнегі і спробуйте оцінити його істинність: «Якщо серце людини сповнене незадоволеності і недоброзичливості по відношенню до вас, то жодна логіка, відома на підмісячному світі, не зможе схилити його до вашої точки зору».

2. Підготуйте виступ на тему вислову римського філософа-стоїка Луція Аннея Сенеки «Мова людей така, яке їх життя».

3. Придумайте і розіграйте мовну ситуацію, щоб вона відповідала наступним видам спілкування:

- а) міжособистісне: вербальне+невербальне, неофіційне;
- б) публічне: вербальне+невербальне, офіційне;
- в) групове: невербальне, офіційне;

4. Проаналізуйте декілька виступів сучасних політиків, діячів культури, публічних юристів і виявіть на скільки їх мовлення відповідає вимогам риторики.

Тема: Аналіз судового ораторського виступу

1. Проаналізуйте точку зору ритор Н.Ф. Кошанського: «Ніде стільки не відбиваються відчуття душі, як в рисах обличчя і поглядах, благородній частині нашого тіла. Жодна наука не дає вогню очам і живого рум'янцю щокам, якщо холодна душа дрімає в ораторові... Рухи тіла оратора завжди бувають в таємній згоді з відчуттям душі, з прагненням волі, з вираженням волі, з вираженням голосу». З власного спостереження наведіть приклади, які показують роль невербальних засобів спілкування в тій чи іншій ситуації.

2. «Живе фото». По фото необхідно визначити:

а) яке смислове навантаження виразних рухів змальованої людини (людей);

б) в якій комунікативній ситуації вони доцільні;

в) яку вагому інформацію про людину (людей) Ви отримуєте, дивлячись на дане фото?

3. Оцініть публічний виступ одного з студентів на практичному занятті з точки зору ефективності використання невербальних засобів комунікації.

4. Проаналізуйте невербальну поведінку найбільш відомих телеведучих, виявіть основні особливості і типові помилки в їх невербальній комунікації.

**Завдання для самоконтролю з навчальних дисциплін
«Теорія держави і права», «Юридична деонтологія»,
«Історія держави і права України», «Конституційне право
України», «Цивільне й сімейне право», «Кримінальне право»,
«Криміналістика», «Українська мова (за професійним
спрямуванням)», «Юридична психологія»,
«Судова риторика, для комунікативного гуртка**

1. Об'єднайтесь у пари. Оберіть за бажанням роль прокурора чи адвоката. Продумайте запитання. Розіграйте ситуацію у групі.
2. Підготуйте запитання до прес-конференції з теми: «Розвиток юридичної науки в Україні». Розкажіть про відомих юристів.
3. Ознайомтеся на сайті Інтернету <http://uk.wikipedia.org> з інформацією про відомих юристів, підготуйте стисле повідомлення про них.
4. Візьміть участь у дискусії з теми «Шлюбний контракт: переваги і недоліки». Для аргументації власних думок використовуйте матеріал з попередніх тем.
5. Доведіть твердження давньоримського оратора, політичного діяча, філософа Марка Тулія Цицерона: «Докази, звичайно, можуть змусити суддів поставитись до нашої справи прихильніше, ніж до справи нашого супротивника. Але вияви почуттів сильніші за докази: вони примусять суддів забажати, щоб нашу справу було вирішено краще. А чого хочуть, у те й вірять».
6. Підготуйте міні-виступ, епіграфом до якого будуть слова видатного юриста, оратора, судді, прокурора А. Коні: «Слово – це одне з найбільших знарядь людини й етичний обов'язок судового оратора – поводитися обережно й помірковано з цією зброєю, не піддаватися спокусі красивої форми і не красуючись».
7. Прокоментуйте образ адвоката Євгенія Рафаловича (за повістю «Перехресні стежки» І. Франка). В чому особливість ведення судових справ Євгенія? Охарактеризуйте ставлення оточуючих до професії адвоката.

8. Поясніть, як Ви розумієте вислів Дж. Локка: «Там, де немає законів, там немає і свободи».

9. Що, на Вашу думку, забезпечує ефективність слухання? Запропонуйте свій варіант вирішення даної проблеми.

10. Один з відомих драматургів і прозаїків А. П. Чехов писав: «Можливо, і ми колись дочекаємося, що наші юристи, професори і взагалі посадові особи, які за обов'язками служби мають говорити не лише вчасно, але й зрозуміло і гарно, не виправдовуватимуться тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою непристойністю, як не вміти читати і писати, і у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим». Чи правий учений? Висловіть свій погляд на проблему.

11. Прочитайте скоромовки вголос спочатку повільно, а потім у швидкому темпі, чітко промовляючи звуки.

Кричав Архип, Архип охрип,
Не треба Архипу кричати до хрипу.
Хитру сороку спіймати морока,
А на сорок сорок – сорок морок.

Був собі паламар, його діти паламаренята перепаламарилися.
Бук бундючивсь перед дубом,
Тряс над дубом бурим чубом.
Дуб пригнув до чуба бука –
Буде букові наука.

12. Поясніть, як Ви розумієте вислів А. Коні: «Якщо думка стрибає з предмета на предмет, перекидається, якщо головне постійно переривається, тоді таку промову неможливо слухати. Слід побудувати план так, щоб друга думка впливала з першої, третя з другої тощо. Або щоб був природній перехід від одного до другого. Природна течія думки дає, крім розумової, глибоку естетичну насолоду».

13. За однією з пропонованих ситуацій змодельуйте діалог (монолог, полілог) із дотриманням етики професійного спілкування. Розгляньте фотоілюстрації. Складіть за ними діалоги (монологи, полілоги), дотримуючись етики спілкування.

Чи змінюються висловлювання, формулювання запитань, етикетні вирази залежно від ситуації спілкування й ролі його учасників?

14. Використовуючи вправу «Шерега», розкажіть один-одному про результати виробничої (ознайомчої) практики.

15. Ознайомтеся на сайтах Інтернету (режим доступу: <http://shkola-agrus.com/czikavo/vydatni-oratory.html>; <http://school.xvatit.com/index.php>) з інформацією про видатних ораторів. Підготуйте повідомлення з теми «Оратори сучасності».

16. Складіть пам'ятку «Що формує професійний імідж юриста?»

17. Складіть звіт про виконання заходів до Дня юриста.

18. Складіть і розіграйте діалог за ситуацією: 1) Вам необхідно розповісти другокурснику про особливості функціонування юридичної клініки;

2) до Вас звернувся другокурсник з проханням допомогти підібрати літературу для написання курсової роботи з теорії держави і права.

19. Підготуйте виступ на одну з тем:

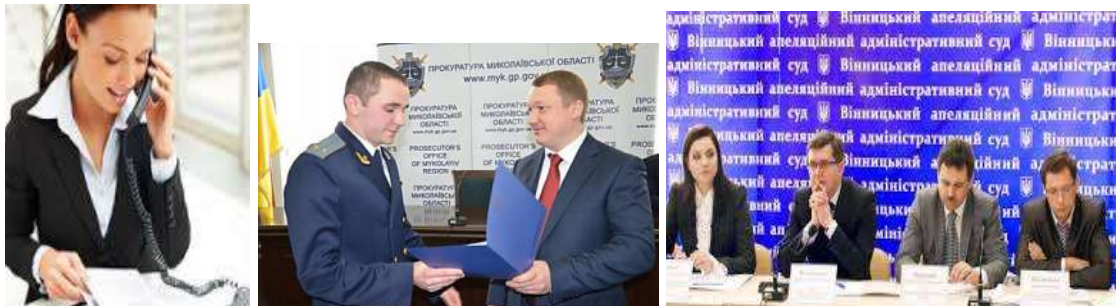
- «Всяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим» (Демофен);
- «Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага...» (Платон);
- «Заговори, щоб я тебе побачив» (Сократ).

20. Розгляньте фотоілюстрацію. Якими постають на них відомі юристи? Складіть усний портрет С. Андрієвського, А. Коні, М. Сперанського, М. Руденка.

21. Побудуйте невелике міркування за змістом прислів'я: «Не шукай в інших правди, якщо у тебе її немає». Пригадайте й наведіть приклад прислів'їв цієї тематики.

22. Розглядаючи ілюстрації складіть за ними діалог (полілог), дотримуючись основних ознак тексту.

23. Поясніть, як Ви розумієте тези: «Усі люди народжуються добрими» (Конфуцій), «Люди завжди злі, поки їх не примусить до добра необхідність» (Макіавеллі). Яка з цих тез Вам найбільш імпонує.

Поділіться на дві групи і доведіть свою думку, активно слухаючи інших й об'єктивно аналізуючи чужі висловлювання.

24. Складіть письмовий відгук на телепередачу «Юрист радить» (телеканал «ВДТ»), дотримуючись вказаної послідовності:

- автор і юрист, що надає консультацію;
- чим ця телепередача цікава (обґрунтувати на основі цікавих фактів і прикладів)?
- мовне оформлення;
- що вона дає глядачеві, як впливає на нього?
- що Ви дізнались нового з цієї телепередачі?

25. Уявіть ситуацію, що Вам необхідно скласти усний відгук про доповідь одногрупника. Уважно прослухайте виступ і проаналізуйте за наступною схемою:

- чи доповідь відповідає предмету?
- як розкрито тему?
- які наукові джерела використано для написання?
- чи оперує науковою термінологією?
- що потребує уточнення?
- які неточності, помилки допущені автором?
- загальна оцінка.

26. Підготуйте повідомлення і виступіть перед першокурсниками, виберіть одну із тем: «Державна мова та її функції», «Законодавство України про мову», «Конституція України – основний закон держави і суспільства».

27. Складіть міркування на тему: «Гармонія думки і слова».

28. Побудуйте висловлювання із власних міркувань про зміст і вживання фразеологізмів у юридичній діяльності. У яких випадках це вживання буде доречним? Наведіть приклад. Ознайомтесь із наведеними фразеологізмами, 2-3 вивчіть напам'ять.

«За праве діло стій сміло», «Не страшний суддя, а страшна стаття», «Суд правду знайде», «До в'язниці дорога широка, а з в'язниці – вузька», «Закон не паркан, через нього не перелізеш», «Несправедливий закон

не створює права», «Найбільше заохочення злочину – беззаконність» (Цицерон), «Своєю силою закони зобов'язані правам» (Гельвецій), «Закон – це врівноважений розум» (Аристотель), «Законодавча влада – серце держави, влада виконавча – її мозок» (Ж.Ж. Руссо).

29. Складіть і розіграйте діалог за ситуацією, яку можна схарактеризувати одним із фразеологізмів. Використовуйте вправу «Дискусія».

30. Уявіть, що у планується зустріч з відомим юристом. Складіть 3-4 запитання для гостя. Підготуйтеся до виступу про нього.

31. Підготувати на засідання комунікативного гуртка аналіз творів І. Франка, які були пов'язані з періодом арешту автора і побудовані на його власному спостереженні («Тюремні сонети», оповідання «До світла!», «Панталаха», «Івась Новітній», «На дні», «Лель і Полель», «Мій злочин», «Для домашнього огнища»).

32. Дейл Карнеги виділяє чотири засоби, які всі ми несвідомо використовуємо в серйозній розмові. Ознайомтесь з ними і дайте відповідь, чи застосовуєте ви їх, виступаючи публічно?

а) Чи виділяєте ви важливі слова у фразі і чи підпорядковуєте їм менш важливі? Чи вимовляєте всі слова, зокрема прийменники й сполучники, майже однаково, чи вмовляєте фразу, посилюючи на чомусь голос?

б) Чи вібрує ваш голос, періодично підвищуючись і понижуючись, подібно до голосу маленької дитини, коли вона розмовляє?

в) Чи змінюєте ви темп свого мовлення, швидко вимовляючи слова, які не важливого значення, і витрачаючи більше часу на ті, котрі ви хотіли б виділити?

г) Чи робите ви паузи, перед висловлюваннями важливих для вас думок і після них?

33. Уявіть, що Ви редактор журналу «Право України». Які назви Ви запропонували б для поданих статей? Підготуйте власну статтю з актуальної проблеми, пам'ятаючи про те, що вона має бути

цікавою, містити елементи новизни й демонструвати авторське ставлення до проблеми.

34. Підготувати на засідання комунікативного гуртка аналіз повісті О. Кобилянської «Земля», зокрема тієї частини, що стосується вбивства Михайла. Прокоментувати особливості проведення слідства, збирання доказів, опитування свідків.

35. Видатний давньоримський оратор Марк Тулій Цицерон стверджував, що «...вміти правильно говорити ... – ще не заслуга, а не вміти – вже ганьба, тому що правильне мовлення ... не тільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина». Чи справді правильне мовлення настільки важливе? Чому Цицерон співвідносить його з властивістю кожного громадянина? Підготуйте доповідь, відповідаючи на запитання: «Яким має бути мовлення юриста?».

36. Підготуйте виступ на одну з тем:

- «Не те добре, коли кричать великим голосом, але те є велике, коли говорять добре» (Демосфен);
- «Слово – сама сильна зброя людини» (Аристотель);
- «Хто має справу з людьми ... повинен мислити добре, але говорити ще краще» (М. Сперанський).

37. Розкажіть про яскравий епізод з виробничої практики, підготуйте презентацію.

38. Творчість В. Стефаника надзвичайно своєрідна. За обсягом його новели нагадують сучасні сторінки кримінальної хроніки. Підготуйте для аналізу одну з новел автора, охарактеризуйте кримінальні вчинки героїв, дайте їм правову оцінку, окресліть шляхи виходу із складних життєвих ситуацій.

39. Поясніть, як Ви розумієте вислів М.М. Сперанського: «...Кожне поняття, кожне слово, кожна (думка) буква повинні йти до свого кінця, інакше вони будуть введені без причини, вони будуть зайвими, а все зайве є нестерпним».

40.3 журналів «Право України», «Юридична освіта» виберіть статті, які стосуються змін у законодавстві України, проаналізуйте їх. Підготуйте виступ на 5-7 хвилин.

41. Підготуйте профорієнтаційну інформацію, буклети про напрям підготовки «Правознавство»: а) газети «33 канал», «Абітурієнт», «Вечірня Вінниця»; б) телеканал «ВДТ»; в) сайт ВФ УСЗ. Яку інформацію слід висвітлювати в першу чергу? Що, на Вашу думку, впливає на її ефективність? Чи різниться інформація, яку розміщуєте на сайті, подаєте в газету, на телеканал?

42. Розділіться на чотири групи. За вибором складіть портрети судді, прокурора, нотаріуса, адвоката, оперуючи Законами України «Про прокуратуру» (2014), «Про нотаріат» (1993), «Про судоустрій і статус суддів» (2010), «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012). Підготуйте груповий виступ і презентацію.

Додаток 3

**Комунікативно-ситуаційні завдання
(для занять із спеціальних дисциплін)**

Мотиваційно-афективний компонент

1. У сквері відбуваються протиправні дії. Чергові міліціонери проходять повз і демонстративно нічого не помічають. Ви їх колега, але в даний час на відпочинку з сім'єю. **Якими будуть Ваші дії?**

Ви юрист відомого банку. Серед клієнтів Ваші знайомі, рідні. Одного дня Ви дізнаєтесь, що банк на межі банкрутства. Керівництво банку прикладає максимум зусиль для спасіння банку. Вам хочеться допомогти друзям, проте інформація може швидко поширитись, а це буде не на користь і може пришвидшити банкрутство. **Перед Вами вибір...**

2. У Вашого сина завтра іспит на видачу водійських прав. Ви добре знаєте, що у нього недостатньо знань для складання тестів. У Вас є доступ до цієї інформації, крім цього інспектор не просто колега, а найкращий друг. **Чи скористаєтесь Ви цим? Чи думаєте Ви про подальші наслідки, які можуть стосуватись не лише Вашої сім'ї, а й життя інших людей?**

3. Керівництво запропонувало Вам посаду начальника юридичного відділу. Ви уже більше 10 років працюєте спеціалістом цього відділу, ця посада – Ваша давня мрія. Однак цю посаду обіймає людина, яку Ви шануєте, з якою у Вас приятельські стосунки. Якщо Ви погодитесь, то ця людина змушена буде піти на пенсію. Вас попросили ні з ким це не обговорювати, на наступний день дати відповідь. **Як би Ви чинили у даній ситуації? Чи прописано це в деонтологічних кодексах?**

4. Ви зі своєю дівчиною прогулюєтесь набережною міста. Раптом ви помічаєте, що в бабусі, яка йшла неподалік, двоє здорованів видерли з рук сумку і намагаються втекти. Ви починаєте бігти за ними, проте Вам навздогін кричить дівчина, щоб Ви цього не робили. **Якими будуть Ваші дії? Чому саме так Ви вирішили вчинити?**

5. Ви розслідуєте праву про квартирні крадіжки. Ніяк Вам в цьому не щастить, керівництво постійно лає. Знайомий Вам знаходить чоловіка без місця проживання, який готовий взяти всю провину на себе. В замін вимагає цигарки і поблажливе ставлення до нього правоохоронців. Про термін йому байдуже, головне – буде де жити, не потрібно думати про харчування. Перед Вами стоїть вибір: піти на зговір і засудити невинного, хоч і за його згоди; можливо позбутись роботи, в кращому випадку – премії. **Які моральні проблеми виникають перед Вами? Прокоментуйте подальший вибір.**

6. Одного вечора Ви пізно ввечері повертались додому. У під'їзді будинку помітили велику кількість речей та сусідів, які почергово заносили пакети у квартиру. Ви знаєте їх з дитинства, тому залюбки допомогли їм. Проснувшись вранці, ви почули розмову батьків про те, що ввечері було пограбовано магазин елітного одягу, який знаходиться з іншої сторони будинку. Мама була надзвичайно стривоженою, що таке безправ'я відбувається поряд, занепокоєна, що крадіїв не знайшли. Ви одразу ж згадали про вечірню зустріч у під'їзді, але повної впевненості в їх вині немає. **Як Ви вчините?**

Комунікативно-інформаційний компонент

7. Ви у відрядженні в іншому місті. Після вирішення юридичних справ вирішили подивитись місто, у Вас в розпорядженні більше 5 годин вільного часу. Випадково на набережній Ви почули гучну розмову молодої дівчини з хлопцем. Хлопець вів себе брутально. Коли Ви підійшли на захист дівчини, хлопець почав Вам погрожувати ножом. **Як Ви вирішите цей конфлікт? Змоделюйте подальшу ситуацію спілкування в групі.**

8. У вихідні дні в рамках волонтерського проекту Вас попросили в одному з районних будинків культури провести роз'яснювальну роботу серед населення щодо основних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Перша зустріч пройшла вдало, досить продуктивно. Людям було цікаво те, про що Ви їм розповідаєте, відбувався жвавий діалог в ході обговорення. Під час другої зустрічі

виникла неприємна ситуація, коли одна людина з залу почала гостро критикувати недотримання закону по відношенню до пересічного населення, в залі почалося шепотіння, обговорення між собою... Ви помічаєте, що Вас не сприймають. **Як вийти із цієї ситуації? Яким чином подолати цей бар'єр спілкування?**

9. Після невдалого судового засідання Ви помітили, що клієнт «опустив руки», став геть байдужим. Ви розумієте, що в його справі не все ще втрачено, головне – не полишити справу на цьому етапі. **Яким чином Ви будете доносити цю інформацію клієнту? Як побудувати розмову, щоб він Вас почув?**

10. Ви – начальник юридичного відділу. Одного дня почули, що Ваша підлегла спілкується з клієнтом на «ти», допускає лайливі слова у спілкуванні. **Чи відреагуєте ви на це? Яким чином це доречніше зробити? Розіграйте діалог у групі.**

11. Вас запросили на колегіальне засідання вирішення справи. Ви дізнаєтесь, що адвокатом у цій справі виступає давній знайомий. Справа важка, декілька років назад у Вас траплялась така сама. Для її вирішення потратили багато часу, були помилки і невдачі, проте Ви знайшли вихід і успішно її вирішили. Аналізуючи справу, Ви акцентуєте на прогалинах, які були допущені, але не для критики, а задля допомоги. З гордістю ділитесь своїм досвідом, починаєте давати поради, оскільки це все проходили. Проте у відповідь відчуваєте супротив знайомого, помічаєте його роздратування і гнів. **Як Вам йому допомогти і в той же час уникнути конфлікту? Як побудувати професійний діалог?**

12. Ви розглядаєте сімейну справу, що стосується спадщини. Між двома сестрами розгорівся конфлікт, інтереси однієї з них Ви представляєте. Завтра має відбутись судове засідання, відповідні документи Ви підготували, не має жодних сумнівів щодо перемоги. Раптом до Вас приходить клієнтка і просить, щоб програти завтра справу. Свій вчинок обумовлює тим, що спадок її взагалі ніколи не цікавив, оскільки матеріально вона всім забезпечена, єдине її

бажання – попсувати нерви сестрі, зруйнувати її особисте життя. Для цього принесла компрометуючі матеріали. Пропонує вдвічі більшу винагороду. **Як Ви вирішите цю ситуацію? Які аргументи слід використати? Який стиль спілкування найдоречніше застосувати?**

Комунікативно-когнітивний компонент

13. Дідусь подарував своєму онукові будинок, але при цьому отримав від нього розписку про те, що будинок за життя діда продаватися не буде. Через рік, перебуваючи в скрутному матеріальному стані, внук продав будинок сусіду. Дідусь звернувся по допомогу до адвоката. **Чи можливо повернути будинок назад? Прокоментуйте цю ситуацію, опираючись на чинне законодавство.**

14. Дизайнер Войчик уклав договір з ТТУ про реставрацію стенду музею до святкування 100-річного ювілею підприємства. Через три дні Войчик захворів на запалення легень. Оскільки до святкування залишалось мало часу, підприємство доручило реставрацію стенду іншому дизайнеру, якому, враховуючи терміновість роботи, заплатили на 500 гривень більше, ніж це було обумовлено в договорі з Войчиком. Згодом підприємство пред'явило до Войчика позов про стягнення заподіяних їй невиконанням договору збитків в сумі 500 гривень. **Чи підлягає цей позов задоволенню? Відповідь обґрунтуйте.**

15. Напередодні поїздки за кордон Кабзюк передав сусіду Ткачуку на схов деякі цінні речі, в тому числі ноутбук. Ткачук подарував ноутбук своїй дівчині. Повернувшись з поїздки, Кабзюк дізнався про це і наказав дівчині повернути ноутбук. Вона відмовився, посилаючись на те, що вона не знала і не могла знати, що ноутбук не належить Ткачуку. **Як вирішити справу? Скільки існує виходів з цієї ситуації? Прокоментуйте кожну з них. Чи змінилося б рішення, якби Тачук продав ноутбук?**

16. Ви - автоінспектор. Вам терміново для переслідування знадобилась машина, службова пошкоджена. Ви зупиняєте будь-який

автомобіль і сідаєте за кермо. Ви дуже поспішаєте, перевищуєте швидкість. На слизькій дорозі, не впоравшись з керуванням, автомобіль перевертається. Під час аварії Ви пошкодили автомобіль випадкового учасника дорожнього руху. **Як кваліфікуватимуться Ваші дії? Хто відшкодуватиме шкоду згідно законодавства? Чи можна було б вчинити по-іншому? Розіграйте ситуацію в групі, використовуючи монолог, діалог і полілог.**

17. Дутчак купив у магазині кольоровий телевізор. Через півгодини після включення телевізора стався вибух, у результаті якого Дутчак отримав опіки і протягом місяця знаходився на лікуванні. У результаті пожежі було знищено багато домашніх речей. Після виходу з лікарні Дутчак дізнався, що в результаті проведеної експертизи встановлено наявність у купленому телевізорі виробничого недоліку, який призвів до пожежі. Дутчак звернувся по допомогу до юриста в написанні позовної заяви і представленні його інтересів в суді. **Чи має Дутчак юридичні підстави для відшкодування? Які докази слід використати?**

18. Громадянин іншої країни К. приїхав до друга, якого не бачив більше 10 років. Щоб не виникало проблем з зайвим багажем, подарунки вирішив купити в Україні. Другу він купив спортивний костюм, його дружині – дорогі парфуми, дитині – книги. Пізніше з'ясувалося, що спортивний костюм замалий для друга, дитина виросла і книги уже не для її віку, а дружина від подарованих парфумів взагалі відмовилася. Наступного дня громадянин К. звернувся до магазину з проханням: повернути гроші за парфуми, книги та костюм замінити на інші з відповідним перерахунком. Адміністрація магазину, посилаючись на те, що магазин приватний і що товар обміну і поверненню не підлягає (про це свідчить об'ява при вході). Громадянин К. з цим не погодився і вимагав розмови з юристом мережі супермаркетів. **Які гарантії прав покупця? Що могло слугувати відмовою? Дайте пораду як юрист.**

Поведінково-інтерактивний компонент

19. Ви – нотаріус, до Вас прийшов заможний чоловік рідної сестри написати заповіт. Під час процедури посвідчення дізнаєтесь, що все своє майно він заповідає не дружині, а сторонній особі. **Прокоментуйте свої подальші дії.**

20. До Вас звернувся відповідач з пропозицією вести його справу. Справа серйозна, пропонує чималий гонорар, включаючи аванс. Колеги Вас попереджають не зв'язуватись з цією людиною, бо він під час розгляду цієї справи змінив вже не одного адвоката. **А як вчините Ви? Обґрунтуйте свою відповідь.**

21. У Вас звичайний робочий день, о 10.00 розпочинається судове засідання. Слухається справа про зловживання службовим становищем. Ви дієте як завжди, поки не помічаєте, що на лаві підсудних жінка, яку багато років назад Ви кохали, яка назавжди залишила слід у Вашому серці. З тих пір Ви нічого про неї не чули, хоча не раз намагались відшукати, знали її під іншим прізвищем і ця зустріч стала для Вас несподіванкою. Вона теж одразу Вас впізнала. **Чи вплине це на Ваше рішення? Як може жінка використати факт знайомства у ході судового засідання? Розгляньте всі можливі варіанти.**

22. Сина вашого хорошого знайомого заарештували. До Вас звернувся його батько з проханням вести справу. Ви погоджуєтесь без вагань, для Вас справа честі йому допомогти. Тоді знайомий просить Вас передати таємно сину в слідчий ізолятор записку з певними настановами. **Чи виконаєте Ви це прохання?**

23. З проханням допомогти до Вас звернувся чоловік однієї з клієнток, якій Ви вранці посвідчували заповіт. Його цікавило питання, чи заповідає щось йому дружина. Пред'явив паспорт, а коли не подіяло – демонстративно показав довідку з психіатричної лікарні, де лікувалась досить довгий час його дружина. Погрожував, що у Вас будуть великі проблеми, оскільки дружина недієздатна. .. **Прокоментуйте цю ситуацію. Як має у таких випадках діяти нотаріус?**

24. Ви – суддя, маєте розглядати справу щодо розподілу майна. Ви дізнаєтесь, що позивач у справі колишній начальник Вашої дружини. Дружина вже років 8 як не працює там, проте Ви досі пам'ятаєте погане ставлення до неї. **Як Вам слід вчинити? Аргументуйте свою відповідь.**

25. Ви розслідуєте кримінальну справу про серію зухвалих розбійних нападів. Нарешті злочинців піймали. Прийшовши додому, Ви застаєте в гостях давню мамину подругу, яка з порогу розповідає про свого найкращого внука, який випадково попав у цю злочинну групу, просить про допомогу. До неї приєднується і мати. У Вас є докази, що її внук не такий уже і безневинний, але в інтересах слідства поки озвучити не можете. **Прокоментуйте свої подальші дії.**

RESUME

Integration of Ukraine in the world and European legal community, the active development of the Ukrainian state system, the statement in society the rule of law was caused the sharp requirement in updating of higher legal education the aim of that is the preparation of specialist who owns the thorough professional knowledge and abilities carries out the professional activity, deeply realizing a professional duty and social responsibility. Mostly the successful decision of the professional tasks depends on the level of the possessing a lawyer the culture of the professional speech, the communicative behavior, that allows more effectively argue and make the important decisions, overcome communicative barriers, carry out morally-legal communicative cooperation that answers the principles of democracy and humanism. Due to this it is important to produce the scientific search of the pedagogical conditions, maintenance, forms and methods of forming of the communicative competence of the future lawyers in the process of study of the special disciplines.

It is fixed in basis of research the position of the priority of humanistic philosophy of right, the proactive approach of the special preparation of the specialist of legal sphere, who is called to protect the human's rights and freedoms in the state, the social request for lawyers as moral and communicative competent personalities which are able to interpret the different legal texts (laws, instructions, self-controls, the data of interrogations), give the skilled legal advice, structurally settle the conflicts, carry out the juristic acts in the exact accordance with law (accusatory, protective speech, judicial debates, interrogation), are able to continuous professional development and self-development.

The forming of the communicative competence of the future lawyers in the process of study of the special disciplines is important to carry out taking into account personality-activity, system, competence, axiological approaches that provide the scientific basis of the author's model. Taking

into account of the personality-activity approach allows explaining the forming of the communicative competence as the process of bringing in the participants of the communicative activity to the dialogue cooperation on the basis of subject- subjective relations.

The system approach gives an opportunity to examine this process in unity of the methodologically-based, the semantically-functional and the effective blocks. In accordance with the competence approach of the forming motivational and affective, the communicative information, the communicative and cognitive and the behaviorally-interactive components of the communicative competence it is considered in the process of study of the special disciplines, during the productive practice and the legal clinic. Taking into account the axiology approach there is the education of the universal and cultural values of the personality. By the result of the stage-by-stage realization of this model is formed the communicative competence, the willingness of the future lawyers to carry out the scalene professional communication.

It is found out on the basis of analysis of the legislative documents, the theoretical sources, that in the conditions of the development of the national legal system, under the influence of the transformations of the cultural communications the role of the communicative competence of lawyer rises as an inalienable constituent of his readiness to the professional activity, necessary condition and means of professional and personality self-development and professionally creative self-realization. Among the specific lines of the professional communicative activity lawyers are distinguished the severe regulation of the professional behavior, often extreme character of decision of the professional tasks, the emotional tension, the personal responsibility for the result of the communication.

The generalization and systematization of the legal, psychological, pedagogical and linguistic sources (H. Andreeva, V. Bibler, M. Kahan, O. Oliinyk, V. Romanov, O. Usmanova, Yu. Khabermas, O.Yashenkova and others), deontological codes, works of the prominent lawyers (A. Koni, S. Andrievskyi, F. Plevako, M.Speranskyi and others) gave an opportunity

to distinguish the signs, functions of the legal communication, to outline the communicative professiograms of the legal professions.

The conducted analysis allowed to specify the essence of the communicative competence of a lawyer as the integral personality quality description of a lawyer, that combines the valued options, the communicative knowledge, the abilities, the skills, the capabilities that provide the effective dialogue cooperating with the subjects of the legal relations in the certain circle of the professional legal situations on the basis of the free possessing verbal and nonverbal facilities of the legal communication in accordance with the mental and ethical norms.

On the basis of analysis of the curricula of preparation of the bachelors-lawyers, the generalization of the practical pedagogical experience of teaching of the special disciplines, the realization of the productive practice, the legal clinic basic factors that assist more effective forming of the communicative competence of the lawyers are certain in Ukrainian and foreign (Germany, USA) legal institutions of higher learning. Among the professional disciplines the studying of the legal on the principles of the intersubject integration with language and speech, psycho-pedagogical; the introduction of the integrated themes and modules, which are directed to the formation of the cultures of the legal thinking, art of logic analysis, legal dialogue; including the students in an interactive communication that designs the professional situations; the creative application of the purchased knowledge and practical skills during the productive practice, the legal clinic; the pedagogical mastery of the teachers-tutors; among personality is taking into the account of the features of psychical development and self-development, reflexive attitude toward himself as to the subject of professional communication, aspiring to the self-education and self-perfection.

Outlined factors, and also the scientific positions in relation to a communication as the polyhedral social phenomenon, that is based on the unity of highly emotional, actually communicative, perceptual, interactive

components, are taken into account in the structure of communicative competence of lawyer-bachelor.

Motivational-highly emotional component includes the reasons and the necessities, the valued orientations in realization of the professional communication; the aspiring to the organization of intermingling with the partner on subject-subjective, to humanistic legal framework; developed empathy, self-regulation, setting on the communicative co-operating with the different subjects of legal relations. *Communicative-informative component* is folded the linguistic communication facilities of the culture of professional communication, the cultures of listening, that assists to the forming of abilities to conduct himself in accordance with the moral norms of the community, to carry out the reflection of the actions, warn and settle the conflicts, following mental and ethical values. *Communicative and cognitive component* represents the degree of realization of the moral values of profession (a professional duty, responsibility, honour, respect, the respects to the man's rights and freedoms), the logical thinking, aspiring to the mastering of knowledge of professional terminology, the psychology of personality, professional verbal and nonverbal communication, his styles, barriers that arise up in the process of interpersonal and professional communication. *Behaviorally-interactive component* characterizes the degree of realization of the mastered values, norms, knowledge in the situations of professional communication, includes the ability and skills that are based on capture a communicative technique, ability of the verbal (speech-communicative, rhetorical, text, discursive) and nonverbal (pose, manner to talk, gestures, mimicry) co-operating with the participants of legal relations; structural behavior in conflict situations, reflection and correction of professional communication.

It is well-proven that the forming of the communicative competence of the future lawyers in the process of studying of the special disciplines is a difficult and multilevel process that comes true taking into account personal and active, system, competence and axiology approaches.

The generalization of the scientific approaches to forming of the specialists' communicative competence is allowed to define the favorable pedagogical terms of forming of the communicative competence of the future lawyers.

The studying of the special disciplines on principles of the interdisciplinary integration (the first pedagogical condition) predetermines introduction to language and speech, legal, speech-legal disciplines of the modules and themes from the language of right, legal deontyka, rhetoric, hermeneutics, legal technique, dialohika.

Interactive teaching that activates dialogue cooperation of participants of communicative activity on the basis of subject-subjective relations (the second pedagogical condition) are effective for the observance of requirements of the realization of dialogue' different types, the discussions, the disputes, the communicative training and role plays. The design of the professional terms of the communication with the aim of bringing in students to the legal consultative work with the different categories of citizens (the third pedagogical condition) is possible by implementation of communicative situation tasks, drafting of the communicative portraits of the personality, realization of employments in a legal clinic.

Taking into account the results of the pedagogical and psychological researches, personality-activity, system, competence, axiology approaches it is worked out the model of forming of the communicative competence of the future lawyers in the process of studying of the special disciplines. It is difficult, the dynamic open system, that contains the methodologically-target (the social order, the aim, the task, the approaches, the principles, the components of communicative competence) content and functional (the pedagogical terms, the maintenance, the forms, the methods of forming of the communicative competence of the future lawyers), effective (the criteria, the levels of formed of the communicative competence) interconnected blocks. A model is inculcated stage-by-stage, by a result each of the stages (the motivational, the practically-effective, the reflective-evaluative) there is the

purchased level of communicative competence of the future lawyers, their willingness to carry out the professional communication.

On the motivational stage (the first course) it was given the priority of the students' personality, forming in them the positive motivation to the values of profession, mastering communicative of valuable knowledge. In the process of teaching of the language courses, the theory of the state and right, the legal deontology within the limits of the themes "Broadcasting as an information generator about personality", "Features of the dialogic cooperation of the lawyers with citizens", "The difficulties of the legal communication", on lectures, the practical employments, a part from that was conducted as an intellectual training, during the independent and individual work it was accented attention on the communicative strategies and tacticians of the legal communication. The extracurricular work (the games, quizzes, lectures, adaptations for stage of artistic works, there is given the development of the criminal cases, the preparation of the professionally oriented measures), the student scientific group were assisted a capture, forming of personal qualities, bases of the communication's art.

On the practically-effective stage (the second- third course) in the process of the capture courses from the constitutional, civil, domestic, criminal law it was spared the special attention to the application of the communicative technologies, the interactive studies that envisages the dialogue cooperation of the participants of communicative activity on the basis of the subject-subjective relations. Working off the communicative abilities and skills of self-control and self-examination of communicative behavior in students took place in the process of consideration of the themes and questions "Speech strategies and tacticians in jurisprudences", "Legal dialogue", "Technician of the questions' productions". On the meeting of the discourse studio, in the workshop of an experience lawyer students were analyzed video and film sequences, the real situations from the legal practice. With the aim of the forming of the active listening abilities of the companion there was conducted the training of the stress, the basis of that was made the role plays

which imitated the professional situations and a student performed as a specialist-judge, the public prosecutor, the advocate. The productive practice was sent to the forming of experience of the professional communication in accordance with the mental and ethical norms, on creation of situation of collaboration, realization of educational work.

On the reflexive-assesed stage (the fourth course) the students were implicated to the legal educational work with the different subjects of the legal relations. In the process of studying of the civilly-judicial, criminal procedure law the students investigated the features of the verbal judicial communication, made the protocol of the trial. The study from a judicial rhetoric it was conducted as a training of the verbal public communication that laconically direct on the development of the abilities, it is judicially expedient to formulate a question, attentively listen the answers, to specify, to find out the separate details of the investigation, conduct a dialogue, discussion, dispute, polemic, interrogation, negotiations, following to tactfulness, objectivity and tolerance. In a legal clinic the students got the practical skills of stowage of the legal documents, rendered a legal help to the socially disadvantaged groups, conducted the professional consultations, prepared the projects from the legal education. Such activity was stimulated the productive co-operating students with the teachers-tutors, the workers of the judicial and law-enforcement bodies, improved the quality work with the clients. Participating in volunteer projects, competitions for the professional mastery created realization of the individual capabilities, creative potential, communicative internals of the future lawyers.

The results of the executed by the students of the problem-searching, creative, communicative-situational tasks, mini-case studies, role plays, professionally oriented projects, the essay about the well-known lawyers, performances, presentations on the scientific, educational measures, portfolio of the practices allowed to define the changes in the levels of formed of the communicative competence on each of the stages.

Наукове видання

Семеног Олена Миколаївна
Насіленко Людмила Анатоліївна

**ПРОФЕСІЙНА КОМУНІКАТИВНА ПІДГОТОВКА
МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Суми : Вид-во СумДПУ, 2015
Свідоцтво ДК №231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск ***А. А. Сбруєва***
Комп'ютерний набір ***О. М. Семеног, Л. А. Насіленко***
Комп'ютерна верстка ***Ю. С. Ліхачова***

Здано в набір 27.10.2015 р. Підписано до друку 23.11.2015 р.
Формат 60x84/16. Гарн. Cambria. Друк ризогр.
Папір друк. Ум. друк. арк. 18,8. Обл.-вид. арк. 15,8.
Тираж 300. Вид. № 61.

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
40002, Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка

